

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

*Szociálpolitika és szociális gondoskodás Magyarországon
(1920–1950)
Lokális tapasztalatok és társadalmi gyakorlatok
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében*

Kosztolányi Tímea
Doktori (PhD) értekezése

Történelemtudományi Doktori Iskola
Vezető: Dr. Óze Sándor DSc, egyetemi tanár

Témavezető: Dr. Ö. Kovács József Dsc, egyetemi tanár

Budapest

2026

„Amikor az Emberfia eljön dicsőségében, és vele együtt az angyalok mindnyájan, akkor leül majd dicsőséges trónjára. Összegyűjtenek eléje minden nemzetet, ő pedig elválasztja őket egymástól, ahogyan a pásztor elválasztja a juhokat a kecskéktől. A juhokat a jobbára állítja, a kecskéket pedig a baljára. Akkor a király így szól a jobbja felől állóknak: »Jöjjetek, Atyám áldottai, vegyétek birtokba az országot, amely nektek készült a világ teremtése óta. Mert éheztem és ennem adtatok, szomjaztam és innom adtatok, idegen voltam és befogadtatok engem, mezítelen voltam és felöltöztettetek, beteg voltam és meglátogattatok, fogságban voltam és eljöttetek hozzám.« Akkor az igazak megkérdezik majd tőle: »Uram, mikor láttunk téged éhezni, és tápláltunk téged, vagy szomjazni és inni adtunk neked? Mikor láttunk mint idegent, és befogadtunk, vagy mezítelenül, és felöltöztettünk téged? Mikor láttunk betegen vagy fogságban, és meglátogattunk téged?« A király így válaszol majd nekik: »Bizony, mondom nektek: amikor megtettétek ezt egynek e legkisebb testvéreim közül, nekem tettétek.«”

(Mt 25,31–40)

Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat
Budapest, 2024

Tartalomjegyzék

I. BEVEZETÉS	4
II. KÉRDÉSEK, KÖZELÍTÉSMÓDOK ÉS TÖRTÉNETI FORRÁSOK.....	8
1. A szociálpolitika és szociális gondoskodás vizsgálatának tárgya	8
2. A források kutathatósága.....	11
III. EMBER ÉS TÁJ: A VÁCI JÁRÁS TÖRTÉNETI FÖLDRAJZA ÉS RÉGIÓTÖRTÉNETE	17
1. A régió fontosabb természetföldrajzi jellemzői	17
2. A Dunakanyar szíve: Vác.....	19
3. A Váci járás népesedési jellemzői.....	22
IV. NORMÁK, MENTALITÁSOK ÉS REPREZENTÁCIÓK A SZOCIÁLPOLITIKÁBAN ÉS A SZOCIÁLIS GONDOSKODÁSBAN	25
1. Az állami szociálpolitika fontosabb céljai és módszerei.....	25
2. Egy arisztokrata asszony karitatív irányelvei.....	33
V. A SZEGÉNYGONDOZÁS GYAKORLATA PEST-PILIS-SOLT-KISKUN VÁRMEGYÉBEN	43
1. „A legveszedelmesebb társadalmi betegség”: az ínség	44
2. A községi szegénygondozás koncepciói és kutatási kérdések.....	49
3. Egy állami kísérlet: a „Horthy Miklós” országos ínségnyhító akció (1922–1923).....	54
4. „Jóindulattal” foglalkozni „a falusi nép ügyes-bajos dolgaival” – egyházi és magán gyakorlatok a szegénygondozásban.....	71
5. Traumák, erőszak, rászoruló és ellenségek a II. világháború alatt és után.....	81
6. A szociális gondoskodás új irányvonala: a Nemzeti Segély plakátján	92
7. „Jöjjön ide is a Jézuska öröme!” – a szegénységtapasztalatok a rászoruló önvallomásaiban a II. világháború után	99
8. Beszélhetünk-e a szegénységtudat csökkenéséről 1945 után?	106
VI. AZ OTTHON MELEGE: TÁRSADALMI GYAKORLATOK A LAKHATÁS TERÜLETÉN	111
1. A magánjótékonykodás példája: a Károlyi család hadirokkant telepe Fóton	112
2. Oázis a pusztában: A MÁV-műhelytelep Dunakeszin	121
3. A szociális lakásügy helye a lokális társadalomban	128
VII. GYERMEKVÉDELEMI INTÉZMÉNYEK SZEREPE A LOKÁLIS GONDOSKODÁSBAN	131
1. A gyermekvédelem és a védőnői hálózat kezdetei Fóton.....	133
2. Óvodák és napközi otthonok a II. világháború előtt és után	137
3. Az iskolák mint a gyermekvédelem szinterei	140
4. A gyermekgondozás társadalmasítása és az intézmények államosítása	141
5. Gyermekotthonok államosításának következményei: Regőczy István váci „Sasfiókák” árvaháza	151
VIII. KONKLÚZIÓ.....	158
1. Milyen mentalitások, szándékok és döntések vezérelték a szociálpolitika és a szociális gondoskodás résztvevőit?.....	159
2. Hogyan érintették az egyéneket a szociálpolitika és szociális gondoskodásban megjelenő strukturális és kulturális változások?	163
BIBLIOGRÁFIA.....	167
FÜGGELÉKEK	192
ÖSSZEFOGLALÁS.....	215
SUMMARY	216

I. Bevezetés

Hogyan lehet „szóra bírni” az elmúlt idők hétköznapi embereit? Megjeleníthető-e hitelesen azok élete, akik alig hagytak hátra írott forrásokat, köztük is különösen a legkiszolgáltatottabbak: a szegények, a periférián élők és a gyermekek. A disszertációs kutatási éveim alatt visszatérő kérdésként jelent meg az, hogy a társadalom nagyobb részének, a mindennapok embereinek története hogyan válhat megismerhetővé és megérthetővé korunk számára. Az egyének, közösségek és társadalmi kapcsolatok felőli megközelítést a szociálpolitika és a szociális gondoskodás témakörében különösen is indokoltnak tartom. A „nagy vizsgálati lépték” helyett a múlt szociális kérdései, megoldási kísérletei és attitűdjei terén célszerű konkrét csoportokra és társadalmi folyamatokra fókuszálni, ahol a cselekvő egyének – akik sebezhetőségüknél fogva különösen kiszolgáltatottá válhattak a politikai változások és gazdasági-társadalmi folyamatok hatásaira – nem pusztán statisztikai adatok maradnak.¹

Az értekezésben külön fogalomként kezelem a szociálpolitika és a szociális gondoskodás területét. Bár Heller Farkas szerint *„minden ember szociálpolitikus lehet a maga egyéni cselekvéseiben,”* ha minden tevékenységét a szociális érzék hatja át,² a különbségtételt mégis indokoltnak érzem az egyes intézkedések és társadalmi gyakorlatok motivációja, mozgástere, megvalósulása és következményei szempontjából. A szociálpolitika alatt elsősorban a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése és a szociális biztonság megteremtése érdekében hozott állami szerepvállalását értem, benne foglalva mindazokat a jogszabályokat és struktúrát, amelyet a kormányzat „felülről” irányít. A szociális gondoskodás fogalma ezzel szemben inkább a lokális szintű, a társadalom részéről történő kezdeményezéseket, illetve a megvalósulás gyakorlati formáit fejezi ki. Ennek fő pillérei az egyházak, a magánszemélyek, az egyesületek és részben a települések önkormányzatai. Szociálpolitika és szociális gondoskodás szigorúan nem válik el egymástól, mivel a politikai közeg meghatározza a gondoskodás alakítóinak szerepét, lehetőségeit és korlátait. A két világháború között domináló szociálpolitikai elméletek szükségesnek tartották az állam aktív részvételét a szociális szférában, de ezzel együtt egyes területeket – különösen a szegénygondozás megvalósítását –

¹ SCHLUMBOHM 2000: 174–175.

² Heller Farkas Henrik (1877–1955): közgazdász, egyetemi tanár, az MTA tagja, a Műegyetem Gazdaságtudományi Karának első dékánja. Széles körű közgazdasági-, elmélettörténeti kutatásokat végzett, munkássága során a gazdaságpolitika tudományos megalapozásával foglalkozott. HELLER 2008: 169.

meghagyták a társadalmi szervezetek feladatának. Esztergár Lajos³ a szociális közigazgatás részeként alapvetően az állam kötelességének tartotta az egyházak és a társadalmi egyesületek munkájának, valamint a magánszemélyek jótékonykodásának összehangolását, mivel véleménye szerint az egymás mellett és az egymástól függetlenül működő rendszerek kontraproduktivitását az együttműködéssel lehet hatékonyabbá tenni.⁴ A szakirodalmak legtöbbször a két világháború közötti időszak jóléti rendszerének működése kapcsán kiemelik azt az lényeges ellentmondást, hogy míg az iparban dolgozók által igénybe vehető juttatások színvonala nemzetközi összehasonlításban is magas volt, addig a lakosság túlnyomó részét kitevő agrártársadalom – a II. világháború időszakáig – a szociális jogalkotás fókuszából kimaradt.⁵ A szociális problémák „alulnézeti” vizsgálatánál ezért figyelembe kell venni, hogy az állami törvényhozás hiányosságait mennyiben ellensúlyozták az egy-egy település társadalmának szerves részét képező egyházi- és magán jótékonyági formák. Az egyesületek társadalmi súlyát mutatja, hogy becslések szerint az 1930-as években 800-1000 nem állami karitatív szervezet működött az országban,⁶ amelyek sokszor a társadalom leginkább elesett tagjainak – a mélyszegénységben élők vagy a tartósan betegek és munkaképtelenek – terheit viselték.

A II. világháború után a 7330/1946. M.E. rendelet értelmében ezen szervezetek felügyelete és feloszlási joga – tekintet nélkül az egyesületi alapszabályzatban megfogalmazott célra – belügyminisztériumi hatáskörbe került. A szovjet típusú rendszer etatista jellegű társadalmi konstrukciójában ez egyet jelentett a szociális gondoskodás terén minden egyéni kezdeményezés és autonómia felszámolásával.⁷ A szociális ellátórendszer központosítását az 1990 előtti irodalom szükségszerűnek, nem ritkán sikeresnek mutatja be. Ez a narratíva azt a képet erősíti, hogy a korábbi politikai rendszer hibáit felszámolva egy szociálisan igazságosabb és szélesebb rétegek ellátását biztosító rendszer épült ki. A kommunista hatalmi legitimációt szolgáló szemléletmód helyett az elsődleges kérdés az, hogy az egyes személyek életvilágát hogyan alakította át a szociális gondoskodás hagyományos formáinak, kapcsolatrendszerének drasztikus felszámolása, és hogy ezek a lépések valóban „szükséges és hatékony” eszközök voltak-e a tömeges szegénység visszaszorítására? Illetve az egyéni tapasztalatok igazolják-e azt a megállapítást, hogy a nyílt egypártrendszer időszaka előtt

³ Esztergár Lajos (1894–1978) jogász, egyetemi tanár, később Pécs polgármestere (1940–1944). A Magyar Norma és az ONCSA kidolgozója.

⁴ ESZTERGÁR 2008: 182–184.

⁵ TOMKA 2020: 28.

⁶ GYÁNI–KÖVÉR 2006: 377.

⁷ LAKNER 2012: 49.

a társadalom szegénységtudatát további körülmények – pl. az általános ellátási hiány, a társadalmi különbségek eltűnése vagy a földosztás – átmenetileg enyhítették.⁸

A disszertációnak nem célja a szociálpolitika széles feladatköréről egy átfogó összefoglalást nyújtani, ehelyett három területre – a szegénygondozásra, lakáskérdésre, valamint az anya- és gyermekvédelemre – fókuszál. Ezek vonatkozásában is elsősorban a társadalmi kontextusban és a személyek közötti kapcsolatokban történő értelmezésre törekszem, mivel a szociálpolitika és a szociális gondoskodás valódi célja sem csupán az anyagi javak vagy segélyek juttatása, hanem a megbomlott társadalmi viszonyok újbóli egyensúlyának és a társadalmon belüli harmonikus együttműködésnek előmozdítása. Az ilyen fajta társadalmi beavatkozás különösen az olyan kritikus helyzetekben jelentékeny, amikor az egyének szociális problémái a közösség egészére gyakorolt hatásuk miatt nehezen viselhetők.⁹

A kutatás időhatárának vége eltér a hagyományos politikatörténeti korszakolástól, mivel az egyének és közösségek reakciói és társadalmi gyakorlatainak változásai is jobban megragadhatók azáltal, hogy vizsgálatunkat nem 1938-ban vagy 1945-ben zárjuk le. Alulnézeti, tapasztalattörténetekre támaszkodó kutatások már bebizonyították, hogy az 1945. évi VI. törvény (1945. évi földtörvény) további konfliktusok forrása lett, és a gyakran „reformnak” nevezett eljárás gazdasági és szociális konszolidáció helyett leginkább politikai célt szolgált az egyházak és a korábbi elitek társadalmi szerepének megtörésével. A hagyományos társadalmi berendezkedés és normák gyökeres megváltoztatása mellett a földosztások a gyakorlatban számos alkalommal visszaélésre is lehetőséget adtak,¹⁰ mindez pedig kihatott a megélhetés és a boldogulás körülményeire. Ugyanígy vidéktörténeti tanulmányok arra is rávilágítottak, hogy a II. világháború során megtapasztalt állami erőszak a társadalmak életében nem ért véget a fegyverszünet aláírásával. A „felszabadítás” jelszava mögött gyökeresen eltérő társadalmi tapasztalatok húzódtak, amelyek tömeges formában a traumák állandósultságához és az identitás megtöréséhez vezettek.¹¹

Előzetes felvetésem szerint a II. világháborút követő szociálpolitikai intézkedések területén sem a nyílt egypártrendszer bevezetése vagy a Népjóléti Minisztérium és az Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI) 1950. évi felszámolása, hanem már ezt megelőzően a lokális

⁸ Vö. FERGE 1998: 35; 39.

⁹ LAKNER 2012: 25.

¹⁰ CSIKÓS–HORVÁTH–Ö. KOVÁCS 2023: 54–55.

¹¹ Lásd többek között: CSIKÓS GÁBOR– KISS RÉKA–Ö. KOVÁCS JÓZSEF (szerk): *Váltoállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben* című tanulmánykötet, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2017.

gondoskodási struktúrák ellen meginduló támadások jelentették a radikális társadalmi töréspontot.

Doktori értekezésem megvalósulásáért tiszteletteljes köszönettel tartozom témavezetőmnek, Ö. Kovács József professzor úrnak azért a készséges segítségért, amire munkám alatt végig számíhattam, és legfőképp a történeti szemléletmódot formáló közös gondolkodásért; valamint a disszertáció bírálóbizottságának és a Történelemtudományi Doktori Iskolában tanító tanárainak a szakmai és módszertani iránymutatásért. Szeretném kifejezni továbbá hálás köszönetemet Szüleimnek, hogy a lelkiismeretes munka terén mutatott személyes példájukkal és támogatásukkal segítettek, hogy a kutatásaim során kitartó maradhassak; Ágoston Andrásnak a bátorításáért, a szeretetteljes türelméért, az inspiráló javaslataiért és a lektorálásért; egykori munkahelyi vezetőimnek, Dr. Páva Hannának és Csabai Ildikónak, továbbá kollégáimnak a rugalmasságukért és a toleranciájukért; valamint Péter Ágnes tanárnőnek az angol nyelvű korrektúráért.

II. Kérdések, közelítésmódok és történeti források

1. A szociálpolitika és szociális gondoskodás vizsgálatának tárgya

A társadalomtörténeti szakirodalmak a szociálpolitika kutatásában jellemzően az alábbi fő célokat tartják szem előtt:

1. Megérteni a szociálpolitikai intézkedések megszületésének és végrehajtásának folyamatát, a törvényhozók elképzelését és a döntésekre ható tényezőket, valamint azt, hogy milyen gyakorlati nehézségek akadályozzák kormányzati szándék megvalósulását;
2. Feltárni a társadalmi körülményeket, köztük különösen azokat, amelyek leginkább igénylik a szociálpolitika beavatkozását (pl. szegénység);
3. Megmagyarázni a szociális programok működését, ezek differenciálódását, hatékonyságát és társadalmi funkcióit;
4. Összegezni és értékelni a szociálpolitika hatásait: például az egyes rendelkezéseket milyen célból hívtak életre, mely társadalmi csoportoknak voltak előnyösek, valamint mennyiben valósult meg az egyenlőség, az életlehetőségek alakulása, az egyének autonómiája és a rendszer fenntarthatósága.

Leggyakrabban használt módszer ezen folyamatok értelmezésére az összehasonlítás, amelynek alkalmazásával a két világháború közötti szociálpolitika produktivításáról, a törvényhozásban megjelenő motivációkról, a társadalombiztosítási formák színvonaláról és a jogosultságok bővüléséről nemzetközi párhuzamokkal is születtek eredmények a közelmúltban.¹² Ezt a szempontrendszert a jelen disszertáció sem kívánja figyelmen kívül hagyni, azonban a vizsgálati léptéket leszűkítve a lokális közösségek, csoportok adottságaira, és az egymásra, valamint az egyénekre gyakorolt hatására fókuszálva vizsgálja konkrét régiók szociális problémáit, a gondoskodás gyakorlatát és az egyének boldogulásának lehetőségeit.

Disszertációmban elsősorban a Budapesttől északra fekvő agglomerációs területre, a Váci járására fókuszálok, de a vizsgálatot kiterjesztem a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alföldi régiójában fekvő, mezőgazdasági jellegű településekre, köztük a megye periferiáján elhelyezkedő és sok szempontból hátrányos helyzetű Nagykátai járásra is. A felgyorsult urbanizáció kihívásai miatt új társadalmi csoportok jelentek meg a Budapest környéki településeken, ez a folyamat pedig megváltoztatta a falvak hagyományos arculatát is. A lokális társadalmakat ezért pusztán homogén tömbként vizsgálva torzított képet kapnának a szociális

¹² TOMKA 2015: 22–23.

gondoskodás szerepéről és működéséről. Az „alulnézeti”, mikrotörténeti megközelítést követve a Váci járás, valamint a rurálisabb jelleget mutató községek egyediségét figyelembe véve, a társadalmi jelenségeket az adott közegben értelmezve¹³ juthatunk valósághűbb megállapításokra, hogy ezekben az eltérő adottságokkal rendelkező régiókban milyen specifikus intézkedések születtek a szociális problémák enyhítésére. A gondoskodásra irányuló gyakorlatokban a társadalmat nem statikusan egymás mellett vagy fölött elhelyezhető csoportok összességeként, hanem egyének és csoportok közötti kapcsolatok történeteként értelmezzük,¹⁴ mivel a lokális szociális intézmények, megoldási kísérletek vagy a szociális gondoskodás közösségi hálózata sem objektív adottságokként, hanem a hétköznapi emberek interakciói által, az a települések mindennapjainak színterében jöttek létre.¹⁵ A felhasználható források kétségkívül nem fedik fel automatikusan a történelmi gyakorlat nyomait. Fő célom ezért nem az egyes jótékonyági szervezetek, akciók sikerességének mennyiségi kimutatása, hanem a rászoruló és gondoskodást végzők tapasztalásában, gondolkodásában és cselekvésében – sokszor tudattalanul – megjelenő sémák feltárása;¹⁶ különösen azoknál a töréspontoknál, amikor a politikai-társadalmi fordulatok az egyének élethelyzetének gyökeres megváltozását, közösségi kapcsolataik széthullását, illetve kitaszítottságukat vagy bizonytalan jövőképüket idézték elő.

A szociális szférában is igaz, hogy az emberek reagálnak arra a bánásmódra, amit a hatalmat gyakorlók – illetve a szociális ellátásért felelős szervek vagy személyek – közvetítenek feléjük. Még az egzisztenciálisan legkiszolgáltatottabb csoportoknál sem helytálló az a kijelentés, hogy alávetettségük miatt bármilyen életkörülményt elviselnek, hanem valamilyen módon – akár aktív ellenállással, akár apátiával vagy a képességeik csorbulásával – reflektálnak mindazon társadalmi jelenségekre, amelyek az emberi fejlődés és a lelki egészség alapvető szükségletével ellentétes körülményeket teremtenek számukra.¹⁷ A történeti szereplőket saját céljaikat követő, aktív szereplőkként értelmezem, akik a társadalmi cselekvéseket és életvilágaikat maguk alakítják.¹⁸ Sem a rászoruló, sem a szociális gondoskodást végzők nem elszigetelt individuumok, ezért az egyének életkilátásainak javulása és a kisebb közösségek szociális hálójának stabilitása csak a másik személlyel, illetve a nagyobb közösséggel megteremtett kapcsolatban valósulhat meg.¹⁹ A szociális ellátás minősége múlik azon, hogy a

¹³ SZIJÁRTÓ 2014: 237.

¹⁴ HORVÁTH G. K. 2007: 102.

¹⁵ SCHLUMBOHM 2000: 175.

¹⁶ LÜDTKE 1995: 14.

¹⁷ FROMM 2010: 27.

¹⁸ SZIJÁRTÓ 2014: 40.

¹⁹ LAKNER 2012: 10.

hatalmi rendszer és az adott társadalmi közeg milyen módon befolyásolja a személyes boldogulás kibontakozásának lehetőségeit.

A fennálló szociális problémák és a gondoskodás formái által adott válaszok alapvetően a mindennapok történetének (Alltagsgeschichte) rendszerében értelmezhető, amelynek kulcsponja, hogy a cselekedetek és a tapasztalatok nem választhatók el keletkezésük és hatásuk kontextusától.²⁰ Az államhatalom és a pártok kommunikációja felől történő megközelítésben szükségszerűen torzul a szociális helyzetről alkotott kép, és éppen azok szorulnak háttérbe, akik rászorultságuk révén a gondoskodás alanyai voltak. Ha ezeknek az egyéneknek a szociális viszonyait a mindennapok történetébe helyezzük, akkor meg kell különböztetnünk az életszínvonal (Lebensstandard) és az életminőség (Lebensqualität) fogalmát. Az életszínvonal egy mérhető és kézzelfoghatóbb fogalom, az életminőséghez azonban hozzátartozik a jólét és a boldogság érzése is. Bár az életminőség nem számszerűsíthető, és ezért a múltat illetően szinte lehetetlen pontosan rekonstruálni, a tapasztalatok vizsgálatával fontosnak érzem az erre vonatkozó következtetéseket, mivel számos példa azt igazolja, hogy az életszínvonal növekedése és az egyének elégedettsége, biztonságérzete, lelki kiegyensúlyozottsága nem következik egyenesen egymásból.²¹ Dolgozatomban ezért nem kizárólag a társadalombiztosítási és segélyezési formák mennyiségi összehasonlítására törekszem, hanem tágabb értelemben a szociális helyzetet befolyásoló egyéb tényezőkre, mint például a lakhatási válság, a lakás- és környezeti higiénia, a nélkülöző személyek közösségi integrációja, valamint az egyes intézmények (iskolák, óvodák, napközi otthonok) szociális funkcióira a közösségekben. A szociális gondolkodás lokális szintjén megjelenő célok, illetve ezzel párhuzamosan az egyének életminőségében beálló változások kifejezésre jutnak a hétköznapi életükben megjelenő automatizált viselkedési formák és a mindennapi tudatosság elemzésekor. A mentalitások vizsgálata nem jelenti azt, hogy a marxizmus-leninizmus téziséét követve ezeket a társadalmi jelenségeket kollektíve egy osztályállapottal hozzuk összefüggésbe. Az egyének érzései, véleményük kifejeződése és preferenciái válaszreakcióként értelmezve rávilágítanak az általuk érzékelt és számukra szignifikáns szociális igazságtalanságokra, gazdasági változásokra vagy társadalmi feszültségekre.²²

²⁰ LÜDTKE 1995: 5.

²¹ OSTERHAMMEL 2009: 253.

²² SCHÖTTLER 1995: 80.

2. A források kutathatósága

A kutatás témája és módszere alapvetően a lokális szinten keletkezett források vizsgálatát helyezi előtérbe. Mivel a hatalom szervei által kibocsájtott iratok szemléletét legtöbbször a társadalom szabályozása és a múlt kontrollálásának célja vezérli,²³ ezért a szociális helyzet és rászorulóknak mindennapjainak ábrázolásához a közigazgatási dokumentumok mellett a személyes nézőpontot tükröző forrásokat is felhasználtam. A helyhatóságokhoz beérkezett beszámolók, jelentések, kérelmek rávilágítanak a települések sajátos problémáira és különbségeikre. A vármegye közigazgatására vonatkozó iratanyag – köztük a főispán, az alispán, a főszolgabírók, tisztiorvosok és szociális titkárok iratai – között találhatjuk az egyes állami segélyakciók lebonyolításának, valamint a régiók szociális viszonyainak dokumentációját, amely összehasonlítási alapot nyújt a szociális ellátás többi résztvevőjének, az egyházi és magán karitászi tevékenységének elemzéséhez is.

A személyes forrásokban rejlő egyedi látásmód és személyesség az egyének történelmi tapasztalata miatt fontos, azonban tekintettel kell lenni arra, hogy ezek a beszámolók önmagukban is interpretációk, amelyeket elemezni és értelmezni szükséges a forrás keletkezési körülményei, a kontextusok, az író szándéka és a társadalomképe alapján.²⁴ A magánjótékonykodás helyi formáiba enged betekintést gróf Károlyi Lászlóné Apponyi Franciska *Háborús évek Fótján (1914–1918)* című befejezetlen kézírata. A kiadásra szánt munka előnye, hogy számos olyan történetet is tartalmaz, amely a helyi lakosok mindennapi életébe nyújt bepillantást, egyúttal megvilágítja a rászorulóknak és jótékonyok kapcsolatát. A grófnő precizitásáról tesz tanúbizonyságot a Károlyi család fóti levéltárában fennmaradt további részletes dokumentáció, amely a fóti jótékonyk intézmények és az I. világháború után létrehozott „*Suum Cuique*” hadirokkanttelep működését foglalja magába.

Budapest északi agglomerációjának társadalmi sajátossága a XX. század folyamán egyre nagyobb számban beköltöző ipari munkásság, illetve a megélhetés miatt a fővárosba ingázók tömege. A foglalkozásbeli segélyezés példáját láthatjuk a MÁV dunakeszi főműhelyének iratanyagában, köztük egy terjedelmes, kiadatlan visszaemlékezésben, amelyet valószínűleg a műhelytelepi Jézus Szíve templom 1944. évi felszentelésére állítottak össze reprezentációs céllal. A vasúti alkalmazottak számára elérhető jóléti intézkedések gyakorlati megvalósulására és a munkások közötti különbségekre világítanak rá ezen kívül a telepen működő különböző

²³ ASSMAN 2008: 102.

²⁴ SIPOS B. 2022: 22–26.

egyesületek – köztük a Keresztényszociális Vasutasok Országos Gazdasági Egyesülete (VOGE) helyi szervezetének – iratai.

A II. világháború alatti és utáni időszak lokális társadalomtörténetének kutatása során a helyi közigazgatás által kibocsájtott, valamint a kommunista párt szervei által írt dokumentumok elemzése problematikus. Egyfelől a források gyakran hiányosak, így az olyan lokális közösségre nézve sorsfordító események, mint a szociális munkában részt vevő egyesületek felszámolása vagy az iskolák és óvodák államosításának végrehajtása több esetben még csak említés szintjén sem szerepel. Más iratok nagyon tömören, adminisztrációs jelleggel rögzítik ezeket az eljárásokat, de a körülményekről – különösen a társadalom felől érkező reakciókról – hallgatnak. Például egyes intézmények esetében az állami átvétel írásos nyoma gyakran csak egy átadás-átvételi jegyzőkönyv, amelyet a fenntartó képviselőjében a helyi egyházközség vezetője (pl. katolikus intézmények esetén a plébános) és a kinevezett állami intézményvezető írt alá. A formanyomtatvány részletezi az intézmény vagyonát mellékelve a berendezési tárgyak és felszerelések leltárát, az aláírt teljes dokumentációt pedig az alispánhoz küldték. Rövid, szűkszavú beszámolókkal találkozhatunk a helyi közigazgatási szervek jelentéseiben és jegyzőkönyveiben, még az olyan települések esetében is, ahol más források bevonásával kimutatható az állami adminisztratív eljárásokkal szembeni nyílt társadalmi ellenállás. Az államhatalom radikális kontrollját tükrözik a közigazgatási dokumentumok, amelyekben a személyes tapasztalatokat mellőzve a kommunista párt által képviselt értelmezési keret szerint kerültek rögzítésre az egyes események. Ezért például az iskolák államosítása során gyakran olvasható „*rendben lezajlott az iskolák átvétele*” megjegyzés mögött alapvetően a politikai hatalom elvárása áll. A társadalmi folyamatok és események megértéséhez pusztán a párt logikáját tükröző szövegek alapján nehezen lehet rekonstruálni az egyes emberek, illetve csoportok gondolkodását, ezért figyelembe kell vennünk azt is, hogy mi maradt ki ezekből a hivatalos dokumentumokból.

A hatalmi szervek saját nézőpontja szerint keletkezett 1944 utáni iratokat tehát különösen is indokolt minél több más, lokális iratképzőtől származó forrással összevetni. A vizsgált régiók társadalmi összetételét tekintve kézenfekvő a katolikus egyház írásos emlékeihez fordulni. Az egyházmegyei forrásanyagban sajnos a vizsgált korszakból Canonica Visitatio nem maradt fenn, a Váci Püspöki és Káptalani Levéltár Actio Catholicára vonatkozó iratanyagában azonban a szervezet kiterjedt szociális tevékenységének köszönhetően több olyan dokumentum is megtalálható, amely alkalmas az egyes személyek és közösségek tapasztalatának, életvilágának rekonstruálására. Segítségünkre lehetnek továbbá a lokális egyházi források, köztük a katolikus

plébániák historia domusai.²⁵ Ezek a plébánosok által írt, naplószerűen vezetett visszaemlékezések alkalmasabbak lehetnek a társadalmi reakciók vizsgálatára, mivel az egyház belső struktúrájában, önértelmezésében – a közigazgatással ellentétben – 1945-től kezdődően nem történt erőszakos szervezeti és ideológiai átalakítás.²⁶ Magyarországon a XVIII. századtól püspöki határozatok utasították a plébánosokat, hogy jegyezzék fel a hívek életét, a közösségeket, az egyházi épületeket, az oktatást, az alapítványokat stb. érintő eseményeket.²⁷ A háztörténet kutatása lehetőséget ad betekinteni egy plébánia életmódjába, atmoszférájába és megismerteti nagy történelmi események kisebb közösségekre gyakorolt hatását. Találkozhatunk olyan hétköznapi információkkal, mint például a közösségi összetartozás megnyilvánulásainak különböző formái, a közösség ünnepei, szokásai és az egyházközség csoportjainak működése, amelyek más formában nem nyertek publicitást, azonban ezek teszik „élővé” a közösséget.²⁸

A forrástípus további előnye az a személyes kapcsolat, ami a helyi társadalom és a plébános között fennállt, így a szerzők mint a közösségek „szócsövei” tudósítanak az aktuális eseményekről. A II. világháború kapcsán például hiánypótló beszámolókat találhatunk a háborús események tapasztalatáról és a mindennapi életéről, amelyről már több tanulmány is született.²⁹ Természetesen a historia domus nem mindenhol maradt fenn, illetve előfordulhat, hogy a lelkipásztor nem vezetett plébániatörténetet. Az elérhető leírásokban nagyon különböző elbeszélésmódokkal találkozhatunk, amelyek a szerzők habitusából fakadnak és tükrözik a személyes látásmódjukat, emellett – mint a naplók speciális típusai – tragikus események feldolgozásának formáivá is válhattak. Míg egyes beszámolók a legborzasztóbb körülmények között is mereven ragaszkodnak a historia domustól elvárt tárgyilagossághoz és a racionális tényyszerűséghez, mások érzékletes képekkel szinte megelevenítik az olvasó előtt a plébániaközösséget ért sorscsapásokat és a kiváltott érzelmeket.

1945 után megfigyelhető, hogy gyakran sematikusabbá, vázlatosabbá, statisztikászerűvé válnak ezek a szövegek, amelyek sokszor csak a templom felújításáról, liturgikus eszközök beszerzéséről vagy a szentségek kiszolgáltatásának adatairól közölnek információkat.³⁰ Az államhatalom és az egyház viszonya óvatosságra kényszerítette a plébánosokat, ami bizonyos események tudatos elhallgatásában is megmutatkozhatott. A háztörténet mint a közösség

²⁵ Felhasznált historia domusok: Alag, Dány, Dunakeszi, Felsőgöd, Fót, Kóka, Kosd, Rád, Tápióbicske, Tápióság, Tápiószecső, Tápiószentmárton, Vác-Alsóváros, Vác-Deákvár, Vác-Felsőváros

²⁶ BÁNKUTI 2017: 422.

²⁷ VÉRTESI 2017: 379-381.

²⁸ BEKE 1997: 152.

²⁹ Vö. BÁNKUTI 2017: 411–424; CSÓTI 2003: 438–446; VÉRTESI 2017: 379–409.

³⁰ CSÓTI 2003: 439. Saját kutatásomban jó példa erre Dunakeszi, Kóka és Kosd historia domusa.

emlékezete „némaságában” is a kollektív felejtés eszközeire és rendeltetésére irányítja a figyelmünket.³¹ Találkozunk az aktív felejtés olyan tudatos cselekedeteivel, amikor a szerző egy esetleges házkutatástól való félelmében megsemmisítette a historia domust. A Vác-felsővárosi plébániatörténet esetében például a plébános maga égette el a dokumentumot, potenciális terhelő bizonyítékként, bűnjelként tekintve a kötetre és benne egyúttal saját emlékeire, személyes tapasztalataira is:

„Abban az időben, amikor az alkotási lehetőség megszűnt és nagy elfoglaltságom is megszűnt, hozzákezdtem a Historia Domus megírásához, amely azonban csak az én működésem idejére (kápláni és plébánosi időmre) terjedt ki. Ez megvolt. Azonban egy éjjel az ágyból keltem ki és az egészet tűzbe dobtam. Még akkor fennállottak a háborús idők és én a leírásomban a plébánia háborús emlékeire is kiterjeszkedtem és abban a kritikus időben félelemből megsemmisítettem az egész kéziratot. Úgy voltam ezzel, mint Dévényi káplánom revolverével. (...) Egyszer szabadságra jövet revolvert hozott és elhelyezte azt a szekrényemben. Én nem gondoltam vele. Akkor jutott a szekrényben elhelyezett revolver az eszembe, amikor a szobában orosz katonák tanyáztak. Valósággal csoda volt, hogy a katonák egy könnyű rántással fel nem tépték a szekrényt. Pedig ez nagy bajt hozott volna rám: A revolver főbenjáró bűnjelnek számított! Gyötrődve vártam az alkalmat, mikor nem tartózkodik katona a szobában. Az első alkalommal beosontam, kivettem a revolvert és mindjárt kútba hajítottam. Nagy megkönnyebbülés volt az nekem akkor.

Ugyanúgy voltam akkor a Historia Domussal. Most fájlalom. Mert ilyet többé összeállítani nem tudok. Az akkori egyházközségi élet, az iskolafenntartás ezerféle értékes gondjával eltűnt és feledésbe ment.”³²

A historia domusok mellett az egyházközségi képviselőtestületek jegyzőkönyvei is értékes tapasztalattörténeti forrásai a lokális közösségeknek, mivel a képviselőtestület összetételéről, a helyi társadalomban betöltött szerepéről, a főbb intézkedéseiről, az értekezleteken felmerülő témákról és állásfoglalásokról nyújtanak információt. További előnyük, hogy olyan aktualitásokba engednek bepillantást, amelyeket az egyházközségek a működésük, küldetésük szempontjából kulcsfontosságúnak tekintettek, rávilágítanak a testület társadalmi kérdésekhez való viszonyulására és a felszólaló képviselők gondolkodására, céljaira és mentalitására. Kutatási nehézség, hogy a jegyzőkönyvek változó számban maradtak fenn, illetve adatgazdagságuk is nagy különbséget mutat. Ugyan a katolikus egyházközségek egységes igazgatási szabályzatának értelmében az ülésekről a képviselőtestületek jegyzőjének

³¹ Vö. ASSMANN 2008: 97.

³² Vác-Felsőváros HD: 1.

jegyzőkönyvet kellett vezetnie (62. §),³³ de nem minden esetben rögzítettek konzekvensen minden tanácskozást, és akár több évnyi hiátus is lehet a feljegyzések között. Azzal is számolnunk kell, hogy bizonyos felszólalások vagy viták „jegyzőkönyvön kívül” is elhangozhattak. A XX. század viharos eseményei – ahogy a historia domusok esetében – ugyancsak az egyházközségi iratanyagok elkallódásához vagy félbeszakadásához vezettek. A II. világháborút követő események és a politikai-társadalmi változások leírásának elmulasztása nem tekinthető hanyagságnak. A felejtés passzív formájának jeleit mutatja, hogyha bár fizikai szempontból a dokumentumok nem lettek elpusztítva, de kiestek a használat kereteiből,³⁴ ahogy a diktatúra évtizedei alatt a képviselőtestületek lokális közösségből való kiszorulását, jelentőségük és munkájuk leértékelődését tükrözi az ülésjegyzőkönyvek elhanyagolása. Ahogyan más kutatások rávilágítottak arra, hogy az erőszakos szovjetizáció során olyan súlyos, identitásvesztéssel járó traumák jelentkeztek a közösségek életében, amelyek hatására az egyházi társadalomban a „hallgatás kultúrája” vált a mindennapok gyakorlatává.³⁵

A kutatásban alkalmazott módszerek és a forráshasználat kapcsán nem hagyható figyelmen kívül, hogy a szociálpolitika bizonyos történeti aspektusai etikai kérdéseket is felvetnek. A szegénységnek, a nyomornak, különösen pedig az ártatlanok szenvedésének hiábavalósága és igazságtalansága miatt gyakran felelősöket keresünk. Hasonlóan más, különösen a XX. századi társadalmi tragédiák elemzéséhez (pl. holokauszt, háborús erőszak, nemi erőszak, deportálások, kollaboráció stb.), a napjainkban egyre nagyobb érdeklődést kiváltó erőszak történeti megközelítés a szociális kérdések és gyakorlatok terén is indokolt. Az erőszak megnyilvánulhat a szociális rendszer struktúrájában, amikor az egyenlőtlenség, kirekesztés, jogfosztás vagy más bánásmód növeli az egyének anyagi és mentális értelemben vett kiszolgáltatottságát. Ugyanígy az erőszak direkt formái nyilvánvaló módszerekkel is nyomorba taszíthatnak széles társadalmi tömegeket, mint például a vagyonelkobzások, a testi sértések, a deportálások, a munkahelyi elbocsátások stb. Johan Galtung modellje alapján a források elemzésénél ügyelnünk kell arra, hogy a közvetlen negatív hatásokat hajlamosak vagyunk könnyebben észrevenni, mint a nem anyagi természetű, rejtett ártalmakat. A látható megnyilvánulások gyakran már csak az erőszak tetőpontjait jelentik, miközben ezek előidézői – a kulturális és strukturális erőszak formái – sokszor láthatatlanok maradnak.³⁶ A társadalmi terhek és az életfeltételek különbözőségei már korán meghatározzák az emberek jövőbeli

³³ EGYHÁZKÖZSÉGI IGAZGATÁSI SZABÁLYZAT 1930: 36.

³⁴ ASSMANN 2008: 98.

³⁵ Ö. KOVÁCS 2015B: 17–18.

³⁶ GALTUNG 2004.

kilátásait. Kimutatható, hogy a sorsfordító történelmi események, a kudarcok és tragikus csapások kapcsolatban állnak az egyének egészségi állapotának egészével is. A legnagyobb pressziót elszenvedett csoportok többszörösen is sérülnek: társadalomban betöltött szerepük, önkifejezésük és képviselőjük háttérbe szorul, az elnyomott helyzetükből fakadóan pedig fogékonyabbá válnak a testi és lelki betegségekre. Kimerültté válnak a mindennapos létfenntartásért való küzdelemben, a gyermekeik már eleve rosszabb kilátásokkal kezdik az életüket és összességében a társadalmi változásokat nehezebben viselik el.³⁷ Az erőszak ugyanígy megjelenhet a kultúra és a társadalmi kommunikáció terén is. Ennek egyik megnyilvánulása, hogy a hatalmat gyakorlók kit vagy mit tekintenek vétkesnek a szociális problémák kialakulásáért. Ha a politikai rendszer vagy a társadalom nem ismeri el a saját működése hiányosságait a szegénység terén, vagy ha deklarálja, hogy „nincs is szegénység” és „főlölslegessé váltak” az erre hivatott szociálpolitikai intézmények és gondoskodási formák, akkor a szegénységet egy propagandisztikus narratívában az ellenségként definiált csoportok mulasztásaival vagy egyéni hibákkal magyarázzák. A társadalmi vélekedés ezáltal hajlamossá válhat arra, hogy a lemaradást, a nyomort és a sikertelenséget személyiségproblémáknak vagy morális eltévelyedésnek tulajdonítsa.³⁸ Feladatunk a szociális vonatkozások terén is rámutatni arra, hogy ezek a gyakran láthatatlanul maradók, de a közvetlen erőszakot indukáló és legalább annyira pusztító következményekkel bíró strukturális és kulturális jelenségek milyen hatást gyakoroltak a lokális életvilágokban.

³⁷ LOSONCZI 1989: 23–25.

³⁸ SZALAI 1998: 205.

III. Ember és táj: A Váci járás történeti földrajza és régiótörténete

1. A régió fontosabb természetföldrajzi jellemzői

A Váci járás Budapesttől északra, a Duna bal partján a Szentendrei-szigettel szemben, a Nagyalföld Duna-menti síkságának északi részén helyezkedik el. A járás székhelye, Vác három természetföldrajzi táj, az Északi-középhegység, a Gödöllői-dombság és Duna-Tisza köze alföldi területének találkozásánál fekszik. A Pesti-síkság felől már messziről feltűnik a tájék meghatározó természeti képe, a város fölé magasodó Naszály (652 méter). A Cserhát legnyugatibb röghegye a mészkőbányászat miatt a környék iparára jelentős hatást gyakorolt, és az emberi tevékenység okozta tájseb ma is szembetűnő látványt nyújt.

A Duna, Európa második leghosszabb folyója a járás nyugati határát képezi, ami alapjaiban meghatározta az itt letelepülő emberek életét. A térség – és főleg a folyó közvetlen szomszédságában fekvő terület – már a paleolit korban lakott volt. Később jelentős szerepet játszott mint vízi és kereskedelmi útvonal, amely a Balkánt Európa középső területeivel összekötötte. Ez tette lehetővé, hogy a Duna-völgye mindig lakott hely maradt.³⁹

A Váci járás Dunához közelebb eső nyugati része a Pesti-síkságon, a Duna hordalékkúpján helyezkedik el, ennek megfelelően talaját zömében a kavicsos váztalaj és futóhomok jellemzi.⁴⁰ A többi talajtípushoz képest ez tápanyagokban szegényebb, a gabonafélék kevésbé teremnek meg rajta. A nagy kiterjedésű füves puszták legeltetésre alkalmasak, így a XVIII. századtól sok helyen kiirtották az erdőségeket. A fák hiánya idővel a homokos talaj fellazulását és felhalmozódását eredményezte, ezért a XIX. században jogszabályok rendelkeztek a futóhomok megfékezéséről. Az 1879. évi XXXI. törvénycikk például megtiltotta a futóhomokon álló erdők, sőt az ezekben levő tuskók és gyökerek irtását is,⁴¹ valamint egyre jobban elterjedt invazív növényfajok, mint például akác telepítése a homok megkötésére. A Budapesttől északra eső területek (pl. Dunakeszi, Fót, Rákospalota, Mogyoród) talajának adottságai a kerti gazdálkodást tették lehetővé. A termékenyebb parcellákon elsősorban a paradicsomtermesztés lendült fel és vált a lakosság számára bevételi forrássá.

A Vác környéki dombok, illetve a járás keleti része a Gödöllői-dombsághoz sorolható, ahol termékenyebb csernozjom barna erdőtalajok és barnaföldek jellemzőek.⁴² A napsütötte, lankás domboldalak és a kedvező talajviszonyok a szőlőtermesztés meghonosodását tették

³⁹ SÁPI 1983: 11.

⁴⁰ DÖVÉNYI 2012: 220-221.

⁴¹ ILLÉS 1885: 30.

⁴² DÖVÉNYI 2012: 1239.

lehetővé. A bort a váci és pesti piacokon tudták értékesíteni. Vályi András *Magyar Országnek leírása* című munkájában is kiemelte a váci borok jelentőségét,⁴³ továbbá a környékbeli települések, Kosd, Penc, Acsa és Rátót bortermelését és váci piacozását. A Budapesthez közel eső területek domboldalain – Fót, Mogyoród és Veresegyháza térségében – is említésre méltó volt a szőlőtermesztés és a jobb minőségű borok kereskedelme, amely a reformkorban is jövedelmező volt. „Fölfelé megy borban a gyöngy; jól teszi / Tőle senki e jogát el nem veszi / Törjön is mind ég felé, ami gyöngy / Hadd maradjon gyáva földön a göröngy.” Vörösmarty Mihály *Fóti dal* című versének sorait a fóti Somlyóhegyen töltött idő ihlette, ugyanis a Pest szomszédságában fekvő szőlőhegyen Fáy András préháza a korszak jelentős közéleti személyiségeinek és művészeinek kedvelt találkozóhelye volt. A helyi szőlő- és borkultúra jelentőségének a filoxéravész vetett véget. A fertőzés Vác térségében az 1880-as évek második felében a szőlőterület négyötödét semmisítette meg.⁴⁴

Canzi Ágost: *Szüret Vác vidékén* (1859), Magyar Nemzeti Galéria⁴⁵

⁴³ VÁLYI 1796-1799: 575.

⁴⁴ BALÁZS 2014: 243.

⁴⁵ A kép forrása: <https://mng.hu/mutargyak/szuret-vac-videken/> (utolsó letöltés: 2021. június 8.)

2. A Dunakanyar szíve: Vác

Vác központi szerepe alapvető a térség fejlődéstörténetében. A vásárvonalon való fekvésének köszönhetően két eltérő gazdálkodású országrészt, a középhegységet és az alföldet kötötte össze, ezért a török hódoltságig a magyar városhálózat egyik kulcstelepülése volt. A Duna vízi útján és a folyam bal partján futó szárazföldi útvonal révén a kereskedelmi hálózat része volt és fontos kikötővé is vált a hajóról szárazföldre való átrakódás során.⁴⁶ Kedvező földrajzi adottságai tették lehetővé, hogy a középkori magyar államszervezet fontos pilléréként püspöki székhellyé váljon, amelynek alapítását a történeti hagyomány Szent István királyhoz köti. A középkori Vác virágzását csak a tatárjárás törte meg, amikor 1241-ben feldúlták a várost. Az újjáépítés során német hospesek érkeztek, akik a városmagtól északra települve hozták létre az úgynevezett „német várost”. Fejlett kézműves- és kereskedelmi tevékenységüknek köszönhetően a váci ötvösművesség, bőr- és szövőipar termékei jelentek meg a piacokon.⁴⁷ Meghatározó egyházi és kulturális szerepe mellett a város kereskedelmi súlyát bizonyítja, hogy a középkortól kezdve itt bonyolították a felső-magyarországi bányavárosok és az alföld közötti áruelosztást (Függelékek: 2. térkép), ezért a szűkebb piac számára hetivásárt, a távolsági árucserére éves vásárt is tartottak, amelyre török források szerint évente három alkalommal, Mátyás napján, Gál napján és Tamás napján került sor.⁴⁸

Az Oszmán Birodalom hódítása és Buda elfoglalása Vác sorsát is megpecsételte. A váci püspök a székhelyét kezdetben a nógrádi várba tette át, míg Vác városát a törökök megszállták. A 15 éves háború során többször ostromolták mind keresztény, mind oszmán csapatok. Az 1606. évi zsitvatoroki béke értelmében hosszabb időre is magyar kézre került, de 1620-ban a budai pasa ismét elfoglalta, amivel elkezdődött Vác második török korszaka. A város kereskedelemben betöltött szerepe az oszmán időkben is megmaradt, ezt mutatja, hogy évente 60–75 ezer szarvasmarhát hajtottak át az alföldről Bécs irányába.⁴⁹ A háborúk következtében Vác és környékének lakossága jelentős számban elmenekült. A források általában a keresztény polgárság hiányáról vagy igen kis számáról beszélnek, illetve a reformátusok számarányának növekedését és a katolikusok csekélyebb létszámát hangsúlyozzák. A katolikusok eltűnése elsősorban a vallásgyakorlat lehetőségének hiányával magyarázható. A város egyetlen megmaradt keresztény templomát, a Szent Mihály templomot a XVII. század elejétől egészen az oszmán uralom végéig a reformátusok használták, míg más templomokat a törökök dzsámivá

⁴⁶ SÁPI 1983: 12.

⁴⁷ SÁPI 1983: 55.

⁴⁸ SÁPI 1983: 59.

⁴⁹ http://www.vacarchivum.hu/oldal/varostortenet_12 (utolsó letöltés: 2021. június 8.)

alakítottak. A katolikus egyházmegye központja a XVII. század első harmadában a nógrádi vár lett, ahol a püspök állandó helyettest alkalmazott, egészen a vár 1663. évi elestéig. A szétzilált egyházszervezetben az oszmán területeken maradt lakosság lelkipásztori ellátását zömmel kecskeméti és gyöngyösi szalvatoriánus, valamint Pestről érkező bosnyák ferences szerzetesek végezték. A váci püspökök hódoltsági területekre is kiterjedő patronáló tevékenységét mutatja, hogy XVII. század második felétől fokozatosan nőtt a papság száma, illetve különböző kedvezményekkel támogatták a szerzetesrendek letelepedését.⁵⁰

Az oszmán uralom alóli végleges felszabadulás 1686 nyarán következett be, és megkezdődhetett a város újjáépítése, amelyet a váci püspökök további szerzetesrendek behívásával is ösztönöztek. 1699-ben a domonkosok, 1714-ben a piaristák és 1719-ben a ferencesek alakították meg közösségeiket. A város központjában az egykori Szent Mihály templom helyén épült fel a domonkos rend temploma (népnyelven „fehérek temploma”), Győzelemről nevezett Szűz Mária tiszteletére, amely ennek az időszaknak egyik kiemelkedő szimbóluma. Az 1571. évi lepantói győzelem emlékére adott titulus, valamint V. Piusz pápát és a tengeri ütközetet ábrázoló oltárkép kifejezi a török félhold lehanyatlását és a kereszténység diadalát a városban. A püspöki székhely restaurációja is megvalósult a püspöki palota, valamint a székesegyház felépítésével, amely Migazzi Kristóf főpapsága idején fejeződött be.

Az oszmán uralom után spontán migráció és szervezett betelepítés során zömében magyar, német és szlovák katolikusok érkeztek a városba, akik elsősorban mezőgazdálkodással, szőlőtermesztéssel és kézművességgel foglalkoztak. A katolikus lakosság túlsúlyba kerülése mellett erős elkülönülés is végbement, mivel 1712-ben Kollonich Zsigmond püspök megtiltotta a településen a nem katolikusok szabad vallásgyakorlását, ezért a reformátusok a korabeli városfalon kívülre szorultak és „Kisvác” néven külön települést hoztak létre a várostól északra, a Duna mellett. A szintén elkülönülő, a forrásokban általában ortodox vallású rácként megjelenő népcsoport alatt minden bizonnyal inkább a Balkánról (a mai Albánia területéről) érkező arománokat (cincárokat) kell értenünk.⁵¹ A más helyen egyszerűen csak „görögként” megnevezett népesség elsősorban kereskedelemmel foglalkozott, és ennek a hiánypótló tevékenységüknek is köszönhető, hogy a vallási korlátozások ellenére hosszú időn keresztül jelen lehettek a város életében. A türelmi rendelet lehetővé tette, hogy a XVIII. század végén saját templomot is építhettek, bár létszámuk ekkor körülbelül csak 20 családra volt tehető.⁵²

⁵⁰ MOLNÁR A. 2001.

⁵¹ GÁL–DUJMOV 2010: 13.

⁵² GÁL–DUJMOV 2010: 17. Váci ortodox kereskedőcsaládból származott (a fiatalon katolizált) Dr. Argenti Döme (1809–1893) orvos, homeopata, királyi tanácsos, a korabeli arisztokrácia közkedvelt „csodadoktora” is.

A XVIII. század során több oktatási intézmény létrejöttével Vác a régió szellemi központjává vált. Kollonich Zsigmond mecénási tevékenységének köszönhetően 1712-1717 között felépült a kegyestanítórend gimnáziuma és kollégiuma, továbbá megkezdte működését a papi szeminárium is. Migazzi püspök Mária Terézia királynő támogatásával, bécsi mintára megszervezte a Szegény Nemes Ifjak Intézetét, amely később az uralkodónő tiszteletére a Theresianum nevet vette fel. Az intézményben 1784-ig a piaristák jogot és filozófiát tanítottak, amíg II. József rendelete alapján az akadémia kapuit bezáratták.⁵³ Országos jelentőségűnek tekinthető, hogy 1802-ben Vácon létesült hazánk első speciális nevelési intézménye, a Cházár András által alapított siketnéma intézet is.⁵⁴

A XVIII-XIX. század fordulóján Pest-Buda a dunai hajózás egyik fontos centruma volt, ami kihatott más Duna melletti városok, így Vác forgalmára is. Négy országos vására és Mária Teréziától 1761-ben kapott hetivásár tartási joga – a középkor után ismét – a vidék jelentős piackörzetévé tette a várost.⁵⁵ A kikötőkből könnyen elérhető, piactérként is funkcionáló főter a városkép fontos eleme lett.⁵⁶ A nagykereskedelem megjelenése elsősorban a szállítási igényes gabona- és gyapjúkereskedelmet lendítette fel, a napóleoni háborúk következtében fellépő gabonakonjunktúra pedig Vác profitját is tovább erősítette.⁵⁷ A reformkorban kulcsfontosságú esemény volt a város és az egész régió történetében Magyarország első vasútvonalának átadása, amely 1846-ban Pest és Vác között épült ki. A rohamos vasútépítés idővel elősegítette, hogy Budapest hegemon helyzetbe kerüljön a kereskedelem és infrastruktúra terén. Mivel a vasút által biztosított gyors áruszállítás Bécs és a Kárpát-medence keleti része között csak Pesten keresztül volt lehetséges,⁵⁸ így Vác kereskedelemben betöltött központi szerepe a XIX. századtól hanyatlásnak indult. Az egykori regionális központ ugyan szerencsés fekvésének és kulturális örökségének köszönhetően nem veszítette el jelentőségét, de a korábbi pozíciójához képest perifériára szorult.

A kereskedelmet korábban lebonyolító aromán népesség mellett a XIX. század második felétől megnőtt az ugyancsak kereskedelemmel foglalkozó zsidóság száma. Őseik még a XVII-XVIII. század fordulóján telepedtek ide főleg Bécsből, Alsó-Ausztriából, Cseh-Morvaországból és német területekről. Althann M. Frigyes püspök rendelkezése alapján 1727-től – néhány kiváltságot kapott család kivételével – nem lakhattak a városban, de a környező

⁵³ Később katonai akadémia működött a helyén, majd az 1848-49-es szabadságharc leverésétől napjainkban is börtönként funkcionál. SÁPI 1983:190-191.

⁵⁴ SÁPI 1983:194.

⁵⁵ http://www.vacarchivum.hu/oldal/varostortenet_12 (letöltve: 2021. június 8.)

⁵⁶ DÖVÉNYI 2012: 389.

⁵⁷ DÖVÉNYI 2012: 509.

⁵⁸ DÖVÉNYI 2012: 660.

falvakból (pl. Pencről)⁵⁹ a vásárok idején bejárhattak a városba portékákat árulni. A fennmaradt vásári rendtartások alapján rövidáru-kereskedőik a Zsidó utcában elkülönülve működtek.⁶⁰ Az 1840. évi XXIX. törvény – a bányavárosok kivételével – lehetővé tette az izraeliták számára a szabad lakhatást. Ekkor alakult meg Vácon az első hitközségük és számuk is növekedésnek indult. Fényes Elek 1851-ben 281 izraelita lakosról számolt be,⁶¹ míg XX. századra lélekszámuk már elérte a 2100 főt.⁶² A Pesttel való gyors vasúti összeköttetés a váci vásárok hanyatlását jelentette, a kereskedők piaca szűkült, a házalás pedig kevés eredményt hozott és a lakosság ellenszenvét is kiválthatta. A vasútvonal megnyitása egyúttal új megélhetési lehetőségeket kínált, mivel a fiáker szolgáltatást – amellyel a vasútállomásról juttatták el az utasokat úticéljukig – sokáig a zsidók működtették. A XIX. század végi gyáralapítások is újból megnövelték a zsidóság szerepét a városban. Amikor filoxéra sújtotta a szőlőt és a borkereskedést, valamint a sertésvész is ellehetetlenítette a kereskedőket, akkor új üzemek⁶³ alapításával kerestek más piaci lehetőségeket, biztosítva ezzel sok tönkrement termelő megélhetését is.⁶⁴ Ezzel pedig Vácon a mezőgazdaság helyett az ipar vált sokak számára a fő bevételi forrássá.

3. A Váci járás népesedési jellemzői

Az oszmán hódoltság után az újránépesedő Váci járás községeibe elsősorban magyar, valamint a Váchoz és Nógrád megyéhez közelebb eső területekre - köztük például Szödre, Vácrátótra és Csomádra – tót betelepülők érkeztek. A járás déli részén fekvő településekre a főváros fokozódó befolyása számottevően kihatott, és már Vályi András leírásai megállapították, hogy a XVIII-XIX. század fordulóján Dunakeszi, Fót, Mogyoród és Palota (ma Rákospalota) piacozása elsősorban Pesten folyt.⁶⁵ A reformkorral induló urbanizáció, az új munkalehetőségek, valamint az ezekkel összekapcsolódó vasútépítés Budapestet a régió elsődleges központjává tette, ami Váctól még inkább a főváros felé fordította a környező települések figyelmét. Mindezt a beköltözők száma is tükrözte: 1869-ben a Váci járás

⁵⁹ Pencen a XVIII. századtól élt zsidó közösség, amelyet Vályi András is megemlít az országleírásában. Fényes Elek XIX. század közepén egy ennél nagyobb számú, 200 fős közösséget jegyzett fel, akiknek zsinagógájuk is volt.

⁶⁰ KORMOS 2010: 8-9.

⁶¹ FÉNYES 1851.

⁶² KORMOS 2010: 15.

⁶³ Néhány példa az ekkor Vácon működő gyárakból: Neumann Manó ecet-, likőr- és pálinkagyára (1862), Löwinger bútorgyára (1867), Oberländer Izidor és Reiser László téglagyára (1888), Löbl Ármin kötő- és szövőgyára (1889)

⁶⁴ KORMOS 2010: 15–18.

⁶⁵ VÁLYI 1796-1799.

össznépessége 18 783 fő volt, ami 40 év alatt 1910-re 56 853 főre gyarapodott.⁶⁶ Bár 1920 és 1940 között Budapest népessége is nőtt és Magyarország teljes városi lakosságának egyharmadát adta, a vidéki városok lélekszáma összességében stagnált. A lakosság megoszlásának még aránytalanabb képét mutatja, hogy a legnépesebb települések közül több is a budapesti agglomeráció része volt. 1930-ban az ország legnagyobb városainak lakosságszerinti sorrendje: Budapest, Szeged, Debrecen, Újpest, Kispest, Pestszenterzsébet.⁶⁷

A népszámlálási adatok alapján Budapest szomszédságában már a XIX. század végére népességrobbanás következett be. Újpesten 1869 és 1910 között 6 722 lakosról 55 174-re nőtt a lakosok száma. Kirívó példa az Újpesterrel szomszédos Rákospalota is, ahol a lélekszám 3 458 főről 25 147-re emelkedett.⁶⁸ A rohamos növekedés közigazgatási változásokkal is együtt járt. Újpest 1907-ben, Rákospalota 1923-ban rendezett tanácsú várossá vált, amely egyúttal e két egykori agrárjellegű község teljes funkcióváltását eredményezte. Mindez a szociális helyzet szempontjából is új kihívásokat teremtett, mivel Budapest agglomerációjába az angolszász jellegű szuburbanizációs övezetekkel teljes ellentétben nem az elit vagy a módosabb középosztály költözött ki, hanem azok a szegény bér munkások, akik a fővárosban nem tudtak minimális lakásfeltételekhez sem jutni.⁶⁹ A városiasadó településeken a gyárakban foglalkoztatott nagyszámú ipari munkásság mellett megjelentek a fővárosban dolgozó – általában alacsonyabb keresetű – kistisztviselők és alkalmazottak (pl. vasutasok, postások) is. A korábban családi házas, kertes telepként jellemezhető Újpest a századfordulóra inkább egy falusi miliőbe telepedett, zsúfolt, a lakosságszámmal viszonyítva elégtelen közművesítéssel rendelkező, külvárosi munkásnegyed képét mutatta.⁷⁰ A Pest környéki települések többnyire eredeti lakóközösségükből kiszakadt, bizonytalan helyzetű társadalma sajátosan új jelenség volt, ahol a hagyományok és az összetartozás hiánya miatt az embereket csak a „közös gyár, a közös szegénység és a közös elégedetlenség” tartotta össze.⁷¹

Kétirányú beköltözés jellemezte a Váci járás településeit is, amelyeket egyszerre érintett a Budapestre kizoruló, valamint a vidékről érkező munkavállalók megjelenése. A gyors népességnövekedés a XIX. század második felében elsősorban a Budapest-Vác vasútvonal mellett fekvő községek esetében figyelhető meg. Dunakeszi népessége fél évszázad alatt a 3,4-szeresére, Sződ a 4,2-szeresére nőtt. Valamivel lassabb mértékű növekedés állapítható meg a

⁶⁶ KSH 1910: 806.

⁶⁷ BÓDY 2015: 233; Budapest és agglomerációjának népességszám-változásait részletesebben lásd Függelék 7. táblázat

⁶⁸ KSH 1910: 806.

⁶⁹ GYÁNI 2012: 39.

⁷⁰ DÖVÉNYI 2012: 521.

⁷¹ LÉNÁR 2017: 125.

vasúttól messzebb eső településeken, valamint ott, ahol később adták át a vasútvonalat. Fót lakossága alig kétszeresére, Veresegyháza, Órszentmiklós, Vácbotyán körülbelül másfélszeresére, Csomád 1,3-szorosára növekedett.⁷²

Az új, területigényes ipari telephelyek megjelenése és a bevándorlás mértéke nem jelentette ezeknek a régióknak az automatikus felvirágozását, hanem sokkal inkább a centrumtól való elkülönüléshez és a periféria helyzet további állandósulásához vezetett. A régió több településén az ingázó életmód vált általánossá. Az önálló termelésből megélni nem tudó, illetve mások földjén napszámot vállaló lakosság jelentős része a kiszámíthatóbb munkalehetőség reményében a környékbeli gyárakban helyezkedett el. Bár a piaci viszonyokhoz való alkalmazkodás és a fogyasztói attitűd megjelenése egyre nagyobb teret hódított, az önellátó családi gazdálkodás fenntartása azonban egy olyan ideál volt, amihez a legtöbben továbbra is ragaszkodtak.⁷³ A jellemzően zöldségtermesztésből élő lakosság a téli hónapokban gyári munkából tartotta el családját, nyáron azonban visszatért a mezőgazdasági tevékenységhez, terményeit pedig elsősorban a budapesti piacokon értékesítette. Foglalkoztatásuk szempontjából nem tartoztak sem a klasszikus ipari, sem az agrárrétegek közé. Ingázó életmódjuk és az ipari munkába kényszerülésük a lokális társadalmi kapcsolataik meglazulásához vezetett, amely a depriváció felgyorsulását, a züllést, a társadalmi egyenlőtlenség mélyülését és összességében a kultúrtáj átalakulását eredményezhette.⁷⁴ A főváros perifériáján elhelyezkedő községek egyre látványosabb ütemű funkcióvesztése nem jelentette a hagyományos szociális gondoskodásra való igény visszaszorulását. A további fejezetek elemzése alapján a szociális ellátás egyes formáira, például a patronáláson alapuló módszerekre egyfajta válaszreakcióként is tekinthetünk, hogy lelassítsák azokat a veszélyes társadalmi folyamatokat, amelyeket az iparosodással együtt járó tömeges pauperizálódás okozott.

⁷² A számítások alapja: FÉNYES ELEK 1851 és KSH 1910: 808; A Váci járás egyes településeinek 1920–1950 közötti statisztikáját lásd: Függelék 1. táblázat

⁷³ BÓDY 2015: 235.

⁷⁴ BERÉNYI 2010: 515.

IV. Normák, mentalitások és reprezentációk a szociálpolitikában és a szociális gondoskodásban

1. Az állami szociálpolitika fontosabb céljai és metódusai

A hétköznapi szóhasználatban is megjelenő „úri Magyarország” vagy a „hárommillió koldus országa” visszatérő toposzai a két világháború közötti magyar társadalomnak. Közismert az is, hogy az 1945 utáni narratíva hosszú ideig uralta az időszak szociálpolitikájának értelmezését. A múlt kontrollálásának szándékával, politikai és ideológiai megközelítésre alapozva a kommunista párt interpretációja szerint a Horthy-korszak már kezdetektől fogva tudatosan „a tömegek nyomorban tartását” használta hatalmának kiépítésére. Ennek eszköze volt a „Tanácsköztársaság vívmányainak” felszámolása, a „nagyfőkés uralom” visszaállítása és a „nagybirtokosság önkényének” megszilárdítása. Politikai taktikája pedig a társadalmi problémákat „ködösítő propagandára” és a „szociális demagógiára” épült.⁷⁵ Az újabb kutatások már differenciáltabban vizsgálják a két világháború közötti társadalmi kérdéseket, és rávilágítanak arra, hogy a korábbi feltételezésekkel szemben a dualizmussal való összehasonlításban az I. világháborút követő évtizedek gazdasági adatai nem mutatnak drámai visszaesést, és a törvényes munkásvédelem területén elindult szociális intézkedések sem rekedtek meg. A magyar társadalomban ekkor végbement életszínvonal-növekedés pedig az európai párhuzamok tükrében nem volt elhanyagolható, különösen akkor, ha figyelembe vesszük a várható élettartam, a csecsemőhalandóság és az iskolázottság statisztikai mutatóit.⁷⁶

A historiográfia alapvetően egyetért azzal, hogy az állam aktív szociálpolitikai szerepvállalása a munkáspolitikával kezdődött. A XIX. század második felében több kísérlet indult az egyre kórosabb formában megjelenő problémáknak – mint például a társadalmi rétegek közötti kíméletlen versenynek, a mértéktelen individualizmusnak vagy az emberi munkaerő korlátlan felhasználhatóságának – enyhítésére. Kezdetben főképp az ipari munkások védelmére, munkakörülményeik javítására születtek törvények, azonban ezek csak bizonyos területre – például némely üzemre vagy iparágra – vonatkoztak. Magyarországon az első ilyen rendelkezések szabályozták többek között az iparosok és alkalmazottaik (tanoncok, segédek) közötti munkaviszonyt, a munkaidőt, az éjszakai munkavégzést, az ipari foglalkoztatottak

⁷⁵ NEMES 1962: 126.

⁷⁶ BÓDY 2020: 33.

minimális életkorát (12 év), valamint előírták a balesetek megelőzésére a nagyüzemi munkakörülmények ellenőrzését.⁷⁷

A szociális reformok állami akceptálása és a jóléti intézményrendszerek kiépülése Nyugat-Európában a XX. század elejére általános követelménnyé vált. A bér munka jellegű piaci viszony a korábban elterjedt egyéb munkaformák háttérbe szorulását és az ipari munkavállalók egykori társadalmi kapcsolódásainak eltűnését jelentette. Az egyre nagyobb számban megjelenő munkásság szociális integrációja ezért új módszereket igényelt. Míg a szegénygondozás és a segélyjogosultság elbírálása hagyományosan a lokális intézmények és hatóságok feladata volt, Európa legtöbb országában a századfordulóra kiépült az az államapparátus, amely felülről kontrollálva, egységesen és általános érvénnyel tudta kezelni a szociális ügyeket. Az újfajta adminisztráció által új integráló intézmények jöttek létre a munka világában, az államhatalom beavatkozása pedig szélesebb körben vált szükségsszerűvé.⁷⁸

Az Osztrák-Magyar Monarchia megszűnése, a történelmi Magyarország szétesése, valamint az 1918-1919-es megmozdulások hazánkban is egy új típusú társadalmi rend születését vetítették elő. A háború és az azt lezáró béke következményeképpen a társadalomnak súlyos szociális krízissel kellett szembenéznie. Az ellátásra szoruló háborús özvegyek és árvák száma hirtelen megnőtt, a frontról hazatérő férfiak jelentős része a fizikai és pszichikai sérülések miatt munkaképtelenné vált, az elszegényedés pedig drasztikus méreteket öltött. A munkanélküliség problémája, valamint az elcsatolt országrészekből érkező „vagonlakók” helyzete is megoldatlan volt. A forradalmak nyomasztó emléke a politikai elitet arra ösztönözte, hogy a dualizmus korának szociális kérdésekben tanúsított liberalizmusa helyett az állam mindinkább vegye kézbe és szélesebb körben terjessze ki a szociálpolitikai intézkedéseket.⁷⁹ A szociáldemokrácia erősödésével szemben a keresztényszocialista eszmék felkarolásával tettek kísérletet a munkásmozgalmi törekvések keresztény és egyben nemzeti alapra való helyezésére. A radikális társadalmi megnyilvánulások korábbi tapasztalata miatt a gazdasági stabilizáció mellett a szociálpolitika terén hozott törvényi szabályozásban látták a konszolidációhoz szükséges társadalmi egyensúly leggyorsabb megteremtését, a létbizonytalanság mérséklését és a szélsőséges ideológiák visszaszorítását.⁸⁰ Az I. világháború utáni politika különösen is szem előtt tartotta a preventív jellegű intézkedéseket. A korszak nagyhatású biztosítási szakértőjének,

⁷⁷ Néhány fontosabb törvény: 1872. évi VIII. tc. („I. Ipartörvény”); 1884. évi XVII. tc. („II. Ipartörvény”); 1893. évi XXVIII. tc. „Az ipari és gyári alkalmazottak baleset elleni védelméről és az iparfelügyelőről”; 1908. évi LIII. tc. megtiltja a nők éjszakai foglalkoztatását bányákban és gyárakban este 10 és reggel 5 között. TÓTH T. 2018: 11–13.

⁷⁸ BÓDY 2010: 11–17.

⁷⁹ GYÁNI 2008: 15–16.

⁸⁰ CORA–KISS–OLASZ 2020: 74–75.

Kovrig Bélának álláspontja szerint: „*A szociálpolitika amaz eljárásoknak és törekvéseknek az összessége, amelyek lényegükben – bizonyos értékszempontok szerint – közvetlenül a társadalom belső egységének tartós megtartására és fejlesztésére irányulnak.*”⁸¹

A társadalom egységének hangsúlyozása már a – napjainkra bőséges szakirodalmi háttérrel rendelkező – keresztényszociális mozgalom és a katolikus egyház szociális tanításának előzményeként tekinthető „Freiburgi Unió” 1884-ben kidolgozott tézisei között is szerepelt. A nemzetközi testület állásfoglalása alapján a társadalom egy organikus szervezet, amelyben az egyes csoportok nem harcban állnak, hanem egymásra vannak utalva. 1891-ben XIII. Leó pápa *Rerum Novarum* kezdetű szociális enciklikája is kimondta a kereszténység perszonalizmuson alapuló tanítását, amely a XIX. század végén rohamosan terjedő termelésközpontú gazdasági verseny, a nyereségvágy, az elidegenedés és az elszegényedés jelenségeivel szemben a „*bonum commune*”, a közjó védelmét állította középpontba, amelynek előmozdítása a társadalom minden tagjának kötelessége. A korszakban központi problémának számító munkásvédelmi kérdések megoldásában szükségesnek tekintette – a természetjogot és a keresztény normákat elismerő – állami beavatkozást is. A megváltozott társadalmi közegben azonban a keresztényszociális elvek az egyház és a hívő keresztények aktív szerepvállalását egyaránt hangsúlyozták, és ez szellemi ösztönzéssel hatott a hétköznapi élet terén szociális gondoskodást végző egyénekre is,⁸² ahogy a dolgozat további részében ezt a példák is igazolják.

A keresztényszocialisták bár 1919–1922 között előretörték a politikai életben, később azonban inkább csak a szocialista és kommunista áramlatokkal szembeni – főként ideológiai – küzdelemben gyakoroltak hatást; ha a keresztényszocialista szervezetek túllépték a hatóságok és a munkáltatók által felállított kereteket, akkor a szociáldemokrata szakszervezetekhez hasonlóan politikai ellenállásba ütköztek.⁸³ A keresztényszocializmus az államirányításban leginkább a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium munkájában tudta magát hatékonyan reprezentálni. A Bethlen-kormány népjóléti minisztere, Vass József is azt az álláspontot képviselte, hogy a szociálpolitikai törekvésekben a társadalmi szolidaritást kell előtérbe helyezni az atomizálódást előmozdító liberális individualizmussal szemben. Eszerint minden ember kötelessége, hogy a létfenntartáshoz való joga mellett tevékenyen is kivegye részét a „munka társadalmából”, ugyanakkor a társadalmi különbségek által generált kiszolgáltatottság miatt az „embervédelem” szükségességét is hangsúlyozni kell.⁸⁴ A Kovrig Béla által

⁸¹ KOVRIG 1936: 7.

⁸² SZOLNOKY 2003: 45–52.

⁸³ GERGELY J. 1993: 11–12.

⁸⁴ CORA–KISS–OLASZ 2020: 75.

kidolgozott úgynevezett „produktív szociálpolitika” ezért alapvetően nem segélyeken alapulva, hanem olyan támogatási módokkal kívánta a társadalom szélére sodródott állampolgárok életfeltételeit javítani, ami egyúttal elősegíti a foglalkoztatásukat is. A társadalmi igazságosságot Kovrig nem az anyagi javak *szétosztásában*, hanem a *megosztásában* látta, hogy mindenki számára elérhetővé váljon az anyagi szükséglet, amivel a saját szellemi és morális fejlődését kibontakoztathatja. Ennek hiányában, ha valamelyik társadalmi réteg végül képtelenné válik ellátni a funkcióját, akkor az a társadalmi rend felborulásához vezet.⁸⁵

A XIX. század végétől kezdődően német mintára Magyarországon is megjelentek, majd differenciálódtak és fokozatosan bővültek azok a társadalombiztosítási programok, amelyek Nyugat-Európában is a jóléti politika eszközei voltak. Ezt a reformot Vass József miniszter arra az elvi alapra fektette, hogy a kötelező biztosítás különböző formáinak bevezetése nem a szegény rászorulókat segítendő jelenti, hanem olyan szociális jogok kiterjesztését, amelyek az ember alapvető méltóságából fakadva megilleti mindazokat, akikre a törvény vonatkozik.⁸⁶ Hazánkban az ipari baleset-biztosítási, a betegbiztosítási és a nyugdíjbiztosítási törvények megalkotásának üteme lényegében a nyugat-európai tendenciákat követte, és összességében a jóléti ráfordítások sem maradtak el a nemzetközi tendenciáktól. A társadalombiztosítással kapcsolatban a szakirodalom általában az alacsony lefedettségű arányt emeli ki. A biztosítottak köre – az ipari és kereskedelmi munkások, valamint a közszolgáltatások terén foglalkoztatottak egyes csoportjai – a lakosság egészét tekintve egy szűkebb réteget jelentettek, és bár a juttatások megközelítették a nyugat-európai színvonalat, az ország legjelentősebb társadalmi rétege, a mezőgazdasági munkásság a II. világháború előtt bevezetett szabályozásokig kimaradt a jogosultak köréből.⁸⁷

1921-ben a Bethlen-Peyer paktum aláírásával a kormánypárt garanciát vállalt a Szociáldemokrata Párt főbb célkitűzéseinek – köztük a kötelező biztosítások – bevezetésére, de a gyakorlatban csak az 1920-as évek végére születtek meg az ipari munkásságra vonatkozó törvényi szabályozások. Az 1927. évi XXI. törvénycikk (Lex Vass I.) értelmében a kötelező baleseti és betegségi biztosítás kiterjesztése szinte teljesen felölelte az ipari munkavállalókat, majd az 1928. évi XL. törvénycikk (Lex Vass II.) az egy évvel korábbi törvény hatálya alá tartozó foglalkoztatási csoportok részére bevezette a kötelező árvasági, özvegyi, rokkantsági és a 65 év felettiek nyugdíj járadékát is. A balesetbiztosítás járulékát a munkaadó fizette, amelynek fejében a munkavállalóknak és családtagjaiknak lehetőségük nyílt egy éven át ingyenes kórházi

⁸⁵ KOVRIG 1936: 11–13.

⁸⁶ BÓDY 2010: 183.

⁸⁷ TOMKA 2015: 47–53.

ellátás és 55%-os táppénz, ingyenes háziorvosi, terhességi-szülészeti ellátás, valamint 12 héten át tartó gyermekágyi segély igénybevételére.⁸⁸ Az adminisztrációs háttérrel több biztosítási intézet szolgáltatta. Az 1927. évi XXI. törvénycikk az Országos Munkásbetegsegélyező és Balesetbiztosító Pénztár teljes feladatkörét az Országos Munkásbiztosító Intézetre ruházta át, amely 1928. október 1-jétől felvette az Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI) nevet. A magántisztviselői réteg, amely elsősorban az ipari és műszaki területen dolgozó (irodai) alkalmazottak révén a korszakban egyre tekintélyesebb létszámot tett ki, 1926-tól nyugdíj-, 1928-tól pedig rokkantsági, özvegyi és árvasági biztosítást élvezett, amit a Magánalkalmazottak Biztosító Intézetén (MABI) keresztül bonyolítottak le.⁸⁹ Az állami és önkormányzati közalkalmazottak számára önkéntes formában, 1921. óta működött az Országos Tisztviselői Betegsegélyezési Alap (OTBA),⁹⁰ emellett további foglalkozási csoportok is hasonló színvonalú biztosításban és segélyezésben részesültek az önálló intézmények, például a MÁV, a Magyar Posta és a hajózás biztosító intézetei által.⁹¹ A társadalombiztosítási szolgáltatáshoz kapcsolódóan a biztosításra jogosult munkavállalók számára több kórház, szanatórium, üdülő és gyógyszertár is létesült.⁹²

A közegészségügy fejlesztésére az 1925. évi XXXI. törvénycikk életre hívta az Országos Közegészségügyi Intézetet, ezt követően pedig a munkásbiztosítás kiterjesztésével párhuzamosan a vidéki társadalom szociális körülményeinek javítására megkezdődött a községekben egy országos gondozói intézményhálózat kiépítése. 1927-ben létrejött a Zöldkeresztes Egészségvédelmi Szolgálat azzal a céllal, hogy szervezett formában elmozdítsa a lakosság közegészségügyi prevencióját. Ennek fő irányvonala az anya- és csecsemővédelem, az iskolai egészségügy, a TBC és nemi betegségek elleni védekezés, a szociális gondozás és a szegények otthoni beteggondozása volt.⁹³ Az intézkedések eredményességét az egészségügyi viszonyok és életkilátások javulását tükröző demográfiai adatok mutatják. A trianoni béke után az ország népessége kb. 8 millió fő volt, amely 1940-re – a területi változásokat nem számítva – 9,3 millió főre gyarapodott. Ugyan a születések aránya a XX. század első felében gyors ütemben csökkent és 1900–1940 között megfeleződött az ezer lakosra jutó gyermekszületések

⁸⁸ GYÁNI-KÖVÉR 2006: 368–369.

⁸⁹ GYÁNI-KÖVÉR 2006: 275.

⁹⁰ GYÁNI-KÖVÉR 2006: 368.

⁹¹ KAPRONCZAY 1997: 279.

⁹² A biztosítótársaságok fontosabb egészségügyi intézményei: OTI: Központi Kórház (ma Uzsoki Utcai Kórház), a Fiumei úti Magdolna Baleseti Kórház (ma Dr. Manninger Jenő Baleseti Központ); MABI: Magánalkalmazottak Biztosító Intézetének Kórháza (ma Péterfy Sándor Utcai Kórház-Rendelőintézet); OTBA: Állami Alkalmazottak Horthy Miklós Gyógyintézete (ma a Semmelweis Egyetem Kútvölgyi Klinikai Tömbje); továbbá MÁV-kórház, Magyar Posta kórház és Siesta Postás Szanatórium (később Kékgolyó utcai Állami Kórház, ma Országos Onkológiai Intézet)

⁹³ TÓTH T. 2018: 40.

száma, a halálozások száma ezt ellensúlyozta, amely különösen a születéskor várható átlagos élettartam gyors emelkedésében mutatkozott meg. A várható élettartam növekedése elsősorban a csecsemő- és gyermekhalandóság javulásának volt köszönhető, amely a társadalom jelentős modernizációs képességére utal. Míg a XIX. század közepén ezer újszülöttből 400 nem élte meg a gyermekkor végét, a 1920-1930-as években az összes halálozás között 29%-ról 17%-ra csökkent a hat év alatti elhunytak aránya, amely a századfordulótól a II. világháborúig az egyik leggyorsabb ütemű javulás volt Európában.⁹⁴

A szakirodalom a két világháború közötti szociálpolitika értékelésében általában két hiányosságot szokott kiemelni: a mezőgazdasági munkavállalók, valamint a munkanélküliek biztosításának elmaradását. A nagy létszámú agrártársadalom vonatkozásában a földosztás kérdése, illetve az aránytalan birtokszerkezetből fakadó szociális különbségekről szóló politikai viták ugyan végig meghatározták a két világháború közötti időszakot, a törvényi szabályozás azonban csak a II. világháború küszöbén született meg. A nyugdíjbiztosítás az 1938. évi XII. törvénycikk értelmében került bevezetésre a mezőgazdaság területén nyugdíjjárulékot fizető férfi gazdasági munkavállalók esetében. A törvény hatálybalépését követően 1940-re a nyugdíjbiztosított mezőgazdasági munkások létszáma elérte az 556 ezret, 1939-ben pedig a biztosítottak özvegyi járadékát is elfogadták.⁹⁵ A mezőgazdaságra hiányosan kiterjesztett, illetve félbemaradt szociális törvények indokolhatók azzal, hogy az iparban működőképes társadalombiztosítási rendszer a mezőgazdaság területére nehezen volt átültethető. A szakirodalom szerint további akadályt jelentett, hogy a vidéki társadalom hazánkban a két világháború között nem tudott önálló politikai szerephez jutni, mivel 1922 elején a Kisgazdapártot a kormánypártba olvasztották, később az újjáalakulás után pedig adminisztratív eszközökkel korlátozták érvényesülésüket. A vidék politikai törekvéseit ezért – kontrollált formában – a kormánypárt csatornázták be.⁹⁶ Ezenfelül az államhatalomnak a vidéki társadalomra fordított kevesebb figyelmét a városok peremén összezsúfolt, egyre nagyobb számú és a radikális eszmékre fogékony proletariátustól való félelmével is magyarázzák.⁹⁷

1944 végén az Ideiglenes Nemzeti Kormányban újra önállósodott a népjóléti tárca. A szociális ügyek felügyelete a II. világháború utáni krízisben kulcsfontosságú volt, és az állami szociálpolitika Molnár Erik miniszter vezetésével már a kezdetektől kommunista irányítás alá került. A Belügyminisztériumhoz, a politikai rendőrséghez és a sajtóhoz hasonlóan tehát a

⁹⁴ BÓDY 2015: 230–231.

⁹⁵ TÓTH T. 2018: 143; 158.

⁹⁶ BÓDY 2015: 240.

⁹⁷ HÁMORI 2004: 49.

Népjóléti Minisztérium és hatásköre a Rákosi-diktatúrát megelőzően is a kommunista párt céljait szolgálta, míg végül 1950-ben szovjet mintára az Egészségügyi Minisztériumba olvasztották.⁹⁸ A gazdasági és politikai szféra mellett fokozatosan végrehajtották az állami ellátórendszer és a helyi szintű gondoskodás államosítását is, amellyel a szociálpolitikát a hatalmi érdekek alá rendelték. A világháború utáni társadalmi krízis, az anyagi károk helyreállítása, az éhínség és járványos betegségek növekedése, a hadifoglyok hazahozatalának kérdése, az özvegyek és árvák ellátása állami beavatkozást sürgetett. A „kisemberek” nyomorúságának felkarolása és a szegénység felszámolása illeszkedett a kommunista párt „új rendet” ígérő kommunikációjába, amely által a társadalmi támogatottságuk és befolyásuk növekedését remélték. A társadalom önszerveződésének és érdekképviselésének fokozatos felszámolásával azonban a népjóléti intézkedések tartalmát, formáját és szervezeti kereteit a párt érdeke alakította ki. A szociális ellátások ezért már nem az egyének jogaként, hanem a paternalista állam, illetve különösen a párt jutalmaként jelentek meg.⁹⁹ A gyakran megkülönböztető jelleggel nyújtott juttatások mögött kifejezett politikai szándékot és elvárásokat is találhatunk. A szociálpolitika ilyen módon a politikai haszonszerzés egyik hatékony eszközévé válik, amikor a donátor szerepében föllépő állam demonstrálni kívánja a szociális problémák iránti érzékenységet, a segítségnyújtásért cserébe azonban társadalmi támogatást és állampolgári lojalitást vár el.¹⁰⁰ A szociális szférában korábban jelen levő öntevékeny részvétel helyett a törvénytelen eljárások és az erőszak mindennapos alkalmazásával megkezdődött a jogfosztott és alávetett státuszba süllyesztett lakosság központosított mobilizációja.¹⁰¹ Ennek lépései az 1945. évi földtörvény, a nagybirtokosok és az egyházak korábbi szerepének anyagi és propaganda eszközökkel történő ellehetetlenítése, a szociális gondoskodást végző társadalmi egyesületek betiltása és az egyházi nevelési intézmények államosítása is.

A konkrét szociális intézkedések terén csak a párt hatalmi és ideológiai céljaival egybeeső szociális igények (pl. munkahelyteremtés, nők munkába állása, gyermekellátó intézmények fejlesztése) kaptak politikai figyelmet. Mivel a szociális juttatások a munkaviszonyhoz kötődtek, könnyen lehetővé vált a nemkívánatos rétegekkel szembeni diszkrimináció is.¹⁰² 1945-ben rendeleti úton még kiterjesztették a betegségi biztosítást a mezőgazdasági munkásságra, és egy évre rá a családi pótlékot is bővítették a kötelező társadalombiztosítás

⁹⁸ KOC SIS 2006.

⁹⁹ HEGEDŰS–MATICS–NYILAS–TOSICS 1997: 260.

¹⁰⁰ LAKNER 2012: 18.

¹⁰¹ CORA–KISS–OLASZ 2020: 122.

¹⁰² HEGEDŰS–MATICS–NYILAS–TOSICS 1997: 260.

hatálya alá tartozó munkavállalókra. 1947-ben 42 napról 60 napra emelték a családtagok kórházi ápolási idejét, a mezőgazdaságban viszont redukálták a biztosítottak körét, így csak azok maradtak betegség, öregség, rokkantság, özvegység és árvaság esetén jogosultak, akiknek földbirtoka nem haladta meg az 1 katasztrális holdat. Ezzel a parasztság jelentős tömegét – a szövetkezeti parasztság kivételével – kizárták a társadalombiztosítás rendszeréből.¹⁰³

Már az 1945–1948 közötti időszakban többféle értelmezés született a szociálpolitika funkciójáról. Az általános népjóléti politika mellett megjelent az a gondolat is, hogy nincs szükség önálló szociálpolitikára, mivel az új gazdasági rendszer önmagában elegendő garancia a megélhetési problémák megoldására. A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) 1948-ban azzal érvelt, hogy mivel „*a népi demokrácia minden tette szociálpolitika*”, ezért feleslegessé vált az önálló intézményrendszer fenntartása, ami végül a Népjóléti Minisztérium és a szociális szakszolgálatok megszüntetéséhez vezetett.¹⁰⁴ 1948 októberében létrehozták az Állami Vállalatok Központi Nyugdíjpénztárát, amivel egyidejűleg elkezdődött az önálló alapok, pénztárak és biztosítók felszámolása. Az 1949. január 1-jén megszüntetett Magánalkalmazottak Biztosítási Intézetének (MABI) feladatait átvette az Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI), majd hasonló módon beleolvasztották a Magyar Hajózási Betegbiztosítási Intézetet (MAHABBI) és az Országos Tisztviselői Betegsegélyezési Alapot (OTBA) is, így 1950-re lényegében már csak az OTI létezett.¹⁰⁵ A jelszavak szintjén a hatékonyság érdekében végrehajtott központosítás végül az OTI megszüntetéséhez vezetett és feladatait a kommunista alapokra helyezett Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT) irányítása alatt működő Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központ (SZTK) vette át.

A szociálpolitika és a szociális gondoskodás módszereit és gyakorlati megvalósítását minden korban alapjaiban meghatározza az, hogy a különböző intézkedések révén a gondoskodást végzők, valamint az állam milyen közelítésmóddal és milyen eszközök alkalmazásával avatkozik be a társadalmi problémákba. Erich Fromm definíciója alapján a „társadalmi karakter” a közösség erőforrásait úgy alakítja, hogy ezáltal a társadalom összességében működőképes legyen, az egyének pedig ennek keretében előre megtervezett döntések helyett a belső indíttatásuk és saját kultúrájuk szerint cselekednek. Mivel a társadalom egyes tagjai és a különböző rétegek a társadalmi rend elvárásai alapján határozzák meg a szerepüket,¹⁰⁶ ezért a lokális folyamatok megértéséhez lényeges annak vizsgálata, hogy az

¹⁰³ KAPRONCZAY 1997: 281; VALUCH 2005: 344–345.

¹⁰⁴ HEGEDŰS–MATICS–NYILAS–TOSICS 1997: 259–260.

¹⁰⁵ VALUCH 2005: 345.

¹⁰⁶ FROMM 2010: 80.

állami intézkedések hatásain túl mi motiválta a cselekvőket a szociális gondoskodásban. Ugyanakkor hajlamossá válhatunk arra, hogy a társadalmi kérdésekre választ kereső ideológiák és irányzatok mögött egységes csoportokat feltételezzünk. A szociális gondoskodás hálózatának pontosabb feltérképezéséhez törekedni kell mind a diskurzusok hordozta reprezentációk, mind pedig a reprezentációkat tanúsító, az individuumok szintjén is létrejövő társadalmi intézmények bemutatására.¹⁰⁷ A fejezet további részében ezért egy konkrét egyéni motiváció hátterét szeretném megvilágítani. Dolgozatom szerves részét képezi a gróf Károlyi család karitatív tevékenysége. Mielőtt azonban az általuk létrehozott és fenntartott népgondozó hálózat szerepére kitérek, először arra keresem a választ, hogy a főti hitbizomány urának, gróf Károlyi Lászlónak a felesége, a család jótékony intézményeinek legfőbb védnöke, Apponyi Franciska szemlélete és szerepvállalása hogyan illeszthető be korának a szociális gondoskodásról és a női jótékonykodásról alkotott képébe.

2. Egy arisztokrata asszony karitatív irányelvei

A szociális érzékenység társadalmilag elfogadott és rendkívül megbecsült női szerep volt a XX. század elején. Pierre Delattre francia jezsuita – aki több ízben lett látogatást Magyarországon – egyik útja során ellátogatott Kornfeld Móric báróhoz, akinek feleségéről, Weiss Marianne-ról az a hír terjedt el, hogy *„olyan, mint egy 14. századi szent, aki csendesen, névtelenül jótékonykodik.”*¹⁰⁸ A jótékonykodásnak a kereszténységgel és a nőiességgel összefüggő ideálja egy olyan mélyen gyökerező toposz volt a kortársak gondolkodásában, hogy egy zsidó származású, nem születési arisztokrata nő is a középkori szentek példáját idézhette, a nagymúltú magyar, katolikus főnemesi családok nőtagjai felé pedig az ilyen attitűd szinte elvárás is volt. Számos nemes asszony példájával találkozhatunk, akik a jótékonyági szervezetekben vezető pozíciót is betöltöttek. Az első szervezett vállalkozásnak tekinthető a Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesülete, amelyet 1861-ben a szabadságharc megtorlása során megözvegyült, két tekintélyes asszony Batthyány Lajosné Zichy Antónia és Damjanich Jánosné Csernovics Emília, valamint a hozzájuk csatlakozó Zichy Pál Ferencné Kornis Anna alapítottak, elsősorban árva gyermekek felkarolására és szegénysorsú leányok munkára tanítására. Később Pálffy Pálné Károlyi Geraldine 1896-ban megalapította az első katolikus nőegyletet, amely a szociális segítségnyújtáson túl a nevelésre és lelki gondozásra is nagy hangsúlyt fektetett. A legismertebb katolikus segélyszervezet, a Katholikus Caritas 1914-ben

¹⁰⁷ BÓDY 2010: 19.

¹⁰⁸ MONTETY 2008: 199.

kezdte meg működését, első elnöke pedig a szintén arisztokrata származású Zichy Rafaelné Pallavicini Eduardina lett.¹⁰⁹

A fenti idézet összekötötte a női jótekonyságot a „csendességgel”, „névtelenséggel” végzett tevékenységgel. Ezzel egyfelől rámutattak arra, hogy visszásnak és antipatikusnak vélték azt, amikor az adakozást valaki pusztán a saját hírnevének növelésére használja. Másrészt a többi női szerephez hasonlóan, a szociális gondozást is egy rejtett, külsőségektől mentes gyakorlatnak tekintették, ami háttérben marad a férfiak által végzett látványos politikai döntések mögött. Vass József népjóléti miniszter 1922-ben a Vöröskereszt és a nőszervezetek közös jótekonysági akciója kapcsán az alábbiakat fogalmazta meg: „*Meg vagyok győződve, hogy a magyar hölgyek ezen a téren többet fognak teremteni, mint a politika terén, ha rávetik magukat erre az Istentől nekik rendelt területre.*”¹¹⁰ A miniszter szavai rámutattak arra, hogy a közéletben való aktív szerepvállalást kevésbé tartották a női kiteljesedés útjának, sokkal inkább a szociális gondoskodás számított a támogatott viselkedésformának. Míg a közsféra a férfiak kizárólagos „birodalma” volt, a nők a magánszférában maradtak. A társadalmi elvárásoknak megfelelően, amíg a férfiak otthonukon kívül hadakoztak és a politika fontos ügyeiben döntöttek, addig a nők a háztartás és gyereknevelés gondjaival törődtek; családjukat érintő, a férfiak privilégiumának számító stratégiai döntéseket pedig csak férjeik távollétében hoztak.¹¹¹

A századfordulón megjelenő női emancipációs mozgalmak célul tűzték ki a kenyérkereső nők helyzetének javítását, a férfiakéval egyenlő bérezést, a nagyobb fokú önrendelkezést és a női befolyás kiszélesítését a közügyekben, amelynek eléréséhez a magánszférában és az ehhez kapcsolódó nagyszámú jótekonysági szervezetben kivívott elismertségüket és a már meglevő „politikai tőkájukat” próbálták felhasználni.¹¹² A célok megvalósítása kapcsán viszont az egyes nőmozgalmak között komoly ideológiai természetű vetélkedés is zajlott, amely nemcsak a progresszívebb-liberális és a keresztény elvek ellentétében mutatkozott meg. A keresztény feminizmus egyik legismertebb hazai alakja és egyben a parlament első női képviselője, Slachta Margit (1884–1974) a Szociális Missziótársulat kiemelkedő egyénisége volt. A missziótársulat aktív közéleti tevékenységet folytatott, a sajtójukban számos nőt érintő probléma kapott nyilvánosságot, és egyben kritikus írások is megjelentek, többek között az arisztokrácia azon magatartása kapcsán, hogy nem szentelnek elég figyelmet a birtokukon élők szociális problémáinak:

¹⁰⁹ BÁRÁNY-SZILFAI 2017: 51.

¹¹⁰ BÁRÁNY-SZILFAI 2017: 54.

¹¹¹ PETŐ 2000: 213.

¹¹² BALOGH M. 2008: 223.

„A középkorban a főrangú vagy középnemes úriasszony nem csak az udvarház vagy uradalom gazdasági életének volt lelke, hanem a szociális gondoskodás terén is ő volt az első irányító. Annak a szeretetnek és tiszteletnek, amelynek egyes falu népei volt földesurai iránt ma is viseltetnek, alapját ezek a derék asszonyok vetették meg. És ha ma a legtöbb falu oly idegenül tekint a közép- és nagybirtokososztályra, ennek oka is jórészen a nő, illetve az a helytelen nevelési rendszer, amely szakítva a nemes hagyományokkal és a földbirtokoskisasszonyokból sport-ladyket nevel, akik kitűnően tenniszeznek, esetleg lovagolnak s ezt a tudományt néhány nyelvnek felületes elsajátításával egészítik ki, de igazi feladataikkal idegenül és készületlenül állnak szembe.”¹¹³

E kritika megjelenése is rávilágít arra, hogy a tehetős asszonyoktól elvárt attitűd ellenére a szociális munka – különösen annak megszervezett – gyakorlata a XX. század elejére háttérbe szorult, ezért Apponyi Franciska főti népjóléti kezdeményezései és különösen ezek kidolgozottsága figyelemfelkeltő akciónak számított. Ugyanakkor a Károlyi család társadalomformáló szerepe a térségben nem volt előzmény nélküli. Fót község és az arisztokrata család kapcsolata a XIX. század elejéig nyúlik vissza, amikor az örökös nélkül kihalt gróf Fekete család egykori birtokát a Károlyiak vásárolták meg. A térség szociális és kulturális életének meghatározó alakja volt Károlyi István (1797–1881),¹¹⁴ aki mint mecénás Ybl Miklós építész megbízva az uradalmi kastélyt kibővítette és új katolikus templomot is építtetett. A Fóttal szomszédos Káposztásmegyer-pusztán parcelláztatott és az új telepéseknek szabad ipari és kereskedelmi tevékenységet biztosított, amiért Károlyi István joggal tekinthető Újpest alapítójának.¹¹⁵

Az I. világháború alatt életre hívott, tervszerű munkát végző szociális intézményhálózat irányítója, gróf Apponyi Franciska (1879–1958) 18 éves korában került Fótra, amikor 1897. augusztus 17-én összeházasodott a nála 20 évvel idősebb gróf Károlyi Lászlóval (1859–1936). Három gyermekük született: István (1898), Fruzsina (1899) és Klára (1903). Károlyi László census alapján a főrendiházi tag volt, ahol 1887-ben korjegyzőként¹¹⁶ szerepelt, majd

¹¹³ CZETTLER 1918: 1.

¹¹⁴ Károlyi István (1797–1881): Pest vármegye főispánja, a Magyar Tudós Társaság egyik támogatója, később igazgatósági tagja. 1827-ben az Országos Magyar Gazdasági egyesület alapítója, majd elnöke. Budapesttől északra fekvő birtokrészein – főleg az 1838. évi nagy pesti árvíz károsultjainak megsegítésére – ösztönözte a letelepedést, ezzel az utókor Újpest alapítójaként tartja számon. Részt vett az 1848-49-es szabadságharcban egy huszárezred kiállításával. A szabadságharc leverése utáni megtorlásban fogságra és pénzbüntetésre ítélték. 1871-től belső titkos tanácsos. A főti római katolikus templom, családi kriptá és a kastély építtetője, így az ő kegyuraságától számítható a Károlyi család folyamatos jelenléte a községben.

¹¹⁵ BUDAI 1997: 123.

¹¹⁶ A Felsőház alakulólésén a korelnök mellett a négy legfiatalabb tag (korjegyző) koordinálja az elnök és a jegyzők megválasztását.

ugyanebben az évben mérsékelt ellenzéki programmal képviselőházi taggá is választották,¹¹⁷ és később az 1890-es években több cikluson keresztül is képviselő volt. Apponyi Franciska életét igen korán a jótékonykodásnak szentelte, amelyben a női szerep érvényesítése mellett a családi hagyományokat is követte. A Károlyi családba történt házasodása révén saját rokonsága mellett férje felmenőinek példái is inspirálhatták a szociális gondoskodás megszervezésében. Férjének nagybátyja, Károlyi Sándor alapította a Hangya-szövetkezetet, emellett a térségben több más intézményt is létrehozott, pl. az újpesti kórházat, gyermekmenedékhelyeket és idősek otthonát is. Mivel gyermek nélkül halt meg, ezen intézmények további működtetése unokaöcsére, Károlyi Lászlóra – és feleségére – szállt. Apponyi Franciska csakhamar felismerte a környezetében jelen levő társadalmi problémákat, karitatív tevékenységét azonban nem titokban akarta végezni. A fóti kastélyban 1914-ben jótékonyági bált rendezett, de a rászorulókat támogatását illetően alapvetően hosszútávú megoldásokban gondolkodott. Felállította a családgondozást végző és a helyi jótékony egyesületeket irányító Fót Község Segítő és Népjóléti Bizottságot és az ehhez kapcsolódó tanácsadó irodát, amelyet az I. világháború ideje alatt üzemeltetett. Hadirokkantak és hadiözvegyek számára számos hazai és külföldi támogató megszólításával létrehozta Fóton a „*Suum Cuique*”-telepet, amellyel mintegy 60 család számára biztosított otthont. Mindezek működéséről részletesebben a következő fejezetekben lesz szó.

Károlyi grófné nevéhez más karitatív intézmények is köthetők. 1922-ben *Concordia* néven csecsemőkórházat alapított Újpesten. 1930-ban Zebegényben telepedett le, ahol 1931-ben létrehozta a *Virág-Egylet Zebegény* nevű gyermekbarát egyletet, amelynek keretében az iskolaidőn kívül a grófnő által alkalmazott testnevelő-, angol- és tánctanárok foglalkoztak a gyermekekkel óvodáskortól az iskola befejezéséig. A II. világháború után a fóti kastély egyik szobájában lakott, de 1948-ban politikai nyomásra kiköltöztették és a fóti evangélikus egyházközségnél kapott átmenetileg menedéket. Végül 1952-ben hagyta el az országot és rokonainál, a Párizs melletti Chatou-ban élt haláláig, 1958. július 28-ig.¹¹⁸ Életművének hátrahagyott emléke a *Háborús évek Fóton* című kiadásra szánt kézirat, amellyel biztosítani kívánta, hogy munkássága ne vesszen homályba, egyúttal pedig a karitatív egyesületek vezetésében szerzett tapasztalatával inspirálni is kívánta kortársait. A mű előszavában így vall motivációjáról:

„Megírtam ezt a füzetet a fóti jótékonyági intézmények munkásságáról, talán avatatlan tollal, de azzal az erős hittel, hogy jól teszek vele. Először is, talán tudok általa egy kis alapot

¹¹⁷ STURM 1888: 242.

¹¹⁸ MNL-OL-P 391 (Károlyi Lászlóné Apponyi Franciska iratanyagának bevezetője)

biztosítani azoknak a szegény fõti családoknak, akiknek fenntartója elment, de ide többet már vissza nem tér. Aztán hadd maradjon nyoma annak, hogy tettem-e valamit és Isten segítségével és legjobb szándékom szerint tudok-e még valamit tenni azért a kis darab földért, melynek a sors asszonyává tett.”¹¹⁹

A grófné I. világháború alatt Fóton töltött évei alapozták meg azt a személyes kapcsolatot a helyi lakossággal, amelyre késõbb a szociális intézmények épültek. A XX. század nõmozgalmai ez idõ tájt számos nõt sarkalltak arra, hogy bebizonyítsák, a férfiakhoz hasonló, kemény munkára is alkalmasak. Az I. világháború alatt – különösen a tehetõsebb nõk körében – elterjedtté vált a háborús sebesültek ellátása. Az egykori köztársasági elnök, Károlyi Mihály feleségének Andrássy Katinkának visszaemlékezése alapján minden nagynénje, nõvére és unokanõvére szinte sóvárogva várta a sérült katonák hazaérkezését, majd igazi versengés alakult ki, hogy melyikük kórházzá alakított palotájába kerüljenek ellátásra. A háború belépett a magánszférába is, ami újdonságként hatott. Megváltoztatta a fõnemes asszonyok viselkedését, beszédtemáját, a korábbi nõies, kifinomult érdeklõdésüket levetve, betegellátási és orvosi témák váltak divatossá:

„Nem is beszéltek másról a társaságban, mint sebekrõl, baktériumokról, orvosi mûszerekrõl s mindenki az orvosi könyveket bújta. A nõk már nem voltak elegánsak többé, de ehelyett „sterilnek” kellett lenniök, és a párizsi parfümök illata helyett éter és kloroform szaga volt a divatos.”¹²⁰

Apponyi Franciska azonban nem ment el betegápolónak: *„Én azonban, bevallom, erre a mûködésre nem éreztem magamban sem vágyat, sem hivatást. Úgy éreztem, hogy másutt a helyem. Valami odakötött az otthonhoz, a földhöz, és én Fóton maradtam a családom körében, közel a fõti néphez.*”¹²¹ A grófné nem részletezte, hogy miért nem tartotta vonzónak ezt a divatossá vált területet. Kortársai közül sem tartotta mindenki az ápolónõi területet érzékeny nõknek való feladatnak, sem a sebesülések látványa, sem az idegen férfiakkal való testi kontaktus miatt,¹²² ezért teljesen kézenfekvõ okokból felmérhette a személyiségébõl fakadó korlátokat és az ezzel a munkával együtt járó pszichikai megterhelést. Másfelõl kifejezhette ellenállását is az aktuális trenddel szemben, és ezért – ahogy a fenti idézetbõl is látható – inkább azt akarta alátámasztani, hogy arisztokrataként elsõsorban a saját birtokán élõk jólétéért felelõs. Amikor a kortárs fõúri asszonyok attitűdjébõl már kiveszni látszott az uradalom irányába

¹¹⁹ APPONYI KÉZIRAT: Elõszó 1.

¹²⁰ KÁROLYINÉ 1967: 170.

¹²¹ APPONYI KÉZIRAT: 2.

¹²² KÁROLYINÉ 1967: 175.

gyakorolt anyai, gondoskodó lelkület, akkor ő saját példáján keresztül kívánta megmutatni a nemesi kötelezettségvállalás aktualitását:

„Ismert szólás: A nemesség kötelez. Szerintem kötelez minden kedvezőbb helyzet, legyen az vagyonban, ismeretekben vagy befolyásban. Akinek érdeme nélkül van, bizonyos fokig adósa annak, akinek hibáján kívül nincs. Számadás ez a füzet, mert igazságtalannak tartom, hogy csak vállalat legyen nyilvános számadásra kötelezett. Legyen ma mindenki az. Feleljen vagyonáról, munkájáról, idejéről, eszéről, szívéről, mennyi volt belőle a nagy közös ügyé.”¹²³

Később férjének írt személyes levelében, amelyben összefoglalja a jótékony egyesületek munkáját, hasonlóképpen definiálta szociális gondoskodásának vezérfonalát:

„Első és legfontosabb okom az, hogy én nem bírom a vagyon előnyeit elfogadni anélkül, hogy a vele járó kötelezettségeket ne teljesíteném. Mindig azt tartottam: noblesse oblige [a nemesség kötelez – K.T.]. Ezt tanultam szüleimtől és ezt tanultam abban a környezetben, amelybe a Te oldaladon léptem. Ahová néztem és amit hallottam az új otthonban, az mind arra utalt, hogy egész családot életfelfogásának egyik vezérmotívuma volt a jótékonykodás és a szegényebb sorsúak és elhagyottakról való gondoskodás. Erről tanúskodtak Édesanyád jótékony alapításai, valamint Sándor bácsi [Károlyi Sándor – K.T.] egész politikai és szociális szereplése. Benyomásaimat még élénkebbé tette az a véletlen körülmény, hogy egyrészt gyermekeink nevelése, másrészt a háború miatt sok időt töltöttünk éppen Fóton, ahol a tradíciók szinte önkénytelenül is arra intettek, hogy elődeink szellemében folytassuk az általuk megkezdett munkát.”¹²⁴

A magánjótékonykodási formákkal kapcsolatos visszatérő kritika volt, hogy sokszor csak eseti támogatást nyújtottak, például egyszeri pénzösszegek vagy más adományok formájában, de nem jelentettek tartós segítséget a rászorulóknak. Ahogy a Szociális Missziótársulat bírálta a tehetősebb társadalmi rétegek gyakorlatát: az „unatkozó úrhölgyek jótékonykodásával” nem lehet tartósan a szociális problémákat megoldani, hanem szervezett keretek közé kell állítani a szociális gondozást, mivel „nemcsak a nyomor és szenvedés enyhítésére kell gondolkunk (...), hanem a szegénység, nyomor okainak megszüntetésére kell törekednünk.”¹²⁵

A főti gondoskodási modell – ahogy azt a következő fejezetben látni fogjuk – a legtöbb kortársi gyakorlatot megelőzve már az I. világháború évei alatt hosszútávú és tervszerű gondoskodásra rendezkedett be, amelyben a Károlyi család az intézményeket nemcsak működtette, hanem munkájukat összehangolta, hogy differenciáltabb segítségnyújtást

¹²³ APPONYI KÉZIRAT: Előszó 1.

¹²⁴ MNL-OL-P 380-I.-5.-d-8. No. 2, 4.

¹²⁵ BALOGH M. 2008: 221.

biztosíthatson. Franciska grófnő a karitatív szolgálat két módját különböztette meg: az esetről esetre való segítséget és megfelelő, állandó kereset biztosítását. A kettő közül a másodikat sokkal nehezebbnek, de célravezetőbbnek tartotta, és kritizálta az alkalmankénti alamizsnaosztásra koncentrálnak társadalmi gyakorlatot:

„Sokkal könnyebb a szegények részére adományokat gyűjteni, mint olyan helyzetbe hozni őket, hogy ne szoruljanak adományokra. Hisz naponként láthatjuk, hogy egyesek Polykratesként¹²⁶ valósággal félnek már saját soha el nem képzelte szerencsésüktől és azzal igyekeznek kiengesztelni az istenek túlságos kegyét, vagy mint Schiller mondta, megfizetni tartozásukat a szerencsének; hogy míg titokban ömlik zsákjukba a pénz, addig a legnagyobb nyilvánosság mellett látszólag jelentékeny, viszonylag azonban nagyon is csekély összegeket juttatnak jótékony célokra.”¹²⁷

Általános panasz volt a XX. század elejétől, hogy a főnemesség fiatalabb nemzedékének tagjai már egyre kevésbé rendelkeztek azzal meggyőződéssel és hivatástudattal, ami a nemzet vezetésére determinálta volna őket. Emellett kellő képzettség híján nemcsak politikából nem vették ki részüket, de még a birtokaikkal sem törődtek. A politikai életből való kiszorulásukat magyarázza a képzettebb középosztálybeli csoportok feltörekvése, másfelől az 1920-as évektől legitimizmusuk is hátráltatta szerepvállalásukat.¹²⁸ Az arisztokrácia szerepvesztéséből vezető kiutat Apponyi Franciska a tervszerű, magas színvonalon végzett szociális gondoskodásban találta meg. Ugyanakkor a forradalmak tapasztalata is ösztönzést adott arra, hogy a karitatív felelősségvállalás normaközlítő szerepe újból figyelmet kaphasson. A grófné egyik férjének írt levelében a főti népgondozó intézmények megújítását és anyagi támogatását szorgalmazta, mivel világossá vált számára, hogy a háború alatt a szociális gondoskodásra fordított idő és összeg *„semmiesetre sem mondható túlságosnak azzal az óriási sikerrel szemben, amelyet ezeknek fennállása Főtnak jelentett és azzal a jelentékeny előnnyel szemben, hogy itt a bolsevizmus alatt az uradalom számottevő kárt alig szenvedett.”¹²⁹*

Az idézet szavai utalnak az arisztokráciának arra a tapasztalatára, hogy a szociálisan elhanyagolt nép a földesura ellen támadhat. Az állam és a korabeli sajtó által hangoztatott indokokkal ellentétben azonban Apponyi Franciskánál a forradalmak megelőzése nem a

¹²⁶ Polükratész: Kr. e. VI. században élt, gazdagságáról és pompás udvaráról elhíresült szamoszi türannosz. Egy anekdota szerint egyik vendége azt a tanácsot adta, hogy a szerencsésen megszerzett vagyona és sikerei miatt ki kellene engesztelnie a féltékeny isteneket. Polükratész ezért áldozatképpen a gyűrűjét a tengerbe vetette; néhány nap múlva azonban a szakácsa egy kifogott hal gyomrában megtalálta azt, amit azzal magyaráztak, hogy az istenek elutasították az adományát. Életét nem sokkal később úgy fejezte be, hogy egy perzsa satrapa törbeccsalta és keresztre feszítette.

¹²⁷ APPONYI KÉZIRAT: 17.

¹²⁸ BÓDY 2015: 251–252.

¹²⁹ MNL-OL-P 380-I.-5.-d, No. 2, 22.

szociális ügyekkel való foglalkozás legfőbb céljaként, hanem a főúri család patronáló attitűdjének egyik pozitív hozadékaként jelent meg. A főtí népjóléti munkát alapvetően nem a bolsevizmustól való félelem miatt tartotta szükségesnek. Egyrészt személyes alkalmatlanságának gondolta azt, hogyha a jótékonykodás kiszámíthatatlan és szervezetlen formában működne („*lelkiismeretlenségnek találnám a néppel szemben, amely ezt bolondításnak venné*”),¹³⁰ másrészt több ízben érvelt a hagyományos arisztokrata feladatkör, a grófi család reputációja és a gyermekei számára továbbörökítendő minta mellett:

„*a családi hírnév iránt tartozó kötelességemnek teszek eleget, másrészt gyermekeimnek nyújtok jó példát és végre hogy hazánk és a magyarság érdekében cselekszem.*”¹³¹

A családi presztízstre történő utalások mögött az 1918–1919-es zűrzavaros időszak emléke állhat, amikor a kirobbanó felkelések számos helyen a vidéki kastélyokat vették célpontba, kifosztva és felgyújtva azokat. A rend megbomlása és a pusztítás később egyet jelentett a Károlyi névvel. A szóbeszédben megjelenő „*Károlyi-féle átkos emlékű demos uralom*”¹³², valamint Károlyi Mihály – aki édesanyja révén Károlyi László unokaöccse volt – politikai szerepvállalása és bukása kijavíthatatlannak tűnő csorbát jelenthetett a nagy múltú arisztokrata család jó hírnevén. A maga korában mintaintézménynek számító főtí anya- és csecsemővédelmi rendszer, a hadirokkant-telep vagy a szegénykataszter szerinti gondozás meghonosításával a Károlyi család irányt kívánt mutatni más jótékony kezdeményezésekhez, ugyanakkor saját társadalmi csoportjában is stabilizálni szándékozta korábbi megbecsültségét.

A főtí kastélyban működő Tanácsadó Irodának kulcsszerepe volt abban, hogy az I. világháború alatt és után a grófi család és a helybéli lakosság közötti rendszeres személyes kapcsolat fennmaradjon. Az itt történt látogatások és segítségkérések alapozták meg a *Háborús évek Fóton* című kéziratban szereplő rövid történeteket is. Fontos újból hangsúlyozni, hogy ezt az igényes kivitelű, színes grafikonokkal és rajzokkal kiegészített munkát Apponyi Franciska kiadásra szánta, tehát a jótékonyossági intézmények bemutatása mellett meg akarta ismertetni a szélesebb olvasóközönséggel azokat az elfeledett asszonyokat is, akik a háború során családjuk körében helytálltak. A személyes történetek rámutatnak arra, hogy a grófnő fontosnak érezte a női életek láthatóvá tételét az alapvetően férfiak által meghatározott diskurzusban. A fronton harcoló katonák sorsa ismert volt mindenki számára, azonban a hátszágban maradt nélkülöző családtagok gyakran feledésbe merültek. A hétköznapi élethelyzetek bemutatásával valós személyeket kívánt közelebb hozni, hogy rászorultságukat megmutatva szélesebb körben is

¹³⁰ MNL-OL-P 380-I.-5.-d, No. 2, 11.

¹³¹ MNL-OL-P 380-I.-5.-d, No. 2, 13.

¹³² CSÍKI 2018B: 136.

felébressze a szociális felelősségvállalást. A történetek legfőképp az itthon maradt nők házastársi hűségét emelték ki. Megható eseteket olvashatunk arról, hogy az elbeszélések szereplői hosszú idő elmúltával is reménykednek férjük hazatérésében és mindent megtesznek a lehetséges kapcsolatfelvételért. Ezek a gyakran „jó asszony” jelzővel szereplő nők sokszor a frontról kapott egy-egy rövid levélbe kapaszkodtak és a házastársukkal összefüggésbe kapott tárgyakat (pl. egy térképet, amely megmutatta számukra, hogy hol van a férjük)¹³³ szinte vallásos buzgalommal őrizték. „*A legnehezebb, legszomorúbb feladat odaadni egy-egy reménykedő, bízó asszonynak a biztos híradást – már hiába vár és reménykedik*” – írta Franciska grófnő a Tanácsadó Irodán keresztül lebonyolított levelezések kapcsán.¹³⁴

A történetek által a sok szenvedést átélt lakosság életében bekövetkezett örömteli pillanatok is megismerhetünk, például amikor a grófnő személyes közbenjárására történt levélváltásnak köszönhetően rövid szabadságra hazaengedték a frontról a katonákat családjaikhoz. Olvashatunk olyan élettörténeteket is, amelyek a közösségi normákon kívül álló, a társadalom peremére szorult emberekről szólnak. Egyik példa egy elhagyott körülmények között élő lány, aki egy orosz hadifogollyal tartott fenn házasságon kívüli kapcsolatot, amelyből közös gyermekük is született. Az elbeszélés hangvétele mentes az erkölcsi ítéletalkotástól, a beszélő a történet pozitív végkifejletére teszi a hangsúlyt, amelyben a háború utáni békés együttélés és a rendeződött családi körülmények állnak (Függelékek, 1. forrás). Más történetekben olyan férfi főszereplőkkel találkozunk, akiket a szegénység és a háború kiszolgáltatottá tett. Az egyik példában szereplő özvegyen maradt katona hősiessége nem a harctéren, hanem a félárván maradt újszülöttjéhez való kapcsolatában jelenik meg. Bár az özvegyiség természetesen nem csak a nőket sújtotta, a korszakban a férfi szerepekkel kapcsolatosan idegennek hatott, ha családjuk körében gondoskodó attitűddel, szinte anyaként kellett helytállniuk (Függelékek: 2. forrás).

A Károlyi család főti szociális gondoskodása és az ezt ismertető kézirat már egy olyan szellemi környezetben született meg, amikor a XIX. századi kapitalizmus jellemző vonásává vált, hogy a profit felülírja a szolidaritás törvényszerűségeit, és a gazdasági verseny teljhatalma alatt az emberi munkaerő maximális kihasználása, a munkások méltatlan életkörülményei csupán a rendszer és a piac működésének egyik „velejárója” lett. Ezáltal megkérdőjeleződött az a tradicionális gondolkodás is, amely a társadalom egyensúlyát hangsúlyozva azon az alapelven állt, amely szerint a gazdasági és társadalmi folyamatok célja és „mértéke” az

¹³³ APPONYI KÉZIRAT: 168.

¹³⁴ APPONYI KÉZIRAT: 175.

ember.¹³⁵ Az I. világháború dehumanizáló hatásai, a nyers erőszak alkalmazása, az ellenfél megsemmisítésének szándéka hasonlóképpen az emberi személyt csak a (háborús) „gépezet” részének tekintette. A háború végére a hátszágokban a társadalom „brutalizációjával” szemben a szociáldemokrata, kommunista és pacifista jelszavaktól, illetve a forradalom vagy a demokrácia által megvalósított gyökeres változástól remélték a tömeges szenvedések végét.¹³⁶

Apponyi Franciska szociális törekvései és munkamódszere tekinthető egy reakciónak ezekre az ideológiai és társadalmi jelenségekre. Mind a gazdasági, mind a háborús, mind pedig szélsőséges eszmékkal szemben – amelyek elfogadták vagy éppen támogatták az emberek „nagyobb célok” érdekében történő „felhasználását” – egy olyan gyakorlati lehetőséget akart felmutatni, amitől összességében a társadalom konszolidációját remélte. Szociális gondoskodását meghatározta korának társadalmi kultúrája, amely egy főrendi asszonytól elvárta a karitatív szerepet. Számos formában megjelentek tevékenységében a nők felemelése és a nővédelem különböző formái (amelyeket az anya- és gyermekvédelem fejezetben részletesebben is bemutatok), azonban a radikális feminizmus távol állt tőle. Tevékenysége és gondolkodása inkább a keresztény feminizmus célkitűzéseit tükrözte. Női szerepe a saját kora által diktált diskurzus keretein belül maradt, ezért támogatókat tudott szerezni az olyan nagyszabású segélyakciókhoz, mint a „*Suum Cuique*”-telep. Másfelől a jótékony intézmények koordinálásán keresztül önálló, független irányítóként vállalt részt, sok kortársával ellentétben részletesen megtervezett, hosszútávú gondoskodást folytatott, ezáltal pedig egy autonóm, „modern nő” képét testesítette meg a társadalmi szerepvállalásban.

•

¹³⁵ FROMM 2010: 85.

¹³⁶ BÖDÖK 2015: 88.

V. A szegénygondozás gyakorlata Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében

A szociálpolitika és szociális gondoskodás szavak hallatán minden bizonnyal először a szegénység és az ezzel összefüggő képek jutnak eszünkbe. Az emberi szolidaritás megnyilvánulásai mellett a szegénység minden korban súlyos politikai kérdés volt, amelynek értelmezése befolyásolta a társadalmi beavatkozások kiindulópontjait, módszereit és alapvetően meghatározta egy ország szociálpolitikájának működésmódját.¹³⁷ Ebben a fejezetben a három pilléren álló, – az állami (elsősorban a helyi közigazgatás), az egyházi, valamint a magán karitás által lebonyolított – szegényellátás gyakorlatának bemutatására törekszem, majd ezeket a társadalmi előzményeket figyelembe véve azt vizsgálom, hogy a II. világháború után hogyan hatott a társadalmakra és az egyénekre a gondoskodás „új alapokon” történő „átszervezése”. A következőkben nem a 30 év alatt működő összes karitatív akcióról vagy jótékony egyesületről szeretnék ismertetést nyújtani, hanem főképp az I. és a II. világháború utáni években fennálló krízisekre koncentrálok, amikor a megszálló katonák fosztogatása, a közellátási válság, a magas infláció és a családfenntartók elvesztése tömegeket tett nincstelenné.

A XIX. század derekától kezdődően a pauperizáció az iparosodás és az urbanizáció nyomán soha nem látott méreteket öltött, a nyomor új kategóriáit hozva magával. A preindusztriális társadalmakban a szegénységet gyakran az élet bizonyos szakaszai (kisgyermekkor, fiatal házaspárok, idős kor) vagy a rendkívüli tragédiák, mint a háború, járványok, éhínség és természeti katasztrófák idézték elő. A szegénység elleni küzdelemben a közösségi védőhálónak ekkor nagy szerepe volt, amelynek részeként a rokonság és a szomszédság a morális felelősségvállalás jegyében szükséghelyzetben segítséget nyújtott. A közösségen kívül élő csavargók viszont kiestek a szociabilitás kereteiből, amely előrevetítette a szegényellátásban az állami (hatósági) szerepvállalást, és egyúttal a „tisztos szegénységgel” szemben a kolduló életforma kriminalizálását.¹³⁸ A XIX. század végére megjelenő jóléti államok és az igazgatás által központilag irányított szociálpolitika megteremtése nem jelentette az alulról szerveződő gondozás megszűnését, sőt lendületet kaptak a társadalmi javakat előmozdító, filantrópián alapuló jótékonyossági erőfeszítések. Európa-szerte számos példa mutatja, hogy a hatóságok által közpénzből finanszírozott szegénypolitika és az egyének által végzett, személyes karitatív szerepvállalás kéz a kézben járt.¹³⁹ Erre az előzményre alapulva a két világháború közötti Magyarországon is a szegényügyet és a szociálpolitikát egymástól

¹³⁷ SZALAI 1998: 41.

¹³⁸ GYÁNI-KÖVÉR 2006: 363.

¹³⁹ OSTERHAMMEL 2009: 333.

elválasztva, illetve – pontosabban – egymást kiegészítve értelmezték. A szociálpolitika – bár preventív módon a szegénység visszaszorítására irányult – nem korlátozódott a hagyományos jótékonykodás funkcióira, amely a munkaképtelen idősök, betegek, a vagyontalan árvák istápolását vagy a koldusügyet foglalta magába. A megfelelő intézményi hálózat kiépítése mellett az állam – ahogy a gyárakra vonatkozó XIX. század végi szabályozásoknál láthatjuk – elsősorban a munkájukból élő emberek tulajdoni- és politikai viszonyaiból fakadó megélhetési gondjainak és munkakörülményeinek javítását, egészségvédelmét, valamint elszegényedésük megelőzését tekintette saját feladatának.¹⁴⁰ Amíg a szociálpolitika alatt a vagyoni helyzetből fakadó különbségeket mérséklő (főként állami) beavatkozásokat értették, a szegényügy a már létező állapotok és megtörtént események következményeinek enyhítésére törekedett olyan egyének esetében, akik nem rendelkeztek a létfenntartásukhoz szükséges legfontosabb eszközökkel, továbbá a megélhetésük alapját képző munkalehetőségektől is elestek. Egy német író hasonlatát idézve Forbáth Tivadar szerint a szociálpolitika és a szegényügy úgy viszonyulnak egymáshoz, mint a higiénia és a betegségek kezelése. Ahogyan a higiénia szükséges a fertőzések megelőzéséhez, úgy a szociálpolitika is hozzájárul a szegénység prevenciójához. A szegénygondozás „gyógyszerként” már egy kialakult problémára kínál enyhülést, a szociálpolitika viszont – ahogy a higiénia – nagyobb hatókörre kiterjedve az okok hosszútávú kiküszöbölését célozza meg.¹⁴¹ Ez a hasonlat azért is figyelemre méltó, mert rávilágít a korszakban egy másik elterjedt szemléletmódra: a szegénység bizonyos formáinak „társadalmi betegséggént” való definiálására.

1. „A legveszedelmesebb társadalmi betegség”¹⁴²: az ínség

A fenti megállapítás Esztergár Lajos 1936-ban megjelent, országos ínségenyhítési tevékenységről szóló esszéjében olvasható, amely szerint az ínség leküzdése a társadalmi rend és a béke záloga, ezért ebben az államnak és a társadalmi szervezeteknek közösen kell szerepet vállalniuk. Az ínség definícióját pontosan nem határozták meg. Esztergár szerint „*az országban élő egyéneknek, illetve kisebb vagy nagyobb néprétegének a rendkívüli viszonyok következtében keletkező állapota, amelyben létfenntartása az elsőrendű legszükségesebb fogyasztási javak hiánya miatt súlyos veszélybe kerül.*”¹⁴³

¹⁴⁰ BÓDY 2010: 75; GYÁNI-KÖVÉR 2006: 364.

¹⁴¹ FORBÁTH 1908: 10-11.

¹⁴² „Az ínséget a jogszabályok is a legveszedelmesebb társadalmi betegségnek tartják. A feladattal az állam egyedül nem képes megküzdni, ezért a társadalom segítő kezét kéri a munkához.” ESZTERGÁR 2008: 249.

¹⁴³ ESZTERGÁR 2008: 249–250.

Az állam a „produktív szociálpolitika” szellemében elsősorban nem a segélyek dotálásától, hanem munkalehetőségek teremtésétől és az egyének mielőbbi munkába állításától remélte a rászorultság megelőzését, ezért sokszor a szegénység kategorizálását is alapvetően a munkavégzést figyelembe véve határozták meg, lényeges vizsgálati szemponttá téve a nyomor lehetséges kiváltó tényezőit. Forbáth Tivadar 1908-ban megjelent munkájában az egyének elszegényedésének három okát nevezte meg:

1) személyben rejlő

- önkéntes okok: pl. tékozló életmód, iszákosság, munkakerülés

- önkéntelen okok: pl. betegség, öregség, munkaképtelenség

2) véletlenek; az egyént váratlanul lesújtó csapások (pl. árvíz, tűzvész, haláleset)

3) szociális: pl. munkanélküliség

Ezt a felosztást követve pedig a szegények a foglalkoztatás szempontjából három csoportba sorolhatók:

1) munkaképes

2) ideiglenesen munkaképtelen

3) teljesen és véglegesen munkaképtelen.¹⁴⁴

Az osztályozásnak ez a formája rámutat arra, hogy különbséget tettek az olyan életállapotok között (pl. az idős kor, családi szerencsétlenségek, munkaképtelenné tevő veleszületett betegségek vagy korlátozottságok stb.), amelyek nem megelőzhetők és a munkaerőpiaci lehetőségek helyett tartós gondozási formákra – így főként a szegényellátás helyi szervezeteire – szorultak. A szegénygondozás keretein belül további törésvonal volt az „érdemes” és „érdemtelen” személyek elkülönítése, amelyet általában a munkanélküli, a munkaképtelen és munkakerülő kifejezésekkel határoztak meg. Egyes szakirodalmak szerint a korszakban gyakran használt „ínséges” elnevezés alapvetően azokat a munkanélkülieket jelölte, akik számára bizonyos ellenszolgáltatás fejében (pl. ínségmunka, szükségmunka) nyújtottak járadékot. Támogatásra érdemesnek számítottak a munkaképtelenek, azonban a „munkakerülő” kategóriájába esők nem részesülhettek közsegélyben.¹⁴⁵ Hasonló kategorizálást használt Ladik Gusztáv közigazgatási jogász, volt belügyminisztériumi államtitkár is 1940-ben:

„Szegény tehát a munkaképtelen szűkölködő; ínséges pedig az a munkaképes szűkölködő, aki önhibáján kívül nem tudja elsőrendű életszükségleteit megkeresni. Az a szűkölködő, aki

¹⁴⁴ FORBÁTH 1908: 12; PÁLOS 1934: 8.

¹⁴⁵ GYÁNI-KÖVÉR 2006: 377.

önhibájából nem keresi meg életszükségeit, nem szegény, sem nem ínséges, hanem munkakerülő, aki nem érdemes a megsegítésre.”¹⁴⁶

A szegények közismertté vált felosztása mellett források azt is igazolják, hogy a kifejezések használata keveredett, és nem minden esetben csak a munkanélküliekre használták az ínséges megjelölést. Ahogy az országos ínségnyhító akciót bemutató fejezetrészen is látható lesz, az ínségnyhítás alatt mind a munkanélküliek, mind a munkaképtelenek megsegítését értették, és kifejezetten a munkára képtelen személyek esetében is használták ezt a szófordulatot.¹⁴⁷ Mindenesetre az „érdemtelen”, munkakerülőnek minősülő személyek kiszűrését kulcsfontosságúnak tartották az állami szociális támogatások rendszerében. Ennek hátterében egy súlyosan demoralizálónak tartott jelenség, a koldulás visszaszorítása állt. A kéregetők nagy számban való megjelenése mindig egy látható jele és pontos mutatója volt a nyomor növekedésének, ráadásul a „parazita” életvitel manifesztációját és a rászorulók csoportján belül is a peremre került, kitaszított létállapotot látták benne.¹⁴⁸ A szegénységnek – különösen, ha az egy területre koncentrálódva, tömeges formában jelent meg – erkölcsileg súlyosan bomlasztó hatást tulajdonítottak. A „társadalmi betegségként” vagy „fertőként”¹⁴⁹ való definiálás mögött egyrészt az a felismerés állt, hogy minden törekvés ellenére a nyomort nem lehet elszigetelni. A tehetősebb társadalmi rétegek hiába határolódtak el, az alacsony életszínvonalhoz és a rossz higiénias viszonyokhoz kötött fertőző betegségek (pl. TBC, tifusz) terjedését ezzel nem tudták megakadályozni. Másfelől politikai szempontból is visszatérő kérdés volt, hogy milyen következményekkel járhat az, ha nagy tömegek kerülnek olyan helyzetbe, hogy már „nincs mit veszteniük”. Mivel úgy vélték, hogy ez a tartós nélkülözésből fakadó mentalitás óriási veszedelmet jelent, hiszen tömegeket állíthat szembe a társadalommal,¹⁵⁰ ezért a szegényügy megoldási javaslatok újra és újra napirendre kerültek.

¹⁴⁶ „A szegénygondozásra igényjogosult szegény az a vagyontalan személy, akinek nincs ellátásra köteles és képes hozzátartozója, ő maga pedig testi vagy szellemi fogyatkozás, súlyos és tartós betegség vagy elaggottság miatt képtelen magának és azoknak elsőrendű életszükségeitől gondoskodni, akiknek eltartása az ő kötelessége volna. Ezzel szemben ínséges az a szűkölködő, aki rendkívüli gazdasági körülmények következtében időlegesen keresőképtelen, vagy akinek olyan kevés keresete van, hogy elsőrendű életszükségeit az államnak vagy más közületnek anyagi támogatása nélkül nem tudja megszerezni.” Idézi POMOGYI 2001: 58.

¹⁴⁷ MNL-PML-IV. 449.b-552. „Horthy Ínségnyhító Akció” iratai, Vác járás főszolgabírója jelentése Főispánnak kérdőív 8. kérdése: „Mennyi készpénzbeli és természetbeni segítségben részesültek havonta a munkára képtelen ínségesek?”

¹⁴⁸ OSTERHAMMEL 2009: 334.

¹⁴⁹ Pálos Károly írta az egrí norma kidolgozója, P. Oslay Oswald munkássága kapcsán: „Látta azt, hogy a szegényellátásnak lélektani alapokra kell helyezkednie, ha a szegényeket ki akarja rántani abból az erkölcsi fertőből, amelybe a koldulás sodorta őket.” Valamint a hatékony szegénygondozás feladatai: „Irtóhadjárat a koldusok ellen, a rendszeres segélyezés megteremtése, a szegénység fertőjének megszüntetése.” PÁLOS 1934: 72.

¹⁵⁰ HELLER 2008: 170.

A kevésbé radikálisan megnyilvánuló szegénység esetében nehéz azonban annak megállapítása, hogy egy rászorulókat a hatóságok melyik csoportba soroltak, és pontosan kit, mikor tartottak érdemesnek a segélyezésre. Gondolhatunk például arra, hogy betegségek társadalmi megítélése is szerepet játszott a korlátozott vagy teljes munkaképtelenség elismerésében. Ugyan a hadirokkantok ellátása a szociális gondoskodás terén törvényileg is külön kezelt terület volt, figyelembe kell vennünk, hogy az I. világháború után a civil életbe visszatérő katonák jelentős része szenvedett el „kevésbé látható” sérüléseket az új harci eszközök és az embertelen hadviselés következtében. A háborús neurózisban szenvedőket a katonai összeomlás közeledtével sokszor „hisztériásnak”, „katonához méltatlannak” vagy „szimulánsnak” stigmatizálták, és minél hamarabb visszavezényelték őket a frontra, később pedig akár a vereség bűnbakjaivá is válhattak; külföldi példák pedig alátámasztják, hogy „járadékneurotikusnak” bélyegezve ki is eshettek a társadalombiztosítás védőhálójából.¹⁵¹ A pszichiátriai problémák kevésbé észrevehető vagy nehezebben diagnosztizálható volta, valamint az ilyen típusú betegségekkel kapcsolatos pejoratív társadalmi attitűdök miatt az érintett személyek szégyenük vagy a kérelmezés során felmerülő adminisztratív akadályok miatt nem feltétlenül vették igénybe a támogatásokat, és a szociális ellátórendszerben így láthatatlanok maradtak.

Bár a pszichés betegségek okozta állapotromlás a mai korunkhoz képest ekkor még kevesebb figyelmet kapott, a vizsgált időszak gondolkodásában a szegénygondozás és az egészségvédelem sokszor egymással összefüggő, ok-okozati viszonyban jelent meg. A nyomor mérsékléséhez kulcsfontosságú lépésnek tekintették az egészséget veszélyeztető hatások és tevékenységek (pl. munkahelyi balesetek, egészségre ártalmas munkakörülmények)¹⁵² megszüntetését, mivel a súlyos vagy tartós betegség és a rokkantság egyértelműen az életminőség romlásával is járt, magával hozva a munkából való kiesést, a leszázalékolást és az ebből fakadó egzisztenciális gondokat, ugyanakkor a tartós nélkülözés is az egyén és környezetének (pl. családtagjai) további egészségkárosodását eredményezhette. A betegséget tehát egyszerre a szegénység egyik okának, illetve következményének is tekintették, ahogy arra orvos szerzők is felhívták a közvélemény figyelmét:

¹⁵¹ ERŐS 2015: 159.

¹⁵² Ennek törvényi háttere az ipari és gyári alkalmazottaknak baleset elleni védelméről és az iparfelügyelőről szóló 1893. évi XXVIII. törvénycikk, illetve a két világháború között az üzemi balesetek kártalanításra vonatkozó nemzetközi egyezmény becikkelyezése (1928. évi XXXI. törvénycikk). Az OTI baleset elhárításra indította a „Baleset ellen védekezz!”-kampányt (ez a balesetmegelőzési program tekinthető az angol/amerikai „*Safety first!*”-propaganda magyar változatának is), amelynek keretében plakátokkal, rölapokkal hívták fel az érintettek figyelmét a munkavédelemre. (KOVRIK 1936: 40.)

*„A kereset és egészség között szoros kapcsolat áll fenn. Ha megismertük azt, hogy a mezőgazdasági munkás, a törpebirtokos, sőt a kiscgazdáknak legnagyobb része sem tudja még a létminimumot sem megkeresni, akkor megértjük azt is, hogy miért táplálkozik rosszul, miért rongyos, miért lakik nedves és földes szobában, miért pusztítja őket a tuberculosis, miért nem fordul betegség esetén orvoshoz, és miért hal meg nálunk egy éves kora előtt annyi csecsemő.”*¹⁵³

A szegénység kapcsán megjelenő egészségügyi problémákat azért is indokolt megemlíteni, mert a rászoruló maguk is összekapcsolták a kettőt. Erre utalnak a helyhatóságokhoz benyújtott különböző segélykérelmek, amelyben a levélírók általában összefüggésben említik a betegségüket a szociális rászorultságukkal. Amellett, hogy az egészségi állapotra való hivatkozás a támogatásra való jogosultság igazolásának egyik megszokványosabb módja, a beteg test, illetve az ezzel kapcsolatos sorscsapások bemutatása Didier Fassin szerint a kérelmezők egészségügyi viszonyain túl, tágabb értelemben a szociális szenvedéstapasztalatuk „láthatatlan testét” is megjelenítik. A szegények ezért gyakran összefüggést keresnek és teremtenek a társadalmi helyzetük és a rossz egészségügyi állapotuk között.¹⁵⁴ Mindkét világháború után visszatérő elem az ilyen tárgyú levelekben a hadirokkantság vagy a munkaképtelenség, megjelölve a leszázalékoltság fokával. A képesítés hiánya vagy más, egyéni hibának tulajdonítható akadály helyett a haza védelmében szerzett sérülés – a kérelmezők világképében – nagyobb „legitimitást” nyújtott a szegénységüknek, illetve morális értelemben ezzel különböztették meg az élethelyzetüket más – „érdemtelenebb” – nélkülözőktől, összességében pedig ez alapján reméltek pozitívabb elbírálást. Az I. világháború után például Budapest VIII. kerületéből egy kétgyermekes apa a magas albérleti árak miatt a 75%-os hadirokkantságára kétszer is hivatkozva kérte a Népjóléti Minisztériumtól a Mária Valéria-telepen egy szoba-konyhas lakás kiutalását.¹⁵⁵ Egy másik rászoruló – szintén a túlszűfolt albérleti viszonyok miatt – a lakástámogatásra való jogosultságát a harctéri sebesülése mellett politikai alkalmasságával is nyomatékosítani kívánta, miszerint az „abonyi ellenforradalom résztvevőjeként” Szamuely Tibor „halálra ítélte”, illetve „országosan köröztette”. 1923-ban írt levelének zárásaként azonban ismét önhibáján kívül álló fizikai sorscsapásaira és a társadalomért végzett szolgálataira hivatkozott:

¹⁵³ KERBOLT 2006: 78.

¹⁵⁴ FASSIN 2019: 123.

¹⁵⁵ MNL-OL-K 166-17-E.f. 1930. A levél megfogalmazása néhol nehezen érthető, ezért nem betűhíven idéztem; írásképe és helyesírása is alacsonyabb iskolázottságra utal.

*„A legalázatosabban könyörgök Kegyelmes Uram, méltóztassék sok szenvedésen, megpróbáltatáson keresztül ment életemet egy boldog családi otthonnal jutalmazni. 18 éves koromtól állandóan a hazámat szolgálom a legnagyobb lelkiismerettel és a legnagyobb önfeláldozással.”*¹⁵⁶

A fizikai betegségre való hivatkozás a II. világháború utáni segélykérelmekben is eltitkolt sérelmeket, kimondhatatlan fájdalmakat vagy az átélt erőszak elfojtását takarhatja,¹⁵⁷ amelyekről a rászorultak nem mertek nyíltan beszélni. Erre utal egy főtí özvegy alábbi levele, amelyben sem a szovjet megszállás során átélt traumákat, sem a magántulajdona rekvirálásának körülményeit és felelőseit nem nevezte meg, hanem csak ezek hiányát, mint az újracházasodásának fő akadályát:

*„Férjem 1942. dec. 24-én katonai szolgálat közben meghalt s azóta mint hadiözvegy élek. A front alatt az átélt izgalmak következtében szívbajt kaptam s 75%-os munkaképtelenséget állapítottak meg. Olyan munkát, amiből az én valamint két kis gyermekem eltartását biztosítani tudnám, végezni nem tudok s mivel most egészséges, és jó munkás kérőm akadt, férjhez megyek, hogy úgy magam mint gyermekeim megélhetését biztosítsam. Férhezmenésemnek azonban legnagyobb akadálya, hogy a front alatt lakásberendezésemnek egy részét s ágyneműmet valamint fehérneműmet teljesen tönkretették. Tisztelettel kérem a Miniszter Urat, hogy részemre kelengye segély folyósítását tegye lehetővé, hogy egy kis kelengyéhez jussak, s így férjehezmenésem akadálya is megszűnjön.”*¹⁵⁸

A II. világháborút követő szegénység-tapasztalatokat részletező fejezetrészben további példák támasztják alá, hogy a megszállás alatt erőszakot szenvedő, a magántulajdonukból kiforgatott és családtagjaikat elvesztő lakosok milyen eszközökkel reprezentálták szegénységüket a segélykérelmet elbírálók felé.

2. A községi szegénygondozás koncepciói és kutatási kérdések

Ahogy a XIX. század végétől az állam egyre inkább tudatos kezdeményezővé és szerepvállalóvá vált a munka világában hozott munkavédelmi és biztosítási törvények bevezetésével, a szegényellátás – különösen annak gyakorlati megvalósítása – a XX. század közepéig, a szociális gondoskodás államosításáig zömében a lokális szintű közigazgatás és a társadalmi szerepvállalók (egyházi- és magánjótékonykodás) feladatának számított. A községek rendezéséről szóló 1871. évi XVIII. törvénycikk alapján a települések kezelték a tűz- és

¹⁵⁶ MNL-OL-K 166-17-E.c. 1923.

¹⁵⁷ FASSIN 2019: 123.

¹⁵⁸ MNL-PML-V. 1039.-Db.-28. 34-54, 1948. október 22.

közrendőrség mellett a szegényügyet is (22.§). A jogszabály értelmében amennyiben a jótékony intézetek segélye és az egyének könyöradománya nem volna elegendő, akkor a helyi elöljáróság tartozott gondoskodni az adott községben azon illetékesek ellátásáról, akik magukat közsegély nélkül fenntartani teljesen képtelenek voltak (131. §).¹⁵⁹ A munkaképes keresetnélküli, vagy csak részlegesen munkaképtelen személyek a községek által ideiglenes jelleggel felkínált közmunkákat, ínségmunkákat, vagy pedig más (nem állami) szegénygondozási formákat vehettek igénybe. Adományok ellenszolgáltatás nélküli juttatásától általában vonakodtak, mert ahogy a munkanélküli biztosítás vitájánál is látható, a gazdasági indokok mellett társadalomfilozófiai okokból is úgy vélték, hogy ez ösztönzőleg hathat a munkanélküli lét állandósulására és demoralizáló hatással bír.¹⁶⁰ Ezért – amint később konkrét példákon keresztül is látni fogjuk – segélyt csak a legvégső esetben nyújtottak.

Ugyanakkor a szakirodalomban gyakran olvasható, hogy míg a XIX. század végi szociálpolitikához képest a két világháború között kiépülő biztosítási rendszer lényeges előrelépést jelentett, az 1940-es évekig számos terület – köztük főképp a mezőgazdasági társadalom és a munkanélküliek biztosítása megoldatlan maradt.¹⁶¹ Kerbolt László, Fejér megyei körorvos – praktizálása során szerzett tapasztalatai alapján – a falusi szegénység okaiként a következőket állapította meg:

- krónikus betegség
- idős kor
- gyengeelméjűség, fogyatékoság, tanulatlanság vagy tanulási képtelenség
- sorscsapások: pl. családfő halála
- munkaalkalom hiánya¹⁶²

A szerző szerint a községekben a legtöbb szegény a megöregedett, megrokkant vagy beteg mezőgazdasági alkalmazottak közül került ki; különösen ott, ahol a család nem volt képes a hozzátartozó ellátására. 1934-ben megjelent munkájában a felaprózódott, veszteséges és eseti jellegű községi szegénygondozás helyett az agrárnépesség kötelező nyugdíjbiztosítását szorgalmazta (*„mert a magyar ember indolens [=bosszantóan közönyös, szűklátókörű – K.T.] természeténél fogva a saját jövőjéről is csak akkor gondoskodik, ha a törvény ereje kényszeríti erre”*).¹⁶³ A törvényi szabályozásra végül az 1930-as évek végén került sor a gazdasági munkavállalók kötelező öregségi biztosításának bevezetésével (a férfi mezőgazdasági

¹⁵⁹ 1871. évi XVIII. tc. a községek rendezéséről

¹⁶⁰ CORA–KISS–OLASZ 2020: 100.

¹⁶¹ CORA–KISS–OLASZ 2020: 98.

¹⁶² KERBOLT 2006: 116–117.

¹⁶³ KERBOLT 2006: 101.

munkásokra vonatkozó 1938. évi XII, illetve a mezőgazdasági özvegyek nyugdíjjárulékára vonatkozó 1939. évi XVI. törvénycikkek alapján)¹⁶⁴; valamint az 1940. évi XV. törvény elvben lehetővé tette a mezőgazdasági minimálbért is, ennek végrehajtása azonban az egyes megyékben felállított bizottságoktól függött.¹⁶⁵

A falvak és a városok eltérő adottságai miatt a szociális gondoskodás formáit általában az adott település jellegzetességeit alapul véve törekedtek kiépíteni. Ugyan a két világháború közötti időszak tekintélyelvű gyakorlatainak elemzése sokszor elsőbbséget élvez a szakirodalomban, érdemes figyelembe venni, hogy a teljes centralizáció helyett bizonyos területeken kifejezetten a lokális szint és az autonóm működés kapott nagyobb szerepet,¹⁶⁶ ahogy ezt a községi szegényellátás szervezésbeli különbségei, hatékonysága, valamint az egyházi és más helyi gondoskodást végzők aktivitása is mutatja. Az Actio Catholica Országos Elnökségének egyik beszámolója rámutatott arra, hogy a vidéki társadalmakban sok helyen a politikai község, illetve másutt egyházi csoportokkal is kiegészülő vegyes bizottságok végezték a szegényellátást. Kisebb településeken ráadásul az egyházközségek tagjai szervezés nélkül is eltartották és ellátták a nélkülözőket, betegeket és kéregetőket, ezért a karitászcsoportok működtetése ezeken a helyeken merőben más módszereket igényelt, mint a városokban.¹⁶⁷

A szegénygondozásban való aktív részvételnek és az önálló, alulról építkező szerepvállalásnak nevelő-, öntudat- és nemzeti hovatartozást megerősítő szerepet is tulajdonítottak. Egyes nézőpontok szerint a kisebb helységek sajátos társadalmi adottságai és a faluközösségben rejlő identitás jól hasznosítva megkönnyítheti a súlyos szociális problémák megoldását és tehermentesítheti az államot. A falut „egy nagy családként” jellemezték, amely egy rá jellemző „lelkiséget” alakított ki az idők folyamán a maga szép vagy „elfajult” szokásaival.¹⁶⁸ Ezek a megközelítések ugyan nem mentesek a falusi társadalom és a vidéki élet idealizálásától és a romantizáló látásmódtól, azonban más kortárs források is megerősítik – a karitatív munka kapcsán is – az erősen beágyazott lokális szokások és normák jelentőségét. A „szokás hatalma” a közösség tagjai számára egyfajta stabilizáló funkcióval bírt. A vidéki társadalmak életvilágához kapcsolt „berögzült” hagyományok szerepéhez a falusiak gondozása során gyakran ambivalenciával viszonyultak. Egyes produktív szándékú társadalmi akciók

¹⁶⁴ Tóth Tibor becslése alapján 1940-re a nyugdíjbiztosított gazdasági munkavállalók létszáma elérte az 556 ezret. TÓTH T. 2018: 143.

¹⁶⁵ BÓDY 2010: 220.

¹⁶⁶ Vö. GYÁNI 2008: 14.

¹⁶⁷ VPKL-A-1-a AC, 5876/1935. Az Actio Catholica Országos Elnökségének beszámolója, 12.

¹⁶⁸ ESZTERGÁR 2008: 186.

kifejezetten építettek a pozitív helyi tradíciókra, ahogy azt az Actio Catholica vácvidéki esperesi kerületének tanácskozása a hitbuzgalmi ügyek kapcsán hangsúlyozta:

*„Sok szép szokás van a falukban. A falu legnagyobb érve: »így szokták«. Ami szokás jó van a falun, azt ne bántsuk. Ne engedjük elcsenevésznedni a búzaszentelést, az aratási ünnepet, az esküdtek gyertyáit, a templomi és gyónási beosztást, a házi szentképeket! Ezekhez a meglevő jó szokásokhoz kapcsoljuk az újat: legyen több közös ima a templomban, sok népének, terjesszük a szentmise magyar szövegét, tartsunk népmissziót, kedveltessük meg a zárt lelkigyakorlatokat, alakítsuk meg a Szívgárdát.»*¹⁶⁹

Ugyanakkor bizonyos gyakorlatok kifejezetten negatív példaként is megjelenhettek. A közös bennük általában annak hangsúlyozása, hogy ezeket gyakorlatilag lehetetlen, vagy csak kevés sikerrel lehet a felszámolni. Ilyenek voltak például községek társadalmában rögzült egészségügyi szokások. Johan Béla *Gyógyul a magyar falu* című ismert munkájában a tisztiorvosi szolgálat kapcsán a falvak nehéz viszonyaira hívja fel a figyelmet, ahol az orvosok gyakran nemcsak a pénztelenség, hanem a társadalmi közömbösség szinte legyőzhetetlen akadályába ütköztek.¹⁷⁰ A szerző szerint vidéki embereket az évszázadok során tapasztalt tragédiák, az elhagyatottság és a tehetetlenség érzése fásulttá tette az egészségügyi problémák iránt. A közegészségügyet irányító tisztiorvos azonban *„törekedjék világosságot vinni oda, ahol a babonák sötétsége uralkodik”*, és emelkedjen felül a falvak világára jellemző „fatalizmuson”, amely beletörődik a fertőző betegségek (pl. TBC, tífusz, diftéria stb.) okozta évenkénti emberveszteségbe.¹⁷¹

Elmarasztalóan írt a historia domusban a püspökhathvani plébános a községben tapasztalt – általában egzisztenciális okokból kötött – túl fiatal (15-18 éves) párok házasságkötéséről. A lelkipásztor egyházi jogi szempontból is kifogásolta ezt a „borzasztó és öldöklő szokást”, mivel véleménye szerint a házasságot a szülők kényszerítik ki, és ebbe a jegyeseknek nincs is beleszólásuk.

*„Szomorú dolog ez ebben a községben! Pedig 2 ½ évi lelkipásztorkodásom alatt minden alkalmat megragadtam, hogy híveimet erről leszoktassam. Külön oktatás a családvédelemről, házasságról, orvosi előadás a felnőttek részére stb. minden, de minden megtörtént a felvilágosításra vonatkozólag és mégis csak megcsinálják ezt, amit buta, önző és dacos fejükbe belevettek, és amit az elődeik is csináltak.»*¹⁷²

¹⁶⁹ VPKL-A-1-a AC, 4714/1937. Vácvidéki esperesi kerület esperesi tanácsának jegyzőkönyve Vácott 1936. október 18-án tartott őszi tanácsüléséről

¹⁷⁰ JOHAN 2006: 362.

¹⁷¹ JOHAN 2006: 373.

¹⁷² Püspökhathvan HD: 7.

Emellett papként a tehetetlensége és e „métélyként” aposztrofált társadalmi gyakorlat miatt belső konfliktust is átélt, amikor az erőfeszítései és radikális fellépésének támogatása helyett előljárójától azt a tanácsot kapta, hogy az „*inveterált* [=megrögzött, meggyökeresedett – K.T.] *népszokások meg éppen nagyon nehezen változtathatók meg*”, ezért a lelkipásztornak ezeket a nehézségeket béketűrő lélekkel kell elfogadnia.¹⁷³

A szegényellátás és más szociális gondoskodási formák elemzésénél figyelembe kell vennünk azt, hogy a környezet és a társadalmi kapcsolatok hogyan hatottak az egyének mind anyagi, mind immateriális értelemben vett biztonságára, perspektíváira és a boldogulásuk útjára. A parasztság zárt társadalma, hasonlóan például a céhek testületei vagy az egyazon hivatást űzők szakmai érdekvédelmi szervezetei (pl. orvosi vagy ügyvédi kamarák) az egyén védettségét és stabilitását a közösséghez való közvetlen tartozás által szavatolták. Ez a „kebelbéli” vagy „testközeli” védelem a kölcsönösségi viszonyok hálózata révén alakult ki, ahol az egyes személyeknek is alá kell vetniük magukat a csoporttól való függésnek.¹⁷⁴ Fél Edit és Hofer Tamás Átányon végzett kutatása is alátámasztotta, hogy a falubeli környezetben különösen jelentős volt a közvetlen látáson, tapasztaláson alapuló ismeret, ami kiterjedt a másik ember vagyoni helyzetére, illetve szükségleteire is. Így a lokális szociális-, segítő háló az ilyen természetű ismeretre épülve foglalta magába a lakók egymással – köztük beteg és nélkülöző embertársaikkal – szembeni kötelelességeit.¹⁷⁵ Városok és községek összehasonlításában is láthatóak ezek a mentalitásbeli különbségek, ahogyan arra a kortárs szerzők saját tapasztalataik alapján is utaltak. Mezei József újpesti evangélikus lelkész az egyik éves jelentésében a gyülekezet szociális viszonyait illetően megjegyezte, hogy a két szórványban, Dunakeszin és Alagon – az újpesti anyagyülekezettel ellentétben – sokkal kevésbé tapasztalt társadalmi elkülönülést. Örömmel tapasztalta, hogy „*itt még a régi, boldog idők testvéri szeretetében és egyetértésében élnek az emberek. Kölcsönösen eljárnak egymás társas összejöveteleire, segítik, támogatják egymást, részt vesznek egymás öröméből, de terhéből is.*”¹⁷⁶

Czettler Jenő¹⁷⁷ 1945-ben megjelent esszéje szerint a falu egyre inkább közigazgatási szervezetté való fokozatos átalakítása a szegénygondozás terén is gyökeres változásokat hozott. Háttérbe kezdtek szorulni a községek gazdasági és társadalmi egységéből fakadó gondozási

¹⁷³ Püspökháti HD: 7.

¹⁷⁴ CASTEL 2005: 45–46.

¹⁷⁵ FÉL-HOFER 2010: 305–307.

¹⁷⁶ EOL-VIII.066. I/2. Az újpesti lelkész jelentése 1937. évről, 2-3.

¹⁷⁷ Czettler Jenő (1879–1953): jogászdoktor, közigazdász, a Magyar Tudományos Akadémia tagja levelező tagja. 1927–1935 között a képviselőház egyik alelnöke. A József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági és Állatorvosi Karának tanára (1934–1947) és rektora (1935–1936). 1950-ben az ÁVH letartóztatta, majd 1951-ben 12 év börtönbüntetésre ítélték. 1953. április 29-én a Mosonyi utcai rabkórházban hunyt el.

formák, mint például az alamizsnaosztás, az élelmiszerosztás vagy a befogadó rokonoknál való menedék találása. A segélyre szorulókat illetékességének megállapítására és gondozására bevezetett adminisztrációs eljárások és akadályok, valamint a korszerűbb társadalombiztosítási formák megjelenése és a szakszerűbb ellátást nyújtó kórházak elérhetősége felgyorsította a lakosság városokba – különösen pedig a főváros és környékére – való migrációt.¹⁷⁸

A fejezet további részében arra keresem a választ, hogy ebben a változó társadalomban – különösen a budapesti agglomerációban – hogyan alakult a közösségi-, szociális hálónak a jelentősége, és hogyan hatott ez a szegénygondozás gyakorlatára. Milyen különbségek voltak a támogatási lehetőségek és a rendelkezésre álló erőforrások tekintetében a rászorulóknak számára a főváros környékén, illetve a távolabb fekvő agrártelepüléseken? A szegényügy egyik lényeges kérdése véleményem szerint nem pusztán az, hogy az egyes szociális akciók számszerűsítve mennyi anyagi támogatást tudtak nyújtani, hanem hogy a rászorulóknak számára hogyan teremthették meg a létbiztonsághoz és a felemelkedéshez szükséges javakat. Robert Castel francia szociológus egyik tanulmányát idézve: „*mit jelent védetten élni*”¹⁷⁹ a két világháború között a vizsgált társadalmakban, és hogyan változott ez meg a II. világháborút követően? Valamint emellett alátámasztható-e az, hogy 1945-öt követően az anyagi javak és a fogyasztási cikkek általános hiánya, valamint a nagybirtokrendszer felszámolása és a társadalmi rangok eltörlése hozzájárult a lakosság alávetettségének és szegénységtudatának csökkentéséhez?

3. Egy állami kísérlet: a „Horthy Miklós” országos ínségnyhító akció (1922–1923)

1922. augusztus 16-án kelt ún. „magas kéziratával” Horthy Miklós kormányzó egy országos ínségnyhító akciót hirdetett, és egyben utasította Bethlen István miniszterelnököt ennek végrehajtására.¹⁸⁰ A szegénygondozás különböző gyakorlatai között egy önálló alfejezetben szeretném részletezni ezt az eddig kevésbé kutatott állami kezdeményezést, amely néhány évvel az I. világháború és a forradalmak lezajlása után a konszolidációs politika részeként valósult meg. Az ínségnyhító mozgalom célja a nehéz gazdasági körülmények folytán rászorulóvá vált – elsősorban mezőgazdasági – lakosság megsegítése volt. Éppen ezért az akció lebonyolításának körülményei, valamint tapasztalatai új ismeretekkel szolgálhatnak, mivel az ismert tanulmányok elsősorban az államnak az agrárszocialista kérdések iránti mérsékelt hozzáállását hangsúlyozzák világháborút követő években,¹⁸¹ valamint a

¹⁷⁸ CZETTLER 2008: 399–400.

¹⁷⁹ CASTEL 2005.

¹⁸⁰ BELÜGYI KÖZLÖNY 1922/40: 1804.

¹⁸¹ HÁMORI 2006: 52.

mezőgazdasági munkások vonatkozásában főképp az 1920-as évek második felétől induló társadalombiztosítási törvények kontextusában vizsgálják a szociálpolitika alakulását.¹⁸²

A 6102/1922. számú rendeletében a belügyminiszter az ínségnyhító akció közvetlen, gyakorlati tennivalóit az alsósintű közigazgatásra ruházta, mivel így jobban biztosítva látta a segélyek méltányos szétosztását. A lokális szervek ugyanis közvetlenül rendelkeztek azokkal az ismeretekkel, amelyek alapján a rászorultság mértékét, valamint az egyes személyek munkaképességét és hajlandóságát meg tudták állapítani.¹⁸³ Az ínségnyhító mozgalom gyakorlatáról a megyei levéltárak főispáni, alispáni, járási főszolgabírói, valamint az egyes települések képviselőtestületi iratanyagaiban találunk forrásokat. A megyei és a járási szint rendszeresen kért visszajelzést a helyhatóságoktól a beérkezett adományok mennyiségéről, a rászorulóknak számáról, az elosztás folyamatáról, valamint a megmozdulás társadalmi hatásairól. A mutatókönyvek alapján több ízben is sor került az ínségnyhító akciók megszervezésére, többek között ezt a gazdasági világválság is szükségessé tette az 1930-as évek elején. Ezek az iratanyagok azonban csak töredékesen maradtak fenn, ezért jelen fejezetben az első meghirdetett akcióra vonatkozó iratokat használtam fel. Elsősorban annak bemutatására töreksem, hogy milyen volt ennek az állami kezdeményezésnek a társadalmi recepciója a Pest megyei településeken, összevetve a főváros környéki agglomerációs és a hagyományosabb, rurális községeket. Fő kérdés, hogy a rendelkezésre álló források alapján mely településeken, térségekben lehetett eredményesebb a mozgalom, valamint összességében elérte-e az akció az 1922 és 1923 között meghirdetett periódusában a kitűzött céljait.

Az I. világháborút követő évekből a vidéki társadalomra vonatkozó szociális természetű állami intézkedések közül a legismertebb az 1920. évi XXXVI. törvény (elterjedt nevén a „Nagyatádi Szabó István-féle földreform”), amely bár nem oldotta meg a földbirtokok újraelosztásának kérdését, de közvetett szociálpolitikai célja volt, hogy csökkentse a falusi (és mezővárosi) társadalmi konfliktusokat.¹⁸⁴ A társadalmi béke megalapozása mint közérdek az országos ínségnyhító mozgalomnak is egyik fontos célkitűzése volt. Ahogy a földosztásban a birtokviszonyok radikális megváltoztatása helyett inkább a társadalmi feszültségek egyik lehetséges mérséklő eszközét látták,¹⁸⁵ úgy a nyomor csökkentésére irányuló, szervezett akció – a humanitárius elveken túl – még nyilvánvalóbb formában a radikális eszmék és zavargások háttérbe szorítására irányult. Horthy Miklós az ínségnyhítést meghirdető felhívásában ugyan

¹⁸² CORA–KISS–OLASZ 2020: 102–107; GYÁNI 2008: 20; TÓTH T. 2018: 7.

¹⁸³ ESZTERGÁR 2008: 251.

¹⁸⁴ GYÁNI 2008: 17.

¹⁸⁵ PETRÁS 2024: 74.

a „közjó” kifejezést szó szerint nem használta, de több helyen a társadalom közös ügyeként hivatkozott a szegénység megfékezésére, amely összefüggött a világháború és a forradalmak utáni helyreállítással is. Külön kihangsúlyozta, hogy a szociális akció nemcsak állami feladat, hanem ebben a lakosságnak – elsősorban annak jobbmódú tagjainak – is minél szélesebb körben ki kell vennie a részét. A konszolidáció és egy új, közös társadalmi alap gondolataként jelent meg az, hogy a megelőző évek „romboló szelleme” után minél többen vállaljanak szerepet a szenvedő magyar nélkülözők megsegítésében. Ugyanakkor az „ország talpaállításának érdekében” a rászorulókat felé is elvárásokat támasztott, ezért a támogatás juttatását a munkaképes ínségesek esetében a „köz érdekében végzett” munkavégzéshez kötötte.¹⁸⁶ Az akció elvi alapját tehát lényegében a társadalom mozgósítása adta, amelyben a tehetősebbek anyagi javaik felajánlásával, míg a nélkülözők közhasznú munkával járulnak hozzá a Trianon utáni Magyarország újjáépítéséhez.

Ahogy a fejezet bevezetőjében láttuk, a szegénységpolitika elveitől ekkor távol állt az, hogy ellenszolgáltatás nélkül mindenki szeretetadományban részesüljön, ezért a közigazgatás felé az ínségnyhító akció lebonyolítása kapcsán is az egyik leggyakrabban hangoztatott követelmény volt, hogy a lakosságot arra ösztönözzék, hogy mindenki a maga munkájával képes legyen megteremteni az életfeltételeit.¹⁸⁷ Ugyanígy a munkaalkalom visszautasítását kimondottan összeegyeztethetetlennek tartották a közerkölccsel, az ilyen személyek anyagi támogatása pedig egyet jelentett a dologtalanság legitimálásával. Agorasztó Tivadar, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának instrukciója szerint, ha a munkakerülésnek „még a gyanúja is forog csak fenn”, akkor a helyhatóságoknak az illetőt a családjával együtt törölniük kellett az ellátandók közül.¹⁸⁸

Az ínségnyhító mozgalom első ízben 1922 és 1923 között kísérleti jelleggel indult meg a télen fennálló mezőgazdasági munkanélküliség, illetve nyomor enyhítésére abból kiindulva, hogy az agrárnépesség önhibáján kívül könnyebben kerülhet szükséghelyzetbe a természeti csapások (pl. árvíz, vihar, jégeső, tűzvész), vagy a termést sújtó kiszámíthatatlan környezeti hatások (pl. korai fagy, aszálykár, kórokozók elszaporodása stb.) miatt. A városi lakossághoz képest ezért az ínség még intenzívebben megviseli a mezőgazdaságból élőket. A parasztság jelentős része ezeket a rendkívüli helyzeteket leszámítva is az évnek kb. egynegyedében munka és kereset nélkül állt.¹⁸⁹ Kerbolt László körorvos ezt a jelenséget nevezte a mezőgazdaságban

¹⁸⁶ Belügyi Közlöny 1922/40: 1804.

¹⁸⁷ Magyar Közigazgatás 1922/36: 1.

¹⁸⁸ Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja 1922/46: 563.

¹⁸⁹ ESZTERGÁR 2008: 259.

„abszolút munkanélküliségnek”, amelyet a téli és kora tavaszi időszakban a termelésben beálló kényszerű szünet idézett elő (novembertől március közepéig, de rossz időjárás esetén még tovább is). Sok alacsony keresetű munkás vált ilyenkor nélkülözővé, mivel felélte az aratáskor vagy summás munkán szerzett jövedelmét. Könnyebb helyzetben voltak az olyan községek lakói, ahol a közelben télen is üzemben levő gyár, malom, ipartelep, bánya vagy más vállalat volt,¹⁹⁰ mint például azok a Budapest szomszédságában fekvő községek, amelyek e jelenlegi vizsgálat tárgyát is képezik.

A rászorultság és a segítség módjának megállapítása az egyes települések, illetve az e célból létrejött ínségnyhító bizottságok feladata volt, amelynek tagjai községenként leggyakrabban a helyi képviselőtestületből kerültek ki. Ahogy már a kormányzói utasításban is olvasható,¹⁹¹ két fő csoportba sorolták a segélyre érdemes rászorulókat: a munkanélküliekre, akik számára a munkaalkalom biztosítása jelentette a segítségnyújtást, valamint a munkaképtelen ínségesekre, akik – főleg egészségügyi okok vagy életkoruk miatt – ellenszolgáltatás nélkül voltak segélyre jogosultak. A rászorulóknak ezt az osztályozását követték az egyes községek közigazgatási szervei által vezetett statisztikák is. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy ezek az adatok nem feltétlenül egyeznek a településeken élő összes rászoruló számával. Az összeírást végző helyi megbízottak valószínűsíthetően az ínségnyhító akció kapcsán is szem előtt tartották a községi illetőséget, viszont ennek megállapítása a hatályban levő 1886. évi XXII. törvény értelmében gyakran ellentmondásos eseteket szült. Olyan kérdéses ügyekben, amikor a születési illetőség nem volt megállapítható, a községi képviselőtestület döntött egy adott személy hovatartozásáról. A jogszabály kidolgozatlansága és a helyi érdekek miatt azonban a települések kifejezetten vonakodtak az illetőség elismerésétől, különösen a periférián élők (pl. lelencek, csavargók, vándorcigányok, szegényházak lakói stb.) tekintetében.¹⁹² A illetőségi jogszabályok nehézkes alkalmazása a társadalmi mobilitás által nagyobb számban érintett régiókban – köztük a Budapest környéki településeken is – rendezetlen eseteket eredményezhetett, például ha egy újonnan letelepülő személyt az új lakóhelye még nem ismert el a község „rendes” tagjának.¹⁹³

Bár egy szociális akció megvalósítását és eredményességét tekintve a munkanélküli és munkaképtelen rászorulók társadalmi aránya fontos mutató, ennek meghatározása azonban

¹⁹⁰ KERBOLT 2006: 67.

¹⁹¹ „De okvetlenül gondoskodunk kell arról, hogy akiknek feleslegük van, vegyék le a megélhetés gondjait azok vállairól, akik dolgozni akartak és akarnak, de munkaalkalom híján nem jutottak megfelelő keresethez, és ezért családjukkal együtt aggódva néznek a közelgő tél elé, valamint nyomorban sínylődő azon véreink válláról, akik betegség, elaggottság vagy más okból munkaképtelenek.” Belügyi Közlöny 1922/40: 1804.

¹⁹² POMOGYI 2001: 33.

¹⁹³ POMOGYI 2001: 25–26.

nehéz, mivel számuk akár hónapról-hónapra is változott, amelyet a főszolgabírókhoz beérkezett jelentések is tükröznek. A jogosultság felmérése – különösen az akció megindulásakor – folyamatosan történt a hatóságok részéről. A Nagykátai járásban például 1922. november első napjaiban felküldték a községek a jogosultak számát és a becsült téli szükségleteiket, de november hónap végén egy újabb kérdőívben több településnél már más adatok szerepelnek. Kézenfekvő magyarázat, hogy az előzetesen megállapított létszámnál több rászoruló jelentkezett, vagy az egyes előzetesen statisztikába vett személyeket a helyhatóságok mégsem találtak jogosultnak a segélyre. De a bizonytalan adatok azt is mutatják, hogy nem lehetett előre számolni azzal, hogy hányan tudnak végül önerőből munkát vállalni. Tápiószelén – a Nagykátai járás egyik leginkább elszegényedett községében – például az 1922. november 3-i dátummal felterjesztett tájékoztatás szerint a „munkanélküliek összeírása állandóan folyik” és számuk eddig 387 fő, de a tél folyamán akár az 1500 főt is el fogja érni. A hónap végén közölt adatok azonban ennek nagyjából felével, 775 fővel számoltak. Ugyanakkor Tóalmás község 1922. november 2-i tájékoztatása alapján a községben „közmunkával egyeseket ez idő szerint nem kell ellátni”, míg november végére már 92 munkanélküli szerepelt az adatközlésben.¹⁹⁴ Nemcsak a mezőgazdasági települések, hanem a városok is csupán hozzávetőleges adatokat tudtak szolgáltatni. Vác polgármestere 1922. november 21-i beszámolójában kitért arra, hogy 94 munkanélkülit írtak össze, de ez bármikor megváltozhat, mivel nem lehetett előre megállapítani, hogy az alkalmi munkákra (pl. földmunkák) mennyi embert tudnak felvenni. Ezenkívül egy-egy nagyobb szabású vállalkozás – mint pl. a Kodak gyár félbehagyott építkezésének folytatása – esetén a munkanélküliség jelentősen csökkenhet, viszont ha a szénhiány vagy egyéb fennakadás miatt akár egy gyár is leállásra kényszerül, akkor az állásnélküliek száma egyszerre 100-200 fővel is felemelkedhet.¹⁹⁵

A járások összehasonlítását nehezíti, hogy nem minden járás esetében állnak rendelkezésre településszintű adatok, illetve ezek eltérő időszakokban kerültek rögzítésre. Míg a Váci járásban az akció lezárásáról és összegzéséről maradt fenn kimutatás, a Nagykátai járásban ugyanilyen tárggyal ellátott dokumentum nem volt a levéltári anyag között.¹⁹⁶ Az alábbi két táblázat ezért a Nagykátai járás esetében az ínségnyhító akció 1922 novemberi állapotát, a Váci járásban pedig a befejezés összesített adatait mutatja.

¹⁹⁴ MNL-PML-IV. 436-a-54. 4764/1922.

¹⁹⁵ MNL-PML-IV. 401-b-307, 11889/1922.

¹⁹⁶ MNL-PML-IV. 436.-a Mutatókönyv 1923. év, 155. kötet. 2389/1923. iktatószámmal a „Horthy akció befejezése” tárggyal szerepel.

1. Nagykátai járás településeinek adatközlése a közmunkával ellátandókról

(MNL-PML-IV. 436.-a-54. 4764/1922. Országos ínségnyhító mozgalom megszervezése, 1922. november végi jelentések)

	Lakosság száma (1920) ¹⁹⁷	Hány főt kell közmunkával ellátni?	Hány főt kell közmunkával ellátni? (%)	Hány munkást foglalkoztatnak?	Közmunkában nyújtott kereset elég lesz-e a tavaszi munkák megkezdéséig?
Kóka	4394	162	3,72%	40-50	nem
Nagykátá	9975	250	2,51%	n.a.	közmunka helyett magángazdaságban, gyárban találnak munkát
Szentlőrinc-kátá	1898	22	1,16%	4-10	igen
Szentmárton-kátá	3621	268	7,40%	n.a.	igen
Tápióbicske	4184	51	1,22%	n.a.	jelenleg nem tudnak nyújtani közmunkát
Tápiószecső	3131	100	3,19%	0	anyagi eszközök hiányában nincs közmunka
Tápiószele	9739	775	7,96%	100-200	kisebb családoknál igen, nagyobb családoknál nem
Tápiószentmárton	4613	74	1,60%	55 férfi és 18 nő (=73)	nincs információ
Tóalmás	3170	92	2,90%	92	nincs információ
Összes	44725	1794*	4,01%	kb. 309-425	

* A kérdőív alapján a közmunkával ellátandó egyéneket vettem alapul. Két település a családfőkön kívül családtagok számát is megadta (Szentlőrinc-kátá: 98 családtag, Tápiószentmárton 236 családtag). Ezenkívül Farnos község 1922. november 7-én egy korábbi jelentésben 200 közmunkára szoruló személyt tüntetett fel, azonban november végén nem küldtek adatokat. A munkanélküliség miatt ellátandók száma (családtagokkal együtt) tehát minimum 2328 fő volt.

2. Váci járás településeinek adatközlése a közmunkával ellátandókról

(MNL-PML-IV. 449.b.-552. Váci járás főszolgabírója Főispán Úrnak, Tárgy: Horthy akció befejezése, 1923. június 21.)

	Lakosság száma (1920) ¹⁹⁸	Munkanélküli mezőgazdasági munkások száma	Munkanélküli mezőgazdasági munkások száma (%)	Hány nyert foglalkoztatást?	Milyen és mennyi munkát végeztek a foglalkoztatottak?
Acsa, Csóvár	1790	0	0%	0	-
Alag	2263	32	1,41%	32	községi utak javítása
Csomád	837	0	0%	0	-
Dunakeszi	4106	25*	0,61%	25	községi utak javítása (8 km)
Felsőgöd-Alsógöd	2613	0	0%	0	-
Fót	4217	40	0,95%	23	sódervágás, földmunkák
Kisnémedi	940	12	1,28%	12	150 m ³ kőfejtés és törés, utépítés, kútásás
Őrszentmiklós	1070	0	0%	0	-
Püspökatvan	1369	20	1,46%	20	hídépítés, utak ásás (200 m), kőtörés (200 m ³)
Püspökszilágy	1132	100	8,83%	100	691 fm utca kikövezése

¹⁹⁷ KSH 1920/I: 94.

¹⁹⁸ KSH 1920/I: 96.

Szód	3021	0	0%	0	-
Vácbotyán	621	0	0%	0	-
Vácduka	734	0	0%	0	-
Váchartyán	1091	0	0%	0	-
Vácrátót	1186	0	0%	0	-
Veresegyház	3130	6	0,19%	2	favágás
Összesen	30120	235**	0,78%		

*Dunakeszin kiemelik, hogy munkanélküli mezőgazdasági munkások nincsenek, ez a 25 fő helyi gyárakból, valamint budapesti és újpesti gyárakból munkahiány miatt kimaradt gyári munkások.

** Ez az adat a munkanélküli egyének számát jelöli. A családtagok számát külön tüntették fel: Dunakeszin 32, Fóton 130, Püspökhátvanban 30, Püspökszilágyon 400, Kisménedín 39, Alagon 39, tehát összesen 670 fő.

Az adatszolgáltatás eltérő időpontja ellenére is szembetűnő különbség mutatkozik a munkanélküli mezőgazdasági munkások számában. A Váci járás több települése még az ínségnyhító akció végén sem jelentett ilyen személyt, de a nyilvántartottak száma is messze alulmarad a Nagykátai járás adataitól. A Váci járás főszolgabírójának jelentése alapján a járásban sem a mezőgazdasági munkanélküliek, sem a munkaképtelenek ínsége nem emelkedett olyan fokra, amiktől korábban tartottak, és az időjárás kedvezett annak, hogy a gyári és ipari telepek mellett a szabadban is lehetett munkát végezni.¹⁹⁹ Az adatok alátámasztják azt is, hogy a főváros közelében, aki tehette, a téli hónapokban inkább ingázott valamelyik közeli gyárba, és így keresetnélkülinek már nem számított. A Váci járás a közölt adatok alapján szinte az összes munkanélkülit el tudta látni valamilyen közmunkával, a Nagykátai járásban azonban a foglalkoztatási arány már az akció első hónapjában – 1922. november végén – sem mutatott pozitív kilátásokat. A legmagasabb foglalkoztatási számokat figyelembe véve – Tóalmás települést kivéve – a közmunkákban résztvevők száma nem érte el az összes munkanélküli 50%-át, illetve több település nem nyújtott információt a tervezett munkavégzésekről. A Nagykátai járásban – ahogy jellemzően máshol is – főként a községi utak javítására, a középületek rendbehozására, tisztításra, valamint favágásra toboroztak munkásokat, de a jelentések szerint több helyen a tél és a fagy miatt a munkálatokat nem lehetett elkezdni, így az állásnélküliek jelentős része tavaszig továbbra is munka – és kereset – nélkül maradt. A beküldött kilenc településből csupán kettő (Tápiószentmárton és Szentlőrinc-káta) jelezte, hogy a közmunkák már novemberben elkezdődtek. Tápiószecsőn pedig bár 100 munkára szoruló egyént írtak össze, „anyagi eszközök hiányában” munkát nem tudtak kijelölni.²⁰⁰

A főispáni iratok között található megyei szintű összesített adatok sem mutatnak pozitívabb eredményt a Nagykátai járást tekintve (Függelék: 8. táblázat). Eszerint a teljes

¹⁹⁹ MNL-PML-IV. 449-b-552. Váci járás főszolgabírója Főispán Úrnak, Tárgy: Horthy akció befejezése

²⁰⁰ MNL-PML-IV. 436-a-54. 4764/1922.

járást tekintve 1923 februárjában a munkanélkülieknek mindössze 17%-át foglalkoztatták, akik összesen 92 munkanapot teljesítve 16 900 korona készpénzt, 966 kg búzát, 816 kg rozst és 1142 kg kukoricát, pénzértékben összesen 398 044 koronának megfelelő napibért kaptak. A Váci járásban nagyságrendileg hasonló összeg (383 649,40 korona készpénz) került kifizetésre, ugyanakkor a foglalkozás nélküliek 95%-a (235 főből 223) jutott munkalehetőséghez összesen 495 munkanapot dolgozva. A helybeli munkavégzés biztosítása a Budapesttől távolabb eső járásokban, a nagyobb számú mezőgazdasági munkanélküli lakossággal rendelkező településeken is gondot okozott. Még a vármegye rendezett tanácsú városaiban is hasonló tendencia figyelhető meg: 1923 februárjában Kalocsa 22%-ban, Kiskunfélegyháza 20%-ban, Nagykőrös 23%-ban foglalkoztatta az állásnélkülieket. A legkedvezőtlenebb számarányt – ugyancsak 1923. februári adatok alapján – a Nagykáta járással szomszédos Abonyi járás mutatta, ahol 867 munkára szoruló mezőgazdasági család (a családtagokkal együtt becsülve 2928 rászoruló személy) közül csak 24 családfő jutott munkához (2,8%), aminek egyik fő oka a rendelkezésre álló és a célra fordítható túlságosan kevés összegyűjtött juttatás lehetett.²⁰¹

A települések előjáróságai külön vezették a munkaképtelen ínségesek létszámát is, akiknek rendszeresen készpénzt vagy természetbeni segílyt juttattak. Összességében Pest megyében a munkaképtelenek létszámadatai a munkanélküliekhez képest kedvezőbb adatokat mutatnak. 1923 februári statisztika alapján a 17 járásából 8 járásban 90-100% között volt a segílyezett munkaképtelenek száma, a teljes megyét figyelembe véve pedig 78% jutott támogatáshoz (Függelék: 9. táblázat). Sajnos azonban – ahogy a munkanélküliek ellátásánál is láthattuk – az adatok hiányosak annak megállapítására, hogy ténylegesen hány munkaképtelen egyénnek mennyi segílyt tudtak juttatni. A Váci járás táblázatban feltüntetett adatai arra utalnak, hogy igen nagy különbségek voltak az egyes települések által kiutalt támogatások között, amely függött a szétosztható adományoktól mennyiségétől és a rászoruló számától is. Figyelembe kell azt is venni, hogy a családfők havonkénti segílyének elosztását befolyásolta, hogy hány családtagot kellett ebből eltartaniuk. A Váci járásban átlagosan 1500-2000 korona segílyel számolhatunk egy hónapra egyénenként/családonként, amely összeg ekkor alig érte el a hatósági kenyérliszt kilogrammonkénti árát.²⁰² Az inflációt tekintve szerencsésebb helyzetben lehettek azok a régiók, ahol a helyhatóságok készpénz helyett

²⁰¹ MNL-PML-IV. 401-b-314, 146/1924. 1/D

²⁰² 1922. dec. 1-jén életbe lépő 9412/1922. M.E. rendelet értelmében a búzakenyérliszt, egységes rozsliszt, valamint ezek bármilyen keveréke 3000 korona volt. Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja, 1922/53: 646.

terményadományt tudtak szétosztani. Kecskeméten például 683 keresetképtelen családfő, 2183 családtaggal családonként 6 kg lisztet kapott természetbeni juttatásként.²⁰³

3. Nagykátai járás településeinek adatközlése a munkaképtelen mezőgazdasági ínségekről (MNL-PML-IV. 436.-a-54. 4764/1922. Országos ínségnyhító mozgalom megszervezése, 1922. november végi jelentések)

Település	Lakosság száma (1920) ²⁰⁴	Munkaképtelen mezőgazdasági ínségek száma*	Tervezett téli szükségletük
Kóka	4394	61	83 q 4 kg búza
Nagykátá	9975	240	42-45 q liszt
Szentlőrinc-kátá	1898	6	12 q
Szentmárton-kátá	3621	15-20	6 q liszt
Tápióbicske	4184	5	2 q liszt
Tápiószecső	3131	100	70-80 q liszt
Tápiószele	9739	500	100 q
Tápiószentmárton	4613	6 család	16 q gabona
Tóalmás	3170	13	6 kg liszt/hónap

* Az adatközlésben nem egyértelmű, hogy a települések családfőnként/családonként vagy a családtagokkal együtt adják meg a segélyre szoruló munkaképtelenek számát. Az alábbi települések a családtagok számát külön adták meg: Szentlőrinc-kátá: 20 családtag, Kóka: 285 családtag, Tóalmás: 42 családtag, Tápiószentmárton: 14 családtag. Továbbá 1922. november 7-i jelentésben Farnos községben 50 munkaképtelent írtak össze. Ezeket az adatokat összevetve a Nagykátai járásban családtagokkal együtt 1922 novemberében kb. 1362 ínséggel számoltak.

4. Váci járás településeinek adatközlése a munkára képtelen mezőgazdasági rétegbeli ínségekről (MNL-PML-IV. 449.b.-552. Váci járás főszolgabírója Főispán Úrnak, Tárgy: Horthy akció befejezése, 1923. június 21.)

Település*	Munkaképtelen mezőgazdasági ínségek száma	Hány részesült havonként támogatásban?	Készpénz segély havonta	Természetbeni segély havonta
Alag	129	129 (100%)	össz: 159500 korona (1236,4 korona/fő)	0
Dunakeszi	15	15 (100%)	2500 korona/fő	0
Csomád	n.a.	5	0	20 kg rozs/fő**
Fót	51	51 (100%)	5400 korona/fő	0
Őrszentmiklós	8	8 (100%)	600-800 korona/fő	0
Püspökatvan	6	2 (33,3%)	egy főnek 64000 korona (lakásra)	6 kg kenyérliszt/fő
Vácbotyán	6	6 (100%)	n.a.	n.a.
Veresegyház	2	2 (100%)	n.a.	0

*a jelentés szerint a Váci járás többi községében nem voltak ilyen személyek

** A rozs 1923. február végi budapesti nagykereskedelmi árát alapul véve (8600 korona/métermázsa)²⁰⁵ ez kb. 1720 koronának felel meg.

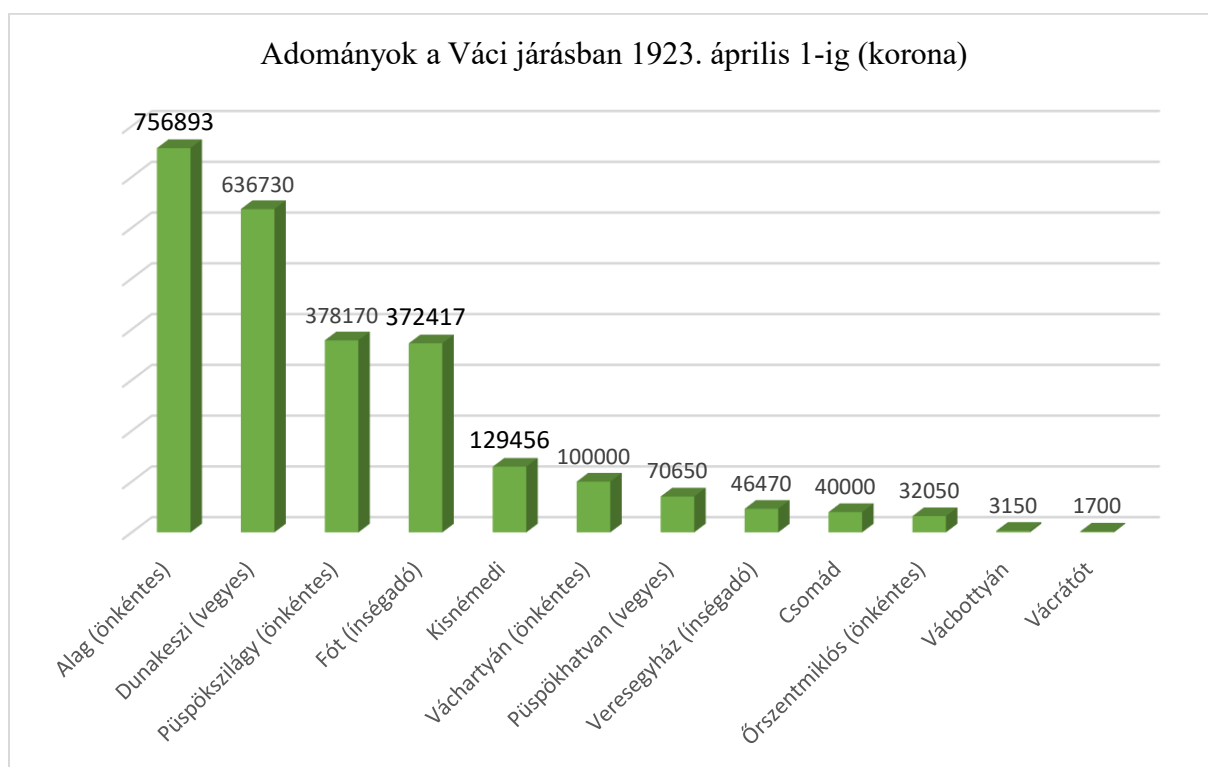
Az országos ínségnyhító mozgalom céljaira szánt adományok gyűjtése két módon történt, amelyről az egyes települések vezetősége döntött: önkéntes felajánlással vagy adó

²⁰³ SÓBER 2014.

²⁰⁴ KSH 1920/1: 94.

²⁰⁵ MSE 1923-1924-1925: 134.

kivetésével. A Nagykáta járás 13 települése közül 7 községről találunk adatokat, amely szerint mindegyikben (gabona)adót vetettek ki, illetve köztük három helyen voltak emellett önkéntes felajánlások is.²⁰⁶ Budapest agglomerációjában, ahol kevesebb volt a mezőgazdasági ínséges, a települések több esetben inkább az önkéntes hozzájárulás lehetőségével éltek, mivel a kevesebb rászoruló megsegítésére ezt elegendőnek érezték. A Váci járás 20 helysége közül 12-ről nincsenek információink vagy mivel jogosult rászorulót nem jegyezték fel, ezért nem vettek részt az akcióban. Négy településen csak önkéntes adományokból folyt be segély (Alag, Őrszentmiklós, Püspökszilágys és Váchartyán), két helyen vegyes, azaz részben adószedéssből és részben önkéntes gyűjtésből (Dunakeszi és Püspökhátvan), míg két településen csak az ínségadó kivetéséből jutottak az akció anyagi forrásához (Fót és Veresegyház). A Váci járás főszolgabírójának összesített adatai alapján az ínségenyhítő mozgalom lezárásáig az alábbi adományok érkeztek településenként – ahol volt adatközlés arról, hogy milyen módon folyt az adománygyűjtés, ott ezt is feltüntettem:²⁰⁷

A grafikon által szemléltetett különbségek mögött több esetben tehetősebb adakozók állnak. A kb. 2200 lakost számláló Alag statisztikában szereplő elsőségét annak köszönhet, hogy a befolyt összeg túlnyomó részét a község legnagyobb adófizetője, a település határában versenyistállót és lóversenypályát üzemeltető Magyar Lovaregylet adománya biztosította. A

²⁰⁶ Csak kivetett adó: Kóka, Szentlőrincvá, Tápiószentmárton, Tápiószéle, Kivetett adó és önkéntes felajánlás: Farnos, Tápiógyörgye, Tóalmás. MNL-PML-IV. 436.-a-54. 4764/1922.

²⁰⁷ MNL-PML-IV. 449.b-552. Váci járás főszolgabírója Főispán Úrnak, Tárgy: Horthy akció befejezése

helység előjáróságának 1922. november 10-i tájékoztatása alapján az ínségnyhító akció céljaira kb. 700 000 koronával számoltak. Magánszemélyek hozzájárulása mellett a Magyar Lovaregylet igazgatósága az alagi pályán október 8-án rendezett lóverseny belépőjegyeiből származó hasznát, összesen mintegy 600 000 koronát ajánlott fel azzal a kikötéssel, hogy az összeget a helybeli községi utak javítására irányuló ínségmunkákra fordítsák.²⁰⁸

A járásban a második legnagyobb bevétel a kb. 4000 lakost számláló Dunakeszin volt, ahol az önkéntes hozzájárulások mellett adókivetéssel is biztosítani akarták az ínségnyhítés anyagi bázisát. A képviselőtestület a szárazság okozta gyenge termésre és a lakosság által viselt rendkívüli terhekre hivatkozva az alábbi adókulcsokat állapította meg:

- minden háztulajdonos, akinek egy szobánál nagyobb lakása van, minden lakrész után 50 korona
- a három holdnál nagyobb földterülettel bíró földtulajdonosok terhére holdanként 20 korona (a három hold alatti földtulajdonosok mentesek)
- az iparosok, kereskedők és egyéb foglalkozásúak keresetük vagy jövedelmük alapján 100 koronától 10 000 koronáig
- a község területén működő Óceán Konzervgyár 50 000 koronát fizessen.²⁰⁹

A tisztán községi adó útján behajtott módszerrel összegyűjtött segélyek terén a Váci járásban Fót volt a legeredményesebb. A község az 1922. szeptember 16-i ülésen döntött az ínségadó kivetéséről a földbirtokok nagyságán alapuló progresszív adókulcs meghatározásával. Mivel a község legnagyobb földbirtokosa a gróf Károlyi család volt 2010 katasztrális hold birtokkal,²¹⁰ így elsősorban az innen befolyt terményből remélték az akció sikerességét. Az 1922. október 9-i ülésen az alábbiak szerint határozták meg az ínségadót:

- 4-15 kat. hold: holdanként 1 kg rozs
- 15-25 kat. hold: holdanként 1 ½ kg rozs
- 25-50 kat. hold: holdanként 2 kg rozs
- 50 kat. holdnál nagyobb birtok: holdanként 3 kg rozs
- azok a földnélküliek, akiknek az egyéb jövedelmei után fizetett adó meghaladja a 4 kat. holddal bíró földtulajdonosok adóját, a fenti kategóriák közül oda sorolandók, ahová adómennyiségnél fogva tartandók.²¹¹

²⁰⁸ MNL-PML-IV. 449.b -552., Horthy ínségnyhító Akció iratai 1922-1924. Alag község előjáróságának jelentése Főszolgabíró Úrnak 1922. nov. 10.

²⁰⁹ MNL-PML-V. 1031-Ca. Képviselőtestületi jegyzőkönyv 5. kötet, 1922. november 9.

²¹⁰ GAZDACÍMTÁR 1925: 245.

²¹¹ MNL-PML-V. 1039-Ca. Képviselőtestületi jegyzőkönyv 4. kötet, 1922. október 9.

Az adó alól mentesek voltak 4 hold alatti gazdák, illetve azok, akiknek 25%-on felüli rokkant családtagja volt. (Az előzőleg szeptember 16-án elfogadott határozathoz képest ez mérsékeltebb volt, mivel akkor még csak a 2 hold alatti birtokosok számára biztosítottak adómentességet)

Az ínségnyhító mozgalom hatékonysága tehát nagyban függött a befolyt adományoktól, illetve a hozzájárulók gazdasági erejétől. Ezt támasztja alá Kecskemét bevétele is. A 73 ezer főt számláló városban 1923 januárjára az adományok teljes összege már 1 749 000 koronát tett ki, amelyet a föld és ingatlan után kivetett adó mellett a városi tanács kétszer 500 000 korona és egy magánszemélynek, Dr. Zsitvay Tibor Kecskemét város nemzetgyűlési képviselőjének 500 000 korona összegű felajánlásából teremtettek elő.²¹²

A Nagykátai járásban – különösen a szegényebb falvakban – azonban önerőből nem tudták a települések biztosítani a rászorulókat hosszútávú, rendszeres támogatását, hanem ugyancsak számítottak egy-egy mecénás jelentékenyebb felajánlására. Tápiószele képviselőtestülete Fóthoz hasonlóan adót vetett ki a mozgalom fedezetéhez az alábbiak szerint: Földbirtokosok esetében

- 5 kat. hold alatt adómentesek
- 5-10 kat. hold: holdanként 1 kg
- 15-30 kat. hold: holdanként 2 kg
- 30-50 kat. hold: holdanként 3 kg
- 50 kat. hold felett holdanként 4 kg

Szőlőbirtokosok esetében:

- 2 kat. hold alatt adómentesek
- 2-5 kat. hold: holdanként 1 kg
- 5-10 kat. hold: holdanként 2 kg
- 10-20 kat. hold: holdanként 3 kg
- 20 kat. holdon felül: holdanként 4 kg

kenyérmagvat (búzát vagy rozst) voltak kötelesek beszolgáltatni.²¹³ A lakosság nélkülözése és az ellátatlanok magas száma miatt ez azonban nem jelentett megoldást. Tápiószele a régió falvai között is a szegényebbek közé tartozott. Nagykáta után a járás legnépesebb települése volt, lakossága jelentős mértékben meghaladta a környező községek lélekszámát (1920-ban 9739, 1930-ban 9817, 1941-ben 10165 fő. Függelékek 2. táblázat). Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye általános ismertetője és címtára alapján az I. világháború idején besorozott 1500 katona 13,8%-a (207 fő) esett el, továbbá jelentős számú, 107 hadiözvegy és 62 hadiárva is rendszeres

²¹² SÓBER 2014.

²¹³ MNL-PML-V. 1134-Ca. Képviselőtestületi jegyzőkönyv 3. kötet. 1922. augusztus 22-i ülés

szociális támogatásra szorult (Függelék 11. táblázat). A lakosság ezenkívül számos további veszteséget szenvedett el az I. világháború alatti román megszállás, majd a proletárdiktatúra idején, amelyek szintén hosszabb távon kihathattak a falu helyzetére. A vörös terror során kilenc lakost rögtönítélet után agyonlőttek, a fosztogatások pedig 50 000 pengő értékű kárt okoztak.²¹⁴ Mivel Tápiószele a szomszédos településekkel – a jobbmódú Tápiógyörggyével²¹⁵ és a kisebb lélekszámú Farmossal – ellentétben más úton (pl. toborzás) nem remélt elegendő gabonát a nyomorenyhítés céljaira, ezért a felsőbb hatóságtól kellett kiutalást kérniük a Györgyey-uradalom ínségakcióra szánt terményadományából.²¹⁶

Kérdéseket vetett fel, hogy végső soron kinek a feladata a munkanélküliek és munkaképtelenek segélyezésének finanszírozása. A Váci járásban az ínségakció eredményeiről kérdőívben kérdezték az egyes településeket, amelyben az egyik kérdés az ínségakció szükségleteinek fedezési módjaira irányult. A járás több helységének vezetősége azon a véleményen volt, hogy a társadalmi gyűjtés hosszútávon bizonytalan bevételi forrás, amitől nagy horderejű segítséget nem lehet remélni, ezenkívül egyenlőtlen és igazságtalan gyakorlata az adományok begyűjtésének. Szembetűnő a válaszokból, hogy több község előljárósága az állam által törvénybe iktatott és központilag előírt ínségadó bevezetése mellett érvelt, mivel egyfelől a felsőbb hatóságoktól remélték a szegényügy hatékonyabb kezelését, másfelől egy ilyen népszerűtlen intézkedés kapcsán nem szívesen vállalták a felelősséget.²¹⁷ Bár ez az akció eredendően a mezőgazdasági szegényeket célozta meg, párhuzamosan szervezett nyomorenyhítő tevékenység folyt a Budapest tőszomszédságában fekvő ipari településeken is. A Pest megye főispánjához beérkezett dokumentumok alapján 1922 végén és 1923 elején több településen (Albertfalva, Budafok, Cinkota, Csepel, Kispest, Pestszentlőrinc, Pestújhely, Rákosliget, Rákospalota, Újpest, valamint Vác) alakultak meg a segítő bizottságok, amelyek a gyűjtéseikből kedvezményes árú ruhát és cipőt osztottak, valamint főzőhelyek létesítésével reggeliztetést és ebédeltetést szerveztek a rászorulóknak számára.²¹⁸ 1923. december 5-én Pestújhely előljárósága tiltakozását fejezte ki az ellen, hogy a hatékonyság érdekében ínségadót

²¹⁴ PPSK VM. CÍMTÁRA 5, 1931: 160.

²¹⁵ Tápiógyörggyét a környék településeihez viszonyítva kifejezetten jobbmódúnak jellemzik. A „vasszorgalmúként” ismertetett lakosság fontos bevételi forrása a cukorrépa volt, amelyből évi 1500 vagon termeltek. Tápiógyörggye prosperitását mutatja, hogy a szomszédos községek – így Tápiószele – rovására is jelentős területű birtokokat vásárolt. Ez is állhatott annak háttérében, hogy a tápiószelei előljáróság számított a tápiógyörggyei birtokok bevételeiből származó támogatásra. PPSK VM. CÍMTÁRA 5, 1931: 149.

²¹⁶ MNL-PML-IV. 436.-a-54. 4764/1922. Tápiószele község jelentése 1922. november 3.

²¹⁷ „A szükséglet fedezésére mely forrás volna legalkalmasabb: állami ínségínségadó törvényhozási behozatala-e, a felhatalmazási törvényekben eddig a népjóléti miniszter úr számára biztosított járulékok fenntartása, vármegyei pótdózás, községi pótdózás társadalmi gyűjtés stb” MNL-PML-IV. 449.b-552. Horthy ínségnyhító Akció iratai, mellékelt kérdőív III/5. kérdés

²¹⁸ MNL-PML-IV. 401-b-315, 20/1923.

vezessen be, mivel a zömében köztisztviselőkből és munkásokból álló lakosság legnagyobb részt maga is rászoruló volt, ezért a befolyt összeg olyan minimális lett volna, hogy abból sem étkeztetési, sem ruháztatási segélyakciót, sem pedig a háziipar támogatását nem lehetett volna finanszírozni. A fenntarthatóság mellett legalább ekkora súllyal politikai és társadalmi okokból is elleneztek az inségadót, mivel a szegényebb rétegek teherbíró képességére egy ilyen intézkedés olyan negatív hatással bírhatott, ami zavargásokhoz is vezethetett volna. Utaltak arra is, hogy az ipari munkásság a parlamenti képviselőjük útján nagyobb súllyal tud a tiltakozásának hangot adni.²¹⁹

A főváros környéke és a vidék eltérő viszonyulása az inségakcióhoz és annak finanszírozási módjához politikai szempontból a választási rendszer sajátosságaival is magyarázható. Amíg a fővárosban és az összefoglaló néven „Budapest-környéknek” nevezett választókerületekben – köztük a cinkotai, a kispesti, a rákospalotai és az újpesti körzetben, valamint Albertfalva, Budafok, Csepel és Pestszentlőrinc községekben – a szavazás titkos volt és 4-6 párt is indult a választáson, addig vidéken 1920 és 1939 között nyílt szavazással egyéni jelöltekre voksoltak.²²⁰ Ezért mivel Budapest környékén az újabb adóterhek kihathattak a választási eredményekre, a megye más régióiban ettől nem tartottak.

A fejezet bevezetőjében is hivatkozott, gyakori megállapítás, hogy a két világháború közötti politika a többmillió mezőgazdasági munkavállaló szociális problémáit a Nagyatádi-féle földreform által alapvetően megoldottnak tekintette. Ebből levont következtetés, hogy az 1920-as évektől kezdődően az állami jóléti intézkedések szinte kizárólag a városi munkásságra terjedtek ki,²²¹ hiszen a törvények kidolgozói arra számítottak, hogy a földosztással az agrártársadalom feszültségei jelentősen csökkennek, ezért a vidéki szociálpolitika lényegében háttérbe szorult.²²² Az országos inségnyhító akció vizsgálata ezt némiképp árnyalja. A mozgalom megindítása azt mutatta, hogy a politikai döntéshozók a földtörvény után továbbra is kockázatosnak érezték az agrárvilág szociális problémáinak negligálását, később pedig igyekeztek felmérni a segélyakció társadalmi fogadtatását is. Ahogy az alsóbb szintű közigazgatás részére kiküldött belügyminiszeri utasítás is egyértelműen utalt a hosszútávú szociálpolitikai szándéokra: az akció *„mélyreható emberbaráti és szociálpolitikai jelentősége nemcsak arra szorítkozott, hogy a mezőgazdasági rétegeket a téli inségtől megmentse, hanem kiterjed arra is, hogy a mozgalom gyakorlati lebonyolítása során tapasztalatokból*

²¹⁹ MNL-PML-IV. 401-b-316, 5768/1923.

²²⁰ HUBAI 2001: 10, 31.

²²¹ PETRÁS 2024: 75.

²²² HÁMORI 2006: 52.

kialakítsuk azokat a módozatokat, amelyek a kérdésnek intézményes, állandó jellegű megoldására a legalkalmasabbnak mutatkoznak.”²²³

Az inségenyhítő mozgalom eredményének felmérésére egy hosszabb kérdőívet juttattak el a települések vezetőségéhez, amelyben az összegyűjtött adományok, a kiutalt segélyek, a rászorulóknak létszáma és az elvégzett közmunkák típusai mellett a szociálpolitikai hatásokra is rákérdeztek. A felettes szervek fel akarták térképezni azt, hogy ezek az állami kezdeményezések mennyiben lehetnek sikeresek például az I. világháború előtt indult agrárszocialista mozgalmakkal szemben. A kérdések arra is irányultak, hogy ennek az országos szinten is propagált szociális intézkedésnek a hiányában lett-e volna az inségtől fenyegetett rétegek körében jelentősebb elégedetlenség vagy forrongás amiatt, *„hogy a kormányzat velük és téli megélhetésükkel mit sem törődik.”*²²⁴ E dolgozat térbeli kereteit meghaladja, de a későbbi kutatások számára lényeges információkkal szolgálhat az, hogy más vármegyék agrártársadalmában vagy például a népi mozgalom által kitüntetett figyelemben részesített Baranya megyében, az Ormánságban vagy a Viharsarok falvaiban milyen visszhangja volt az országos inségenyhítő akciónak.

A Váci járásból beérkezett válaszok a legtöbb esetben szociálpolitikai szempontból indokoltnak érezték az akciót, mivel az „éhség rossz tanácsadó” és az inség kellő időben történő megszüntetése megnyugtatta a közhangulatot. A csomádi előljárásság azonban emellett megjegyezte, hogy *„hátránya is van a túlságos gondoskodásnak, mert növeli a munkanélküliségre való hajlandóságot és ilyen intézkedés több parazitát nevelhet, mint amennyi istápolást érdemlő embert megment.”*²²⁵

Az inségenyhítő mozgalom értékelésénél számolnunk kell azzal a körülménnyel, hogy a fejezet bevezetőjében is megemlíttett lokális kapcsolatokon alapuló „kebelbéli” segítségnyújtásnak nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mint egy központi szervezett akciónak, különösen ott, ahol csak néhány, „jól ismert” rászoruló kellett segélyezni. A fentebb közölt statisztikai adatok elmaradása mögött sem csak a helyhatóságok hanyagsága állhat,

²²³ MNL-PML-IV. 449-b-552, Horthy inségenyhítő Akció iratai, a belügyminiszter 3277. sz. rendeletét idézi Vác járás főszolgabírója főispánnak tett „Horthy akció befejezése” tárgyú jelentésében

²²⁴ A Belügyminisztérium által kiküldött kérdőív II/2. sorszámú kérdése: *„Ha utólagosan emberbaráti szempontból nem is bizonyult volna multhatatlanul szükségesnek a mozgalom létesítése, szociálpolitikai okok mennyiben igazolták szükségességét. Itt különösen arra célok, vajjon a mozgalom megindítása nélkül nem lett volna-e nagy ijedelem, elégedetlenség, keserűség, talán forrongás is az inségtől fenyegetett mezőgazdasági rétegekben amiatt, hogy a kormányzat velük és téli megélhetésükkel mit sem törődik.”* MNL-PML-IV. 449-b-552, Horthy inségenyhítő Akció iratai, Váci járás főszolgabírója Főispán Úrnak, Tárgy: Horthy akció befejezése

²²⁵ MNL-PML-IV. 449-b-552, Horthy inségenyhítő Akció iratai, Vác járás főszolgabírója főispánnak tett „Horthy akció befejezése” tárgyú jelentésében szereplő kérdőív.

Sajnos Pest megye főispánjának iratai között nem található meg a többi járás által beküldött jelentés vagy ebben a témában egy összesített dokumentum.

hanem az is, hogy az olyan kisebb településeken, ahol a rászorulóknak száma alacsony volt, ott a jelentős adminisztrációt igénylő, országos akció keretei helyett inkább a közösségben megszokott módokat részesítették előnyben. Erre utalnak a kérdőívben azok a válaszok is, amelyek inkább a városokban látták nagyobb szükségét a hasonló akciók lebonyolításának.

A munkanélküliek és a munkára képtelenek adatai azt mutatják, hogy a vármegyében a keresetképtelen személyek nagyobb arányban kaptak segítyt, mint a munkaképes rászorulóknak munkalehetőséget. A helyben való foglalkoztatás biztosítása elsősorban ott valósult meg, ahol a települések elhelyezkedésének köszönhetően eleve könnyebben lehetett munkaalkalmat találni, ezért éppen az eredeti célját tekintve az országos ínségnyhító mozgalom – Pest megyét kivéve – nem tekinthető sikeresnek. A mozgalom remélt hatékonyságának elmaradása az alacsony motivációval is magyarázható. Esztergár Lajos az ínségnyhítás visszatérő akadályaként nevezte meg, hogy a rászorulóknak inkább a „munkanélküli segélyre irányuló törekvéseiket” hangoztatják. A társadalomból is sok helyen hiányzott az adakozási szándék, az elszegényedés pedig fásultságot eredményezett, és a bizonytalan élethelyzetet megszokva egyes családok már csak arra rendezkedtek be, hogy az év nehezebb szakaszában a „tengődési minimumhoz” jussanak.²²⁶ A községek által biztosított alacsony bérezések sem voltak ösztönző hatással a közmunkák elvégzésére. Váci járás főszolgabírója szerint bár kezdetben a munkanélküliek egész tömege jelentkezett, viszont amikor tudomásukra jutott, hogy a segély ellenében munkát kell végezniük, az akció kezdett annyira érdektelenségbe fulladni, hogy a szükséges és tervbe vett munkálatok végzését csak a szokásosnál nagyobb napszámmal lehetett végrehajtani.²²⁷

Az ínségnyhító akció lezárásaként a 997/1924. eln.sz. BM. leirat értelmében minden olyan településen, ahol az akció céljaira szánt adományok maradványa meghaladta a 200 000 korona értéket, ott a mozgalom védnökéről elnevezve „Horthy Miklós segélyalapot” hoztak létre, ahol pedig nem érte el ezt összeget, ott a fennmaradt részt községi szegényalapba kellett utalni. A képviselőtestületek a belügyminisztériumi utasítás értelmében szabályzatban rögzítették a segélyalap működését. Az alap fő célja az eredeti rendeltetésnek megfelelően elsősorban a munkanélküli mezőgazdasági munkások munkaalkalomhoz juttatása, illetve a munkára képtelen mezőgazdasági rétegbeliek megsegítése volt, kiegészülve egyéb foglalkozásbeliekkel, a munkanélküliség felszámolását előmozdító intézmények, telepek és kísérletek támogatásával, valamint a Vitézi Rend megerősítése céljából a telkes vitézek

²²⁶ ESZTERGÁR 2008: 258.

²²⁷ MNL-PML-IV. 449.b.-552. Váci járás főszolgabírója Főispán Úrnak, Tárgy: Horthy akció befejezése, 1923. június 21.)

gazdasági felszerelésével. A segélyalapokat a városok tanácsa, illetve a községek előljárósága kezelte és felügyelte, a segélyek igénybevételére beérkezett kérelmeket pedig az e célból létrehozott bizottság bírálta el. A segélybizottságok tagjait a képviselőtestület választotta meg a helyi közösségben társadalmi és hivatali pozíciót betöltő személyekből; az utasítás rögzítette a nők részvételét is.²²⁸

Több eset azt igazolja, hogy a települések idegenkedtek a segélyalap szétesztásától, ezért a segélyeket általában nem egyszerű adományként, hanem kölcsönök formájában folyósították, még a segélyre érdemes személyek esetében is. Egy teljesen vak, vagyontalan, hozzátartozó nélküli tápiószelei nő 8 000 000 korona kölcsönt kért a községi előljáróságtól, hogy magát önállósítva munkájához egy harisnyakötő gépet tudjon beszerezni. 1924. augusztus 19-én a képviselőtestület a kérelmet terménykölcsön folyósításában megszavazta, hivatkozva többek között arra, hogy a helyi illetőségű személy vakok intézetében történő ellátása nagy anyagi terhet ró a községre. A kölcsönt azonban feltételekhez is kötötték: a harisnyakötő gépre jelzálogot tettek (a közjegyzői okirat költsége a kölcsönvevőt terhelte), a támogatást pedig 2 éven belül köteles volt visszafizetni.²²⁹ Tápiószele képviselőtestülete az 1925. február 14-i ülésen további 57 kölcsönről és 2 segélyről döntött. A két segélyt megszavazták és fejenként 100 kg rozst utaltak ki. A kölcsönök esetében 37 személynek odaítélték azt a mennyiséget, amennyit kérelmeztek, míg 17 személy kevesebb terményt kapott. Egy nyugdíjas vasutas, egy gyermektelen asszony, valamint egy iparossal közös háztartásban élő özvegyasszony esetében viszont elutasították a kérelmet.²³⁰ További esetek is azt bizonyítják, hogy a munkaképtelenség önmagában nem jelentett segélyre való jogosultságot. Egy kecskeméti 74 éves, vagyontalan és koránál fogva munkaképtelen asszonyt például a környezettanulmány készítője azért utasított el, mert „a segélykérő unokájánál lakik, nyomorban nem találtam.”²³¹ A rászorultság megállapításánál tehát a hatóságok tartották magukat ahhoz a nézethez, hogy a keresetképtelen állampolgárok egzisztenciája és boldogulása a magánvagyonuk és a foglalkoztatási szerződésekben megállapított támogatások (pl. rokkantsági biztosítás) mellett a családjuktól is függ; szegénynek tehát az számít, akinek a megélhetését sem önmaga, sem az eltartásra kötelezett családtag sem tudja biztosítani.²³²

A községi szegénygondozás terén hosszútávra levonható tanulság volt, hogy minél inkább rászorulóbb volt egy falu, annál kevésbé tudta önerőből foglalkoztatni a munkanélkülieket,

²²⁸ Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja 1924/12: 159.

²²⁹ MNL-PML-V. 1134-Ca. Képviselőtestületi jegyzőkönyv 4, 1924. augusztus 19-i ülés

²³⁰ MNL-PML-V. 1134-Ca. Képviselőtestületi jegyzőkönyv 4, 1925. február 14-i ülés

²³¹ SÓBER 2014.

²³² FORBÁTH 1908: 9.

illetve ellátni a munkaképteleneket. Az ínségnyhító akció hatékonyságában kulcsfontosságú szerepet játszott, hogy az önkéntes hozzájárulások, az adó formájában beszedett készpénz és termények mennyiben fedezték a közmunkabéreket és a segélyeket. Mivel a segélyalapok működését később is a községi adókból tartották fenn, ezért a virilisek gazdasági erejétől jelentős mértékben függött a lokális szegényellátás eredményessége.

4. „Jóindulattal” foglalkozni „a falusi nép ügyes-bajos dolgaival”²³³ – egyházi és magán gyakorlatok a szegénygondozásban

Kerbolt László 1934-ben a következő keserű megállapítást tette a saját tapasztalatai alapján a községi szegénygondozásról:

„A falvakban a magánjótékonykodás intézményesen megszervezve nincsen, pedig erre szükség lenne, mert csak így lehet a nyomor enyhítése terén valamit elérni, csak így lehet megakadályozni azt, hogy a nyomorát hangosan hirdető, üzletszerűen élelmes szegény több oldalról is jut segítséghez, míg a szemérmes nyomorog és éhez. (...) Múlhatatlanul szükséges volna pontos szegénykataszter felállítása, mely csak alapos környezettanulmányok után lehetséges.”²³⁴

Ahogy az idézet és az előző fejezetrész is rámutat, a szegények ellátására a központilag meghirdetett és a községek által lebonyolított ínségnyhítési akciók csak részben jártak eredménnyel. Az anyagi fedezet hiányában különösen a szegényebb települések nem tudtak saját erőből megbirkózni az illetékes rászorulókat ellátásával, a bürokratikus ügymenet pedig gyakran tovább nehezítette az adományok kiutalását, és leginkább csak eseti támogatást nyújtottak. A magánjótékonykodás megszervezése szintén a helyi adottságoktól és a személyek agilitásán múlt, de ahol sikeresen megszervezésre került, ott jelentősen hozzájárult a nyomor enyhítéséhez. Erre egy igen szemléletes példa a disszertáció által vizsgált régió talán legszervezettebb, magánkezdeményezésből életre hívott karitatív hálózata, a Károlyi család főti népgondozó intézményei. Ebben a fejezetben a szegényellátás módszerét és gyakorlatát mutatom be, a további fejezetekben pedig kitérek a lakástámogatás, illetve az anya- és csecsemővédelem területeire is.

²³³ Az idézet a főti szociális munka megszervezésének kezdetén Apponyi Franciska *Háborús évek Főton* című kéziratából származik: „*Eközben láttuk csak át igazán, mennyire szükség van arra, hogy egy faluban a túlterhelt elöljáróságon kívül valaki jóindulattal foglalkozzék a falusi nép ügyes-bajos dolgaival.*” APPONYI KÉZIRAT: 8.

²³⁴ KERBOLT 2006: 119.

A Károlyiné Apponyi Franciska grófné által vezetett lokális intézmények legelőször a szegényellátás területén kezdték meg működésüket. A fóti Segítő- és Népjóléti Bizottság első gyűlését 1914. szeptember 5-én tartotta, ahol a következő célkitűzéseket állították fel:

- főképp a szegényügy gyakorlati megvalósításával foglalkoznak, a bizottság vezetője, Károlyi grófné pedig az erre vonatkozó nyilvántartással és az összes egyéb irányú megkereséssel
- a bizottságban együttműködik a hatóság, az uradalom és a közönség, a segélyeket azonban nem külön ezek a szervek, hanem a bizottság maga nyújtja
- pénzbeli alamizsna helyett csak természetbeni segélyeket adományoznak, pl. leginkább élelmiszereket, ruhát, cipőt stb, amelyeket önkéntes adakozás útján gyűjtenek össze
- a segélykérők viszonyainak felmérésére a községet a bizottság kerületekre osztotta, amelyeket külön-külön a helybeli „intelligenciából” felkért ún. szegény- vagy családlátogató hölgyek keresnek fel
- a bizottság hetenként megtartott ülésen szavazás útján határoz arról, hogy kik között és milyen mértékben ossza szét a segélyeket, amelyeket részben az uradalom, részben pedig a gazdák által összeadott termények képeznek.²³⁵

A szegénygondozás irányelveiben a korszakra jellemző keresztényszociális gondolkodás és a patronázs-szemlélet volt az irányadó, amely szerint a segélyeknek mindig a jövő megalapozásának és az erkölcsi felemelkedés eszközének kell lenniük. A népjóléti bizottság ezért elutasította az alkalmi pénzadományok juttatását, és helyette egy összehangolt, kiterjedt rendszer létrehozását szorgalmazta, amelynek segítségével a rászorulóknak olyan helyzetbe hozhatók, hogy többé ne szoruljanak alamizsnára. A szociális gondoskodás két nagy területét – a szegényügyet, valamint az anya- és csecsemővédelmet – lebonyolító Segítő- és Népjóléti Bizottság mellett az I. világháború éveiben létrejött a Tanácsadó Iroda is, amely az adminisztrációs feladatokat és az általános népgondozó tevékenységet koordinálta (pl. állás- és munkaközvetítés, jogi tanácsadás, kórházi elhelyezések, pénzadományok stb).

A szociális ügyek maradéktalan ellátásának és a lakossági panaszok meghallgatásának a fóti elöljáróság sokszor nem tudott érdemben eleget tenni²³⁶, a Károlyi család által alapított intézmények – a közösségi szociális hálóra építve – azonban átvették a helyhatóság funkcióját. A grófné visszaemlékezése alapján ehhez kulcsfontosságú volt a lakosság és a kastély közötti nyitottság és a rendszeres kapcsolattartás, különösen az I. világháború alatti válságos években,

²³⁵ APPONYI KÉZIRAT: 6–7.

²³⁶ APPONYI KÉZIRAT: 8.

amikor a férfi családtagok bevonulásával meggyengült a családi és szomszédsági hálózatok védelmező és támogató szerepe.²³⁷

*„Kedvesek voltak ezek a látogatások nagyon és akkor láttam csak mennyire tanácstalan ez a nép. Emellett azonban az ő kastélybeli látogatásaik sem szűntek meg, ami nem is volt csoda, hisz egyszerre sújtotta őket a férfiak behívása, a lovaik hiánya és a drágaság. Ők pedig ennyi baj közt minden bizalmukkal a kastély felé fordultak.”*²³⁸

A főti karitatív intézmények a hagyományos gyámsági formák fenntartásával igyekeztek megerősíteni a közösség biztonságot nyújtó szerepét, amikor a családfők vagy más férfi családtagok tartós távolléte, hadirokkantsága vagy végleges elvesztése miatt a családi kötelékek primér oltalmazó funkciója megbomlott. A faluközösség által nyújtott „kebelbeli védelem” anyagi, de legfőképpen mentális értelemben segített megelőzni a nélkülözők peremre szorulását és lesüllyedését.²³⁹

Ehhez szemléletes példát nyújtanak a Tanácsadó Iroda működése kapcsán megfogalmazott tapasztalatok. Ahogy Fót előljárósága elismerő nyilatkozatában méltatta a gondoskodás ezen formáját:

*„Fót községből és környékéről százával jöttek a bánatosak, a sírók, az éhezők, a nyomorgók, a betegek és egy se jött hiába. (...) Nem Tanácsadó Iroda volt az, hanem könnytörő és könnyszárító iroda; aki oda bement, meghallgatásra talált.”*²⁴⁰

A kastély egyik épületében működő adminisztrációs helyiségben először a hadigondozáshoz kapcsolódó tevékenység folyt, mint például a katonák számára ruhagyűjtés, a családtagok küldeményeinek, levelezésének lebonyolítása, az államsegélyügyek, a sérültek kórházi átutalásai, az eltűnt katonák, hadifoglyok felkutatása stb. Az iroda többek között segített az írni-olvasni nem tudó, illetve idegen nyelven nem beszélő nőknek, hogy a fronton harcoló hozzátartozóiknak szánt leveleiket elküldhessék, illetve információhoz jussanak szeretteikről. A háborús években és azután az itthon maradottak számára az anyagi problémákon túl legalább akkora kihívást jelentett az érzelmi stabilitás hiánya, amire a szociális intézményeknek is reflektálniuk kellett. Ezt mutatja, hogy a megkeresések nagyobb része az I. világháborús években nem anyagi természetű, hanem tanácskérés volt: *„míg Fót község közel 900 családja közül csupán 120 a szegény, a többi aránylag jómódú, az évi megkeresések száma mégis felül*

²³⁷ CSÍKI 2018A: 69.

²³⁸ APPONYI KÉZIRAT: 4.

²³⁹ Vö. CASTEL 1998: 205.

²⁴⁰ MNL-OL-P 380-I.-5.-d No 7. Fót község előljáróságának 1662/1922. számú hivatalos jelentése a főti népjóléti intézmények működéséről és a házépítő akcióról, 2.

volt a 4000-en. (...) Ebből láttuk, hogy a támogatásnak, melyet nyújtani tudunk nem az anyagi, hanem az erkölcsi jelentősége volt a nagyobb.”²⁴¹

A Tanácsadó Iroda később a szociális gondoskodás koordináló szerve lett, amely a rászoruló helyzetének felmérésével és munkaközvetítéssel foglalkozott egy aktualizált állás- és munkaközvetítő nyilvántartás által, amely a munkaadót és a munkavállalót is segítette a kereslet és kínálat összehangolásában. Apponyi Franciska visszaemlékezésében ezeknek a jótékony intézményeknek létrejöttét fontos fordulópontnak tartotta a család karitatív tevékenységének történetében,²⁴² mivel ezzel a szociális gondozás gyakorlati végrehajtása különvált a grófi család – illetve a grófné – egyedüli szerepvállalásától,²⁴³ és valóban társadalmivá alakult át azáltal, hogy a bizottság tagjai között a község lakói is képviseltették magukat. A Segítő- és Népjóléti Bizottság, illetve a Tanácsadó Iroda munkájába Károlyiné – a saját gyermekei mellett – Fót tehetősebb asszonyait is tudatosan bekapcsolta. Egy olyan szervezetet kívánt létrehozni, amelyben együtt működnek a helyhatóság, az uradalom és a társadalom képviselői (a jobb módú gazdák és a „falu intelligenciája”) is. A közös felelősségvállalásnak, a község szegényeivel való együttes foglalkozásnak és az adakozás örömeinek nagy nevelő és nemesítő hatást tulajdonított nemcsak a nélkülözők, hanem a gondozást végzőkre nézve is; másfelől ezáltal a segélyezett „kevésbé érezhette azt, hogy csak egynek tartozik az adományért hálával, ami az adakozást kétségtelenül szebbé, emberiesebbé teszi.”²⁴⁴ Munkamódszere nagyon hasonló volt a Szociális Missziótársulat családlátogatási szisztémájához, illetve megelőzte az 1927-ben életre hívott Egri Normát. A községet kerületekre osztották, amelyeket illetékes családlátogatók kerestek fel. A rászorulókról egy adatgyűjtő törzslapot vezettek, amelyen a család szociális viszonyaira és anyagi helyzetére vonatkozó adatokat tüntettek fel. Az iroda ezt összevetette a már meglevő feljegyzésekkel, az illetékes munkaközvetítési jegyzőkönyvekkel és munkaképtelenség esetén az orvosi naplóval, majd ezt követően állapították meg a rászorultság mértékét és a célzott segítség módját.²⁴⁵

Hasonló szisztémájú gondozási formák – főképp az Egri Normát követve – később másutt, elsősorban városokban jelentek meg. Például a Budafokon működő szegénygondozó bizottságban a helyi hatóságok mellett a katolikus plébániai egyesületek képviselői is részt

²⁴¹ APPONYI KÉZIRAT: 6.

²⁴² A Károlyi család Főton, Újpesten és Rákospalotán korábban is több szociális intézményt alapított és működtetett. Például a Károlyi Sándor (1831–1906) által létrehozott Budapesti Első Gyermekmenhely-Egyesület (1870), újpesti Károlyi Kórház (1895), Stephaneum Aggok Menhelye (1905), főtí gyermekmenedékház. FEHÉR 2019: 134-138.

²⁴³ APPONYI KÉZIRAT: 7.

²⁴⁴ APPONYI KÉZIRAT: 5.

²⁴⁵ APPONYI KÉZIRAT: 18.

vettek, a szolgálat zömét pedig elsősorban nők – a plébánia asszonyai, valamint a plébános és a polgármester által behívott szegénygondozó nővérek – végezték környezettanulmányok és rendszeres szegénykartoték vezetésével. A gyűjtések megszervezésén és ételosztásokon kívül a gondozottaknál mostak, takarítottak és kimeszeltek.²⁴⁶ A kortársak meggyőződése szerint az ilyen közvetlen gondoskodás és az ellátottság érzete nemcsak higiéniai, egészségügyi és közérzeti előnyökkel járt, hanem a szegény mentalitásában is változást idézhetett elő. Életviszonyainak javulása által ismét a közösség megbecsült tagjának érezhette magát, ami egyúttal az emberi méltóság visszaszerzését is jelentette.²⁴⁷

A gondoskodás másik formája az intézményi, azaz a zárt szegénygondozás volt, amely elsősorban a városokban volt elterjedt. Míg Budapest egyik legnagyobb szegényházában, az Erzsébet Szeretetotthonban több mint kétezer idős rászorulókat ápoltak, a községek szintjén az 1930-as évek eleji becslést adatok szerint 278 intézményben 1700 férőhely volt.²⁴⁸ A két világháború között a zárt szegénygondozás ellátottsága a kortárs egészségügyi szakemberek szerint sem volt kielégítő. A kisebb települések általában nem rendelkeztek annyi bevétellel, hogy önmaguk erejéből szegényházat vagy más, hasonló célú népjóléti intézményt tartsanak fenn a család nélküli nincstelenek és a gyógyíthatatlan betegek számára. Az optimális lefedettség járónként legalább egy szegény- vagy menház létesítése lett volna több község fenntartásában, de ez általában nem volt kivitelezhető. Több vidéki szegényotthon a kórházakat is tehermentesíthette volna, mivel a korabeli tapasztalatok alapján az otthonápolást a hozzátartozók nem szívesen vállalták.²⁴⁹ A praktikusabb szegényellátással együtt a szegényházak azt a szemléletet sugallták, hogy a többségi társadalom elől elszigetelődjenek a nyomor és a deklasszáció látható „jelei”, a közhangulatot magatartásukkal és látványukkal „megzavaró” koldusok, nyomorékok és hajléktalanok.²⁵⁰ A periférián fekvő régiókban és a kisebb településeken az intézményhálózat hiányosságai miatt a rászorultság kevésbé maradt elrejtve, és a szegénység elleni küzdelem és annak eredményessége alapvetően a lokális szervezethez függött. Szórványosan, alacsonyabb létszámban előforduló eseteknél a közösség önmagától, az íratlan erkölcsi normáknak eleget téve pártfogásába vette a helybéli nélkülözőket. Ahogy például Dunakeszin a helybeliek szavajárása szerint „*tukorának*” nevezett fogyatékkal élők is hozzátartoztak a szociális védőhálózathoz. Egy publikált visszaemlékezés szerint volt olyan család, ahol az I. világháborús traumák következményeképpen három sérült

²⁴⁶ HÉVIZI 2008: 287–289.

²⁴⁷ PÁLOS 1934: 79.

²⁴⁸ GYÁNI-KÖVÉR 2006: 377–378.

²⁴⁹ KERBOLT 2006: 119–120.

²⁵⁰ SZALAI 1998: 31.

(mozgáskorlátozott, siketnéma, illetve beszédhibás) gyermek is élt, akik részére a faluközösség tagjai ünnepnapokon kaláccsal kedveskedtek. Egy másik esetben fiatalon magukra maradt két „tukora” lánynak biztosítottak ruházatot és a képességüknek megfelelő munkát is.²⁵¹ A szegénység által ezeknek a különösen veszélyeztetett csoportoknak (pl. vakok, siketnémák, elmebetegek, elhagyott gyermekek, aggok, rokkantak) felállítottak speciális intézményeket is, de ezek fenntartása nagy ráfordítást igényelt. Még a kisebb szegényotthonok működtetéséhez szükséges ápoló- és felügyelőszemélyzet, valamint az ételmezés költségei önmagukban is olyan jelentékenyek voltak, amire az intézmények elégtelen száma is visszavezethető. A finanszírozási problémák miatt Czettler Jenő megfigyelése szerint az épületek gyakran elhanyagoltak voltak, és a bennük lakó tehetetlen betegek, szegények sem vigyáztak a higiéniaira.²⁵² Természetesen nem szabad általánosítanunk, hogy a szegényotthonokban általában véve emberhez méltatlan körülmények uralkodtak, azonban a jól szervezett magángondozási formák és a házi szegénylátogatás a közigazgatás funkcióit kiegészítve könnyebben tudott igényes és biztonságos körülményeket teremteni a rászorulóknak.

Mind a zárt, mind a nyílt szegénygondozás akadályozó tényezője a pénzhiány volt. A rendszeres szegénylátogatás és otthoni gondozás, a környezettanulmányok felvétele, a szegénykataszter pontos vezetése komoly emberi erőforrásokat igényelt, aminek megszervezése és összefogása az elkötelezett vezetőkön múlt. Volt olyan szegénygondozási modell, ahol a zömében térítés nélkül dolgozó munkatársak mellett olyanokat is foglalkoztattak, akik maguk is segélyezettek voltak,²⁵³ így ezáltal a szegényebb rétegeket is beemelték a jótékonykodás gyakorlatába. Mivel azonban a szociális munkatársak számára ez a tevékenység nem jelentett fő kenyérkereseti lehetőséget, ezért a gazdaságilag megterhelőbb időszakokban megélhetésük miatt versenyképesebb bérért más munkát kellett vállalniuk, amely háttérbe szorította karitatív szolgálatot.

A szegénygondozás rendszerén belül nem kerülhető meg az egyházak szerepvállalása sem. A katolikus egyházban jelentős karitatív munka zajlott a világi hívek aktív társadalmi részvételét szorgalmazó Actio Catholicán keresztül, amely az 1930-as évektől az egyházi hierarchia tekintélyére támaszkodva mintegy „csúcsszervként” irányította az egész országban a katolikus életet.²⁵⁴ Az országos elnökség koordinálása alatt az egyes egyházmegyékben és esperesi kerületekben is kiépült az a rendszer, amely öt szakosztályra tagolódott: a hitbuzgalmi,

²⁵¹ SIPOS K. 2000: 11, 15.

²⁵² CZETTLER 2008: 401–402.

²⁵³ HÉVIZI 2008: 286.

²⁵⁴ LÁSZLÓ T. 2005: 219.

a kulturális, a sajtó és a szervezési mellett külön működött a szociális és karitatív szakosztály is. Ugyanezt a struktúrát szorgalmazták a plébániák szintjén is, ami azonban különösen a kisebb létszámú egyházközségekben nem minden esetben valósult meg. A központi szerv által kiküldött ajánlásban ezért lehetővé tették, hogy legalább a már működő hitbuzgalmi, kulturális és karitatív egyesületek vegyék át a szakosztályok funkcióját, szükség esetén kiegészülve arra alkalmas további egyházközségi tagokkal.²⁵⁵ 1935. évi statisztika szerint a Váci egyházmegyében a beérkezett kérdőívek alapján a karitás munkacsoportok tagjainak száma az egyesületi keretek között 1793, az Egri Norma szerinti gondozásban 1190, az egyházközségekben pedig 944 fő volt. A főként városokban megszervezett Egri Norma alapján gondozást végzők száma a többi egyházmegye adataival összevetve a Váci egyházmegyében volt a legmagasabb, amely rámutat a Budapest környéki városok magasabb szervezettségi szintjére.²⁵⁶ Példaértékűnek számított az Actio Catholica újpesti szervezete, amely a város körzetekre osztásával és a lakosság nagyszámú bevonásával képes volt valóban stabil és működőképes egyesületi életet koordinálni. Máshol viszont akadozott az egyházközségi szint működése, sok helyen még 1940-re sem épültek ki az Actio Catholica alsóbb szervei. Ennek egyik jele volt, hogy a gyakorlatban csak egy esperesi kerület tanácsa ülésezett rendszeresen: a Vác környéki településeket magában foglaló vácidéki kerület. Az 1939-1940. évben beérkezett adatok alapján az egyházmegyében a szociális szakosztály összesen 3613 taggal rendelkezett, azonban egyrészt több egyházközség nem szolgáltatott adatot, másfelől nem állítható, hogy a bejelentett taglétszám mögött mindenhol valóban működő szervezet állt.²⁵⁷

A szociális gondoskodás másik koordinálói az egyházközségek voltak, amelyek az Actio Catholicával gyakran párhuzamosan vagy átfedésben működtek. Bár a legalsóbb szintű, lokális egyházi szeretetszolgálat történeti hagyományai jóval megelőzték az egyházközségi önkormányzatok létrejöttét, a magyar katolikus püspöki kar által 1929. október 25-én jóváhagyott egységes egyházközségi igazgatási szabályzat hivatalosan is megerősítette, hogy az egyháztanácsnak karitás feladatokat is el kell látnia (50. §).²⁵⁸ A munka általában bizottságokban zajlott, mivel a szabályzat – az Actio Catholica koncepciójához hasonlóan – a világi hívek apostolkodásának elmozdítása céljából lehetővé tette a hitbuzgalmi és kulturális terület mellett a szociális bizottság megalakulását is (24. §).²⁵⁹ A testülethez beérkező kérelmek elbírálására a bizottság javaslatot tehetett az egyháztanács ülésén, amelynek általános módja a

²⁵⁵ VPKL-A-1-a AC, 715/1933, 3.

²⁵⁶ VPKL-A-1-a AC, 5876/1935. IV. melléklet

²⁵⁷ LÉNÁR 2017: 185–189.

²⁵⁸ EGYHÁZKÖZSÉGI IGAZGATÁSI SZABÁLYZAT 1930: 28.

²⁵⁹ EGYHÁZKÖZSÉGI IGAZGATÁSI SZABÁLYZAT 1930: 14.

megszavazott segélyezés volt. Az egyházközségi képviselőtestületi jegyzőkönyvekben legtöbbször a plébánia alkalmazottainak fizetését kiegészítő járadékok kiutalásával találkozunk (pl. lakbér, tűzifa), valamint olyan rendszeres anyagi támogatásokkal, amellyel a plébániához tartozó jótékonyági egyesületek akcióihoz járultak hozzá.²⁶⁰ Találunk példát arra is, hogy az egyházközség munkalehetőség biztosításával igyekezett enyhíteni az állás nélküli rászorulóknak nehézségein. Ahogy az 1930-as években a főváros környékén sok helyen, így Sződligeten is a megnövekedett beköltözések miatt aktuálissá vált a templom építése. Ennek lebonyolítása a képviselőtestület egyik legfontosabb feladata volt, amely egyúttal alkalmat adott a helybéli iparosok, valamint munkanélküliek foglalkoztatására. Az egyházközségi jegyzőkönyv alapján a településen olyan magas volt a munkanélküliség, hogy még az építkezés során sem jutott mindenki munkához, ezért elsősorban a családos férfiakat részesítették előnyben. A helyi katolikus legényegylet panasza alapján végül a képviselőtestület felszólította a kivitelező vállalkozókat, hogy 1/3 részben nőtlen férfiakat is alkalmazzanak,²⁶¹ ezzel is átmenetileg enyhítve a szociális feszültségeket.

Ahogy ez a példa is mutatja, a magánjótékonyági gyakorlathoz – például a Károlyi család szociális gondoskodásához – hasonlóan az egyházi szervezetek is törekedtek arra, hogy ne csak alamizsnaosztásnak tekintsék a szegényellátást, hanem ezáltal lelki-szellemi növekedésre is esélyt teremtsenek. Pálos Károly például az ideális szegénygondozást az alábbiak szerint jellemezte:

*„Az élethez, a kenyérhez minden embernek joga van, s minden embernek biztosítani kell legalább azt a minimumot, amely életének további fenntartásához szükséges. A szegénynek nem egy odadobott koncra, nem a havonta kezeihez adott, s még a legszükségesebbeket sem fedező egy-két pengőre van szüksége és joga, hanem ennél sokkal többre, anyagiakban és lelkiekben egyaránt.”*²⁶²

A két világháború között, amikor az állami adminisztráció fokozatosan egyre nagyobb súllyal vett részt a szociálpolitika irányvonalának meghatározásában, és a törvényhozás révén újabb intézkedéseket léptetett hatályba (pl. a biztosítási törvények után 1940-ben az Országos Nép- és Családvédelmi Alap létrehozása), akkor ez az egyházi karitást is új utak keresésére ösztönözte, amit gyakran a „profán” és a „spirituális” természetű gondoskodás közötti

²⁶⁰ 1935 novemberében a Katolikus Nőszövetség a szegény gyermekek téli ebédeltetése akciójához 20 q tűzifát kért a ceglédi egyháztanáctól. A gazdasági bizottság javaslata alapján az egyháztanács 40 pengőt utal ki az említett célra. VPKL-C Cegléd rk. plébánia egyházközségi ülésjegyzőkönyv: 1935. november 17.

²⁶¹ VPKL-C Sződliget rk. plébánia egyházközségi ülésjegyzőkönyv: 1932. április 24.

²⁶² PÁLOS 1934: 79.

különbségben definiáltak. Ahogy erre a korszak végén, 1944-ben a katolikus nőegyesületek szövetsége is felhívta a figyelmet:

*„A szociálpolitika nem old meg mindent. Hatóság a lelki defektusokon nem tud segíteni. Katolikus karitászra, gondozásra, [kiemelés az eredeti szövegben] szükség van.”*²⁶³

Nem vetették el a világi hatóságokkal való együttműködést, de egyúttal tartottak attól, hogy a katolikus egyesületek munkája – amely a szociális téren különösen is a katolikus társadalmi szerepvállalásnak látható jele és a katolikus hit megerősítésének eszköze volt – könnyen „feloldódhat” más szervekkel vagy a helyhatósággal való kooperációban, különösen a kisebb településeken.²⁶⁴ Ezért erre a veszélyre rendszeresen felhívták a szociális munkát végzők figyelmét:

*„Éppen a katolikusságot jellemezze az, hogy sokkal többet tud adni az átlagnál. (...) Nem elég az állammal együtt, hanem valami pluszt kell adni, tehát különösen tegyük kedvessé a hadbavonultak katolikus ünnepeit (karácsony, húsvét, stb.).”*²⁶⁵

Ezt a célt szolgálták helyi szinten a fenti idézetben is megemlített közösségi ünnepekkel egybekötött jótékonyági alkalmak. Ha nem is volt minden településen megszervezve és kiépítve a karitászbizottság, a jeles napok alkalmával – különösen például karácsonykor – rendszeresek voltak az ünnepélyek, a kulturális és szórakoztató programok (pl. színdarabok) mellett a gyűjtésekből származó adományok szétosztása is. Számos plébániai forrás tájékoztat az ilyen típusú kezdeményezésekről és ezek eredményéről, amelyek sokszor az olyan több nélkülözővel bíró régiókban – mint amilyen a Tápió-vidéke – is figyelemre méltó volt. A nagykáta-i egyházközség 1925-ben igen sikeresen megszervezett karácsonyi jótékonyági akciót bonyolított le, amely során 85 gyermeket tudtak csaknem teljesen felruházni. A gyűjtéshez a „község intelligenciája” adományokkal és kétékezi munkával járult hozzá, az iparosok pedig ingyen vállalták a ruhák és cipők elkészítését. Egy közösségi ünnepély keretében sok kalács, gyümölcs és sütemény is jutott a megajándékozott gyermekeknek. A sikerre való tekintettel a plébános rögzítette, hogy *„az irgalmasság ezen szép tényét minden évben megújítani óhajtjuk.”*²⁶⁶ Tápióbicskén 1937-ben a „szegény gyermekek karácsonyára” az iskolások pásztorjátékkal készültek, és 20 gyermek kapott ruhát, valamint cipőt.²⁶⁷

²⁶³ VPKL-A-1-a AC, 939/1944. Magyar Katolikus Nőegyesületek Országos Szövetsége beszámolója (1944. február 6.)

²⁶⁴ „Kisebb helyeken viszont a hatósággal való együttműködés valósággal elnyelte a katolikus karitást: »a főbírói hivatalban adakoztak a szegények javára«, írják egyesek és feledik, hogy az adakozás még nem karitás és már mint hódító eszközt sem tanácsos azt az Egyház kezéből kiadni.” VPKL-A-1-a AC, Az Actio Catholica Országos Elnökségének beszámolója az 1936-37. munkaévről (ikt.sz. nélkül), 9.

²⁶⁵ VPKL-A-1-a AC, 239/1942. Vácvidéki esperesi kerület 1942. szeptember 26-i ülésének jegyzőkönyve, 7.

²⁶⁶ Nagykáta HD: 1925. évi bejegyzés

²⁶⁷ Tápióbicske HD II: 1937. évi bejegyzés

Tápiószentmártonban Szabó Vencel helybéli kántortanító által írt színművet adtak elő a KALOT és a KALÁSZ fiataljai, amely előadások bevételeiből és a Szent Antal-perselyből 1943 karácsonyára 41 pár cipőt tudtak venni a rászoruló gyermekeknek.²⁶⁸

A vidéki társadalom körében az aratóünnepségek, illetve az azt követő hálaadás is sikeres színterei voltak a jótékony megmozdulásoknak. Még a Budapest melletti Fóton is jelentős közösségi eseménynek számított a hagyományos betakarítási ünnepély: *„Színes felvonulás terményekkel megrakott szekereken a falu utcáin, utána ünnepély a Hősök szobra előtt. Ennek keretében gyűjtés terményekben és pénzben a szegények javára.”*²⁶⁹ Tápióbicskén visszatérő gyakorlat volt, hogy a gazdák a termésért való hálaadás keretében adakoztak a rászoruló számára. 1935. augusztus 15-én tartott ünnepélyen 16 sokgyermekes rászoruló család kapott 1-1 mázsa rozsbúzáat,²⁷⁰ majd 1936-ban a hívek 700 kg vegyesgabonát és 150 pengőt adtak össze a szegények számára.²⁷¹ Az Actio Catholica országos elnöksége is kiemelte a helyi hagyományokon alapuló, ünnepnapokon szervezett karitatív akciók hatékonyságát:

*„Különösen eredményes volt a terménybetakarítást követő hálaadó ájtatosságnak az inségesek számára való gyűjtéssel történt egybekapcsolása. (...) Több helyről kaptunk értesítést arról, hogy az inséges szülők részére megszervezték a „vándorkosár” intézményét, igen jó eredménnyel. Ezekkel szemben elszomorító azoknak a magatartása, akik még ma is csupán az étel nyújtását tekintik karitászfeladatnak.”*²⁷²

A természetbeni segély nyújtása mellett a rászoruló társadalmi elszigeteltségét csökkentette az idézetben megemlített „vándorkosár” is, amiben adományokat gyűjtöttek a frissen szült nők és újszülöttjeik számára. A szülés és hozzá kapcsolódóan a keresztelő fontos eseménynek számított a családok és a faluközösségek életében. A gyermekágyi időszakot megkönnyítette a fiatal anya számára az a szokás, hogy ez idő alatt a látogatók (elsősorban a szülők, testvérek, első- és másodfokú unokatestvérek, keresztkomák, esetleg szomszédok) főztek és ételt vittek az egész háznép számára.²⁷³ Ugyanakkor a szegény családok nem teheték meg a megfelelő étkezések vagy a babakelengye biztosítását, ráadásul a szülés miatt a munkából kieső nő is nehezebb anyagi helyzetbe került; a vándorkosárral azonban lehetőség nyílt megteremteni azt a szociális és érzelmi támogatást, amit egy szegényebb, nagyobb családi támogató hálózattal nem rendelkező vagy egyedülálló anya igényelt.

²⁶⁸ Tápiószentmárton HD: 58–59.

²⁶⁹ Fóti HD: 92.

²⁷⁰ Tápióbicske HD II: 1935. évi bejegyzés

²⁷¹ Tápióbicske HD II: 1936. évi bejegyzés

²⁷² VPKL-A-1-a AC, Az Actio Catholica Orsz. Elnökségének beszámolója az 1936-37. munkaévről (ikt.sz. nélkül), 9.

²⁷³ FÉL-HOFER 2010: 138.

A közösen megült ünnepek során végzett adományosztás, a vándorkosár, a plébánián végzett együttes munka mind a rászorulóknak elmagányosodását és társadalmi lesüllyedését megelőző tényezők voltak. Az egyházi karitászt törekedett arra, hogy mielőbb reflektáljon az olyan aktuálissá váló szociális problémákra, mint a háborús időkben szükségessé váló hadigondozás, amelyre a hatóságok gyakran csak bürokratikus eszközöket nyújtottak.

„Felhívom itt az egyházközségek figyelmét, hogy a pénzbeli segítségnél is többet jelent a munkával való segítség. Milyen hálásak voltak, mikor a mi plébánosunk mindennap egy-két VII-VIII. osztályos gyermeket kiküldött egy-egy hadigondozotthoz. Nem végeztek ezek falrengető munkát. Csak, ami tőlük telhet. Egyik fát vágott, megetették a jószágot, vagy talán csak a gyermeket szórakoztatták. De mind jóleső figyelmesség volt. Egyik oldalról figyelmeztette a hadigondozottat, hogy nincs egyedül, van, aki gondol rá, másodsorban mélyen nevelő értéke volt ennek. Azonkívül kíváncsi is az összeköttetés a hadigondozottal, hogy minden ügyben segítségére legyünk.”²⁷⁴

5. Traumák, erőszak, rászorulóknak és ellenségek a II. világháború alatt és után

Vácra és a fővárostól északra fekvő agglomerációs területre 1944. november végén, illetve december első napjaiban ért a front. A térség több fegyveres összecsapás színtere volt, amikor a Budapest ostromára vezényelt szovjet alakulatok visszaszorították a német csapatokat, majd ezt követően az ostrom idején még hetekig állomásoztak a főváros körül. A helyi plébániák historia domusaiban az első komolyabb, írásban is megjelenő háborús tapasztalat a szovjet hadsereg megállíthatatlan közeledése volt.

„A háború vihara rettenetesen közeledik. A németek mindenütt hátrálnak. Az oroszok már közel vannak a magyar határhoz. Semmi remény. Istenem, mi lesz velünk?”²⁷⁵

A szovjetek érkezése nem érte váratlanul a lakosságot. A háborús propaganda, illetve az ország más részeiről szivárgó beszámolók miatt a civil társadalom előre félt az ellenséges katonai jelenléttől.

„Nehéz lesz a szívem, ezek [németek – K.T.] elmentek, rövidesen bejönnek az oroszok. Mi lesz? Éjszaka álmatlanul forgolódtunk, mert minden pillanatban megjelenhetnek. Azonban csak vasárnap reggel jöttek. (...) Megtudtam a 3 héten át az orosz megszállást átélő ismerősöktől hogy folyt le az életük.”²⁷⁶

²⁷⁴ VPKL-A-1-a AC, 239/1942. Vácvidéki esperesi kerület 1942. szeptember 26-i ülésének jegyzőkönyve: 7.

²⁷⁵ Fót HD: 123.

²⁷⁶ Dunakeszi HD: 64.

A legrosszabbra való felkészülés jelét mutatja, hogy több plébános a front közeledtének hírére a legszükségesebb dolgokat (pl. a plébániai anyakönyveket, a misézéshez szükséges liturgikus eszközöket vagy épp a historia domust) elrejtette, az óvóhelyen vagy a pincében kialakított ideiglenes menedékhelyét pedig bútorokkal berendezte.²⁷⁷ A szerzők tapasztalataiban beigazolódni látszottak a szovjet katonákkal kapcsolatos rémképek. Megérkezésük erős, sokszor traumatikus tapasztalat, ami a szövegekben egész pontosan napra és napszakra, de gyakran órára pontosan került meghatározásra. A katonák valós származása általában homályban marad, mindegyikük csak egyszerűen „orosz”-ként szerepel. Több beszámoló vadnak, elszántnak, félelmet nem ismerőnek festi le őket.²⁷⁸ Az elbeszélésekben hasonlóan erőszakos eseménysorozatokról olvashatunk, amely az ország más részeiben is jellemezte a szovjet hadsereg jelenlétét. Ebben a régióban is általános volt az épületek (köztük a plébániaépület) elfoglalása, az élelmiszer erőszakos követelése, az órák és más értékek elvétele. Ahogy más kutatások is vizsgálták,²⁷⁹ Vác és környékén sem volt jellemző, hogy közvetlen fizikai erőszakkal a plébánosok életére törtek, az írásban fennmaradt legsúlyosabb eset a fegyveres fenyegetés és kirablás volt.

*„Egy este egyedül jött egy orosz katona, de már előbb is elvitt a plébániáról élelmet... s kért engem, hogy adjak neki órát. Az utolsó órát a harisnyámba rejtettem, svájci óra volt. Szobáról szobára kísért engem, sőt a padlásra is, hogy adjam neki az elrejtett órát... Mondtam neki, hogy már vagy öt csoport is volt, mindegyik kért órát. Nem használt semmit. Az ajtókból a kulcsokat kivette... s még a fürdőszobába is elkísért minket engem, és Kati nénit. Közben fejünk fölött lövöldözött a falba. Fenyegetőzött, hogy még fél órám van – adjak neki órát. Végre a jó öreg házvezetőnő kért engem, hogy adjam neki oda az órát, mert különben agyonlő.”*²⁸⁰

Traumatikus esetek között szerepel a templomok kifosztása, illetve a szent tárgyak meggyalázása. A Vác-felsővárosi historia domus – amely jóval a történetek után íródott – a templom sekrestyéjének kiforgatásáról, a szentostyák szétszórásáról és a tabernákulum feltöréséről számol be, amely „*nagyon-nagyon bántotta*” a plébánost.²⁸¹ Thury Károly főtisztosorvezető öt hétig tartózkodott a templom kriptájában a bombázások és a plébániaépület elfoglalása miatt, majd miután kimerészkedett, sokként érte a templom látványa:

²⁷⁷ Például Sződliget HD: 5; Fót HD: 125, Dunakeszi HD: 62.

²⁷⁸ „*Oly sűrűek voltak a bombázások, hogy éjjel-nappal a pincében voltunk. Az oroszok nem igen féltek. Csak kapkodták fejüket ide-oda.*” Felsőgöd HD: 273.

²⁷⁹ Vö. BÁNKUTI 2017, illetve VÉRTESI 2017.

²⁸⁰ Felsőgöd HD: 273.

²⁸¹ Vác-Felsőváros HD: 1944. évi bejegyzés

„Szt. Lucentius vértanú²⁸² ereklyéjét is megrongálták, az aranyhímzésű lepleket elvitték. A szent csontokat és törmelékeket összeszedtem és a kápolna oltáraljába helyeztem. Reszket a kezem és idegeim felmondják a szolgálatot s valóságos fizikai fájdalmat érzek tagjaimbaiban.”²⁸³

Pest megye keleti régiójában, így a Nagykátai járásban a portyázó román alakulatok okoztak hasonló pusztítást. A katonák a saját céljaikra sajátították ki az épületeket, elégették a bútorok nagyrészét, elrabolták az értékeket, az állatokat és az élelmet. A megszállás során a lakosság félt a románok bosszújától és magyarellenességüktől. Később a kegyetlenségüket is ezzel magyarázták. A plébániai forrásokban a szovjet és a román katonák magatartását és erőszakosságát hasonlóképpen ábrázolták. Még a közismerten a szovjetekkel összefüggésbe hozott nemi erőszak is megjelent a román csapatok kapcsán, ahogyan ez ebben a tápiósági idézetben is szerepel:

„Itt a faluban és Csehországban románok mutatták be magyar gyűlöletüket. Ebből a piszkos népből azután kijutott szomorú részünk alaposan. A részeg horda mindenütt bort követelt, utána aztán részeg fővel neki a rablásnak, a nők meggyalázásának. Ez utálatos állatoknak aztán mindegy volt, 12 éves ártatlan gyermek, vagy 82 éves öregasszony. Szerencsétlen asszony népünk kimondhatatlan gyötrődésen ment keresztül. Voltak nagyon sokan, akik heteken keresztül tartózkodtak a pincékben, csak hogy megmeneküljenek az állatias, részeg románok piszkosságától. De sajnos, nagyon sok leány és asszony esett áldozatául e vad martalócok bujaságának.”²⁸⁴

Mivel Budapest környéke állandó fegyveres összecsapások színtere volt, a főváros ostroma alatt és azt követően a szovjet katonai jelenlét tartóssá vált. A termények, az állatállomány, valamint a mezőgazdasági gépek pusztítása a lakosság körében súlyos élelmiszerhiányt okozott. Saját maguk és családjuk élelmének biztosítása mellett a települések lakói ellátási kötelezettséggel is tartoztak az állomásozó katonaság felé, akik a háború után is rendkívül sok atrocitást követtek el a civil lakosság körében. Az előre meghatározott ellátmány mellett gyakoriak voltak a rekvirálások és a fosztogatások, amelyek testi sértést vagy akár emberéletet is követelhettek.²⁸⁵ A Pest megyei főispánnak szóló jelentésében a váci polgármester részletes kimutatást küldött a katonaság részére meghatározott élelmiszerek kiszállításának teljesítéséről és annak körülményeiről:

²⁸² Ókeresztény katonaszent, mártír. A főtí templom egykori kegyura és építtetője, gróf Károlyi István kapta az ereklyét ajándékba IX. Piusz pápától.

²⁸³ Fót HD: 126.

²⁸⁴ Tápióság HD: 85-86.

²⁸⁵ CZETZ 2017: 88.

„Az előírt 5000 kg széna dispoziciónál 485 kg többlet állt elő és pedig azért, mivel az átvevő rétsági orosz alakulat katonái a szénát erőszakkal vették el és a kiszolgáltatást megtagadó kosdi református papot és feleségét véresre verték.”²⁸⁶

Az élelmiszerellátási problémák mellett a lakosság széles tömegét érintő, rendszeressé váló fizikai és lelki traumatizálásról számol be a váci székesegyház historia domusa is:

„Sok panasz, sírás, kétségbeesés az egész városon. Rablások, rongálások, erőszakoskodások, kilakoltatások mindenféle! A régi csapatokat újak váltották fel: orosz parancsnokság vigyázott a rendre, de a polgárság érdekeit kevésbé tekintette. A lakosság kötelező munkabeosztást kapott, nőket, férfiakat vitték naponta különféle munkák végzésére, súrolás, krumplihámozás, stb. Az élelmezés körül is igen nagy nehézségek merültek fel. A készlet fogy, pótlásra gondolni sem lehet. A város február és március hónapban fejenként és hónaponként 3 kg kenyérlisztet osztott szét. A kedvesnővérek a város élelmiszeréből naponta mintegy 200 ellátatlannak osztottak ki meleg ételt, akik között előkelő tisztviselők is szerepeltek.”²⁸⁷

A mezőgazdasági munkák hatékony újraindításáról azért sem lehetett szó, mert a szovjet katonaság a lakosságot helyi munkára (pl. építkezés, takarítás) rendelte, amely több forrásban „robot”-ként szerepel. Az alagi plébánia történetében olvasható, hogy nemcsak a felnőtteket, hanem a munkaképes, fiatal fiúkat is fizikai munkára fogták.²⁸⁸ A rekvirálások és a sorozatos nemi erőszak mellett az ingyenmunkára való kényszerítés is a megszállók dominanciáját demonstrálta, amely által az alapvető létszükségleteitől megfosztott lakosság a szabadságuk elvesztését és a személyük, testük fölötti korlátlan hatalomgyakorlást élte át. Mindez nem pusztán a katonai háttér munkákat szolgálta, mivel a kötelezően előírt beosztáson túl a munkára hurcolás a legváratlanabb helyzetekben, rajtaütésszerűen is történhetett.

„Az utazás rettenetes. Egy vonat jár naponta Pestre az is ülés nélkül s út közben munkára leszedik a nők és férfiak egy részét!”²⁸⁹

A lokális közigazgatási források tekintélyes része foglalkozik a háborút követő közellátás megszervezésével, ami megyei szinten a főispán felügyelete alá tartozott, alsóbb szinten pedig a járási jegyző, a városokban a polgármester, illetve az előljáróságok vezetői voltak felelősek az utasítások végrehajtásáért. A Magyar Kommunista Párt irataiból nyilvánvalóvá látszik az a törekvés, hogy közellátási problémákért személyesen tegyék felelőssé a közigazgatás

²⁸⁶ VVL-V. 93-c 8770/1945. A vörös hadsereg II. negyedévi ellátása (1945)

²⁸⁷ Vác-Alsóváros HD: 1945. évi bejegyzés

²⁸⁸ „A felsőbb tagozatot nemcsak a tanterem hiánya miatt, hanem a körülmények miatt sem lehetett berendelni. A nagyobb fiúkat a repülőtéri közmunkára hurcolták, a nagyobb lányok pedig szüleik mellett nagyobb biztonságban voltak.” Alag HD: 62.

²⁸⁹ Vác-Alsóváros HD: 1945. évi bejegyzés

tisztviselőit és a mulasztókkal szemben pedig súlyos szankciókat (pl. letartóztatást, népbíróági pert) helyezzenek kilátásba. A vármegyei szakigazgatásban a főispán mellett igen fontos teendők hárultak az alispánra is mint a törvényhatóság első tisztviselőjére. Így például a közellátás terén ő ellenőrizte a rászorulókról vezetett nyilvántartásokat, megállapította a fejadagokat, valamint részt vett a közszükségleti cikkek szétosztásában.²⁹⁰ Pest vármegye alispánjának jelentése alapján 1945 októberében a megye egymillió lakosságának a fele számított ellátatlannak. E létszám első 10%-os redukálása kevésnek bizonyult, ezért 1946-ra további 10%-os csökkenést indítványoztak a „feketézők” és a „munkakerülők” névjegyzékéből való törlésével.²⁹¹

„Mindent egybevetve a vármegye közellátási helyzete rendkívül súlyos. A válságból kivezető út: közellátásunk haladéktalan újjáépítése. Ehhez három szükséges: a./ az ellátatlanok felülvizsgálata, b./ az élelmiszerkészleteinkkel rendelkezők elszámoltatása, c./ a feltárt készletek igazságos elosztása.”²⁹²

A struktúrában megjelenő erőszakot mutatja, hogy a közellátásért felelős helyi tisztviselők is elszenvedői lehettek az eljárásrendnek. A megyei előjárók ellenőriztették a polgármestereket, illetve a községek vezetőit, hogy az ellátatlanok névjegyzékét felülvizsgálták-e a létszám csökkentésének érdekében, a mulasztó tisztviselők ellen pedig az alispán büntetőeljárást indítványozott.²⁹³ Sok helyen a felsőbb hatóságok felülírták a közellátási bizottságok által jelentett létszámadatokat, így a Váci járásban településenként akár 100-150 fővel kevesebb ellátatlant regisztráltak, mint ahány rászoruló valójában volt.²⁹⁴ A nincstelenek magas száma miatt egyes települések vezetői inkább a fejadagok csökkentésével próbáltak minél több lakót élelmiszerben részesíteni. Püspökhátvanban a háború után két évvel, 1947 márciusában a járási főjegyző által megállapított 110 fő helyett „a legszigorúbb elbírálással” is legalább 230 személyt kellett gabonával ellátni, akik között arányosan kiosztva a fejadag olyan

²⁹⁰ TÓTH J. 2017: 705.

²⁹¹ MNL-OL-M-KS 274-15-76. Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye alispánjának jelentése az 1946. év I. negyedére, 1946. február 8, 6.

²⁹² MNL-OL-M-KS 274-15-76. Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye alispánjának jelentése az 1946. év I. negyedére, 1946. február 8, 21.

²⁹³ MNL-OL-M-KS 274-15-76. Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye alispánjának jelentése az 1946. év első negyedéről a május havi rendes közgyűlésen. 1946. május 8, 18.

²⁹⁴ Erre néhány példa: Csomádon több, mint 100 személyt érintett a csökkentés (1947. március 6.); Püspökszilágyon a maximális létszám 80 fő, de tényleges ellátatlanok száma 162 (1947. február 28.); Vácdukán a maximálisan megállapított 60 fő helyett 150 ellátatlant tartottak nyilván (1947. március 4.); Pencen a felsőbb hatóságtól kérték az ellátatlanok létszámát a megadott 500 helyett 850-re felemelni, mivel az aszály miatt olyan kevés gabona termett, hogy a földadó és beszolgáltatási kötelezettség miatt szinte semennyi nem maradt a gazdálkodóknál (1947. március 6.). MNL-PML-IV. 408.-z.-25, Járási, városi tisztí és népi szervek értekezleteinek jegyzőkönyvei

kevés marad, hogy a létfenntartáshoz szükséges mennyiséget sem érte el.²⁹⁵ A világháború előtt prosperáló, vagy legalább is a közszolgáltatásokat és a lakosság ellátását tekintve a környék településeihez képest magasabb színvonalon álló Alag II. világháború utáni hanyatlása és nélkülözése szembetűnő. 1947. február 28-án a község elöljárósága sürgős segítséget kért a megyei hatóságoktól, mert a 90%-ban munkás lakosság szegény és éhezik. A közellátás megszervezésénél nem vették figyelembe, hogy Alag alapvetően nem mezőgazdasági település, és a szovjet katonai jelenlét mellett a Magyar Lovaregylet pártfogásának megszűnése, valamint birtokainak szétosztása is jelentősen ellehetetlenítette a lakosság létfenntartását. Az újgazdák a rossz termés miatt földjükből nem tudtak megélni vagy a megtermelt gabonát felsőbb utasításra elvették tőlük. A nyomort tovább fokozta, hogy az ellátatlanok létszámcsökkentése érdekében 2142 fő helyett csak 1700 személy lehetett volna jogosult a közellátásra. A község vezetése azonban egy ilyen drasztikus csökkentést nem mert végrehajtani. Ahogy fogalmaztak: „*a közéleti bizottságnak nincs lehetősége arra, hogy 442 főt éhhalásra ítéljen, vagy a fekete piac karmaiba kergessen.*” A település ezért kényszerből, illetve az éhező lakosság felfokozott indulatától tartva inkább kevesebb, arányosan elosztott adagokkal próbálta mérsékelni a kialakult helyzetet: „*ha kell szenvedünk és éhezünk, egyformán éhezünk, de kenyér nélkül nem hagyunk 442 toprongyos, szegény munkást vagy tisztviselőt. Ezt írja elő és követeli az igazság, a demokrácia és Alag község éhező, nyomorgó lakosságának érdeke.*”²⁹⁶

Az ellátási hiány azért is volt kritikus a Váci járásban, mert a térséget közellátásilag nem csatolták az ún. „Nagy-Budapesthez” a főváros krízishelyzete miatt, ezért ezek a települések elestek a központi elosztásoktól. A váci Nemzeti Bizottság még a háború után két évvel is kérelmezte, hogy a város részesülhessen a központi ellátásból. A lakosság ugyanis több, mint 80%-a az iparban és nagyrészt Budapesten dolgozott, ezért méltányosnak azt tartották, hogy hasonló elbírálás alá kerülhessenek, mint a fővárosi munkások.²⁹⁷ A kérelem elutasítása azonban egyre nagyobb elégedetlenséget okozott a váci lakosság körében. 1948 áprilisában a „népi szervek ülése” megállapította, hogy a városban különösen rossz közhangulat uralkodik, mert a vidéki városok rendszeresen kimaradnak azokból a juttatásokból, ami a budapestieket megillette, és a csekély mennyiségű kiosztásból még az ipari települések – köztük Vác – sem

²⁹⁵ MNL-PML-IV. 408.-z.-25, Járási, városi tisztii és népi szervek értekezleteinek jegyzőkönyvei, Püspökatvan 1947. március 5.

²⁹⁶ MNL-PML-IV. 408.-z.-25, Járási, városi tisztii és népi szervek értekezleteinek jegyzőkönyvei, Alag 1947. február 28.

²⁹⁷ MNL-PML-IV. 408.-z.-26, Járási, városi tisztii és népi szervek értekezleteinek jegyzőkönyvei, Vác város 1947. február 3.

részesülhetnek jobb színvonalú élelmiszerből.²⁹⁸ A főváros szomszédságában élő más települések lakóinak tapasztalatai is azt sugallják, hogy inkorrektnek érezték azt, hogy a nagyobb városok – de különösen Budapest – előnyt élveznek, míg a „*falvak munkássága, mint mindig, az ellátmány silány részét kapja*”.²⁹⁹ Hasonlóképpen az egyéb kiosztásoknál, például a külföldről érkező ruhasegélyek során is alárendeltnek érezték helyzetüket a városokkal szemben. Egy örszentmiklósi tanító segélykérelmében megjegyezte:

*„Nem tudjuk, hogy a csekély fizetést egy meleg ruhadarabra vagy fűtőre fordítsuk. Sajnos velünk szegény falusi tisztviselőkkel senki sem törődik. A falu nem tud vagy nem akar segíteni, a város pedig azt hiszi, hogy itt vidéken a köztisztviselő nem nélkülözi a legszükségesebbeket.”*³⁰⁰

A közellátási válság azonban nem csak a főváros közvetlen környékén jelentkezett. A kedvezőtlen időjárás, az élelmiszerek és a mezőgazdasági eszközök rekvirálása, valamint az irreális beszolgáltatási kötelezettség ugyanúgy érintette a vármegye Tápió-menti agrártelepüléseit is. Az élelmezés tartós megoldatlanságát mutatja, hogy Szentlőrinc-káta előljárósága még 1947 márciusában is tiltakozott az ellátatlanok számának sorozatos csökkentése ellen, mivel a redukált 208 fős létszámot egy hónap elteltével további 161-re szállították le, így szinte már csak a leginkább rászorultnak vélelmezett csoportok: a hadiözvegyek és az idősek, valamint a községi alkalmazottak részesültek ellátásban.³⁰¹ A járási székhelyen, Nagykátán a sertésvágók zsírbeszolgáltatását rendszeresen elszállították a községből, miközben a nélkülöző lakosság minimális zsírkészlettel sem rendelkezett. Az előljáróság szerint ezzel a községben sokkal súlyosabb helyzet alakult ki, mint a fővárosban, ahol zsír és margarin jegyet vezettek be.³⁰²

Az éhezés elterjedése és az államilag kiutalt ellátmány bizonytalansága gyakran önálló – gyakran illegális – intézkedésekre sarkallta a lakosságot. Az ilyen beszerzések azonban komoly kockázattal jártak. Az MKP kommunikációjában az élelmiszerhalmozás a legsúlyosabb vétkek egyikének számított, amivel szemben bármilyen eszköz megengedett volt, ezért még azok is büntetés alá eshettek, akik szabályosan jártak el. Ezt alátámasztja annak a néhány dunakeszi gazdának az esete, akik 1945 augusztusában Szentésre mentek beszerzőútra, hogy sertést,

²⁹⁸ MNL-PML-IV. 408.-z.-26, Járási, városi tiszti és népi szervek értekezleteinek jegyzőkönyvei, Vác város 1948. április 26.

²⁹⁹ MNL-PML-IV. 408.-z.-25, Járási, városi tiszti és népi szervek értekezleteinek jegyzőkönyvei, Alag 1947. február 28.

³⁰⁰ VPKL-A-1-a Actio Catholica 9, 983/1947. (Ragályi Endre)

³⁰¹ MNL-PML-IV. 408.-z.-23, Járási, városi tiszti és népi szervek értekezleteinek jegyzőkönyvei, Tisztiértekezletet megelőzően gyűlés tartása a demokratikus szervek által Szentlőrinc-káta, 1947. március 8.

³⁰² MNL-PML-IV. 408.-z.-23, Járási, városi tiszti és népi szervek értekezleteinek jegyzőkönyvei, a járási tisztiértekezletet megelőző ülés a helyi népi szervekkel, Nagykáta 1947. január 30.

baromfit és gabonát vásároljanak. A Közellátási Minisztériumtól kapott engedélyük ellenére a szentesi közellátás vezetője a megvásárolt termékeket elkobozta, majd feketézés vádjával átadta a gazdákat a rendőrségnek, végül pedig Mezőhegyesre internálták őket.³⁰³ Az élelmiszerosztás lebonyolítása, vagy akár egy sikeres beszerzés ugyanakkor elismerést és népszerűséget is hozott – főleg kisebb községekben – az egyes vezetőknek, ami később irigységet és pozícióért folytatott harcot is szülhetett. Ez történt Alagon is, ahol a háborút követően Bohácsi Ferenc próbálta megszervezni a település közellátását. 1945 februárjában három alkalommal is Ceglédre utazott terményekért. Munkája nagy népszerűséget hozott számára, ami miatt a helyi kommunista párt többi tagja összefogott ellene és a Magyar Kommunista Párt központjában feketézéssel jelentették fel. Bohácsi a tisztségéről lemondani kényszerült, majd a párt kizárta soraiból és a helyi orosz parancsnoksággal letartóztatta.³⁰⁴

Mivel az állami készletek beszerzésének legnagyobb része a kötelező beszolgáltatásból származott, ezért a közellátás veszélyeztetése jogcímen gyakran vonták felelősségre azokat a – szabotőrnek vagy kuláknak bélyegzett – gazdákat is, akik a sokszor irreálisan magas, teljesíthetetlen kötelezettségüknek nem tettek eleget.³⁰⁵ A közellátási miniszter 102 900/1945. számú rendelete alapján a községi előljáróságok feladata volt, hogy ellenőrizzék a gazdálkodók beszolgáltatásait. Ha a gazda nyolc napon belül nem tudta igazolni a teljesítést, akkor a község polgármestere a járási főjegyzőnek tartozott jelentést tenni, aki akár a karhatalom igénybeviteléről is rendelkezhetett. A kötelező beszolgáltatás elrendelése ellenére nem oldódott meg az országban az élelmiszerhiány, ezért a közellátási miniszter döntése alapján 1946 elején elszámoltatási bizottságok alakultak, akik házról házra járva ellenőrizték, hogy az egyes családok a hatóságilag megállapított szükségleteiken és a vetőmagon kívül rendelkeznek-e felesleggel. Amennyiben a gazda nem tett eleget a kötelezettségeinek, a terményét még akkor is zárolhatták, ha a család szükségletei nem voltak biztosítottak. Továbbá a zárolást akkor is végrehajthatták, ha a gazda teljesítette a beszolgáltatást, de felesleggel rendelkezett.³⁰⁶ Találunk arra is példát, hogy a terményleadást évekkel később visszamenőleg, büntető jelleggel vagy megfélemlítés céljából ellenőrizték. Szentmártonkátán az 1947. július 4-i tanácskozáson Demeter Sándor, a helyi kisgazdapárt elnöke számolt be arról, hogy a Nagykátai járási rendőrkapitányság által kiküldött járőrök az 1945. évi napraforgó beszolgáltatás kapcsán vizsgáloztak a községben. Az ellenőrzés során – a késő éjszakai órákban – több gazdálkodó

³⁰³ ÁGOSTON 2018B: 48.

³⁰⁴ ÁGOSTON 2018B: 69.

³⁰⁵ TÓTH J. 2014: 143.

³⁰⁶ TÓTH J. 2017: 716.

lakásán megjelentek, akiket álmukból felrázva beszolgáltatásuk igazolásra szólítottak fel. Az ellenőrzésnél több olyan eset előfordult, hogy még azokat is előállították, és a hajnali órákban gyalog a szomszédos nagykáti rendőrkapitányságra vezényelték, akik igazolni tudták a beszolgáltatási kötelezettségüket vagy a bírságuk kifizetését.³⁰⁷

Az élelmiszer-ellátási hiány okozta krízis során az ellenségkeresés további célpontjai a molnárok voltak, akiket vámörléssel vádolhattak meg, és így tették őket felelőssé a kenyér- és lisztellátás hiányáért. Ezért a megyei alispán elrendelte a malmok és a darálók felülvizsgálatát, továbbá a szabályszegő malomtulajdonosok, valamint a tevékenységüket megtűrő községi tisztviselők megbüntetését:

„A vizsgálatok eredményeképpen több malmot, illetőleg malomüzemben tartót jelentettem fel a gazdasági rendőrségen, a községi jegyzőt pedig, aki a kellő felügyelet gyakorlását elmulasztotta, állásától felfüggesztettem a fegyelmi eljárás egyidejű megindítása mellett.”³⁰⁸

A dunakeszi malom példája is rávilágít arra, hogyan válhattak a molnárok könnyen a közellátás „ellenségévé”. Dunakeszi jegyzőjének beszámolója alapján a gazdák a háborút követően a községháza felhívására szívesen ajánlották fel a megmaradt terményeiket a közellátási célokra, mivel az állomásozó szovjet katonaság úgyis folyamatosan elhordta az élelmet a házaktól. A településen csak egy hengermalom volt működőképes, ami Kónyi János molnár tulajdonában volt. A szovjet katonák is vele öröltettek, amikor megtudták, hogy a malma üzemel. A molnár a megmaradt lisztbevételét árulni kezdte, illetve az infláció miatt ékszerre vagy pálinkára cserélte. Mivel a község egyes vezetői azt feltételezték, hogy a közellátásra szánt gabona vámkeresményét visszatartja, hogy később eladhassa, ezért kizsákmányolónak bélyegezték és – később nyilas párttagsággal is megvádolva – 1945 februárjában eltávolították. Az eljárás kétszínűségét mutatta, hogy az őrlés joga ezt követően a községi bíró és a – kommunista párttag – jegyző rokonaihoz került. A molnár ellen intézett támadás azért is volt radikális lépés, mert az élelmiszerellátás akadályozottsága miatt a malom átmenetileg az éhezéstől mentette meg a település lakosságát.³⁰⁹ Dunakeszin ugyanis az alföldi falvaktól eltérően már a századfordulón sem volt a házaknál kemence, mivel a kenyérsütés a pékek feladata volt. A korlátozott lisztkiutalás ezért ténylegesen veszélyeztette a lakosságot,

³⁰⁷ MNL-PML-IV. 408.-z.-23, Járási, városi tisztii és népi szervek értekezleteinek jegyzőkönyvei, Szentmártonkóta, 1947. július 4.

³⁰⁸ MNL-OL-M-KS 274-15-76. Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye alispánjának jelentése az 1946. év első negyedéről a május havi rendes közgyűlésen. 1946. május 8, 15.

³⁰⁹ AGOSTON 2018B: 46-47.

különösen ha azt is figyelembe vesszük, hogy a falu körül kialakuló ipari munkások által lakott telepek zavartalan ellátását a világháború előtt három pékség látta el.³¹⁰

A II. világháborús összeomlás, a szovjet megszállás okozta súlyos emberveszteség és infrastrukturális károk az egyházközségek oldaláról szemlélve is drasztikus következményekkel jártak. Sokatmondó a ceglédi katolikus egyházközségi képviselőtestület jegyzőkönyvének 1944. év végi bejegyzése, amely szerint a templom használhatatlanná vált, az összes iskola megrongálódott, a szerzetesnővéreket kilakoltatták és a zárdát felforgatták, mivel az épületet kórháznak rendezték be. De túl a materiális veszteségeken, legalább annyira megrendítő tapasztalatként olvasható, hogy a lakosság körében nagy számban voltak „elesett lelkű emberek”.³¹¹ Bár a háborús viszonyok, a halottak száma és a lakosság elmenekülése egy ideig meggátolta a plébániai képviselőtestületi ülések összehívását, az egyházi igazgatás és a plébániák működése a világi közigazgatással ellentétben folyamatosnak tekinthető. A megpróbáltatások ellenére a katolikus egyház és az egyházközségek önértelmezésében, küldetéstudatában lényegi fordulat a háború, illetve a politikai változások hatására sem történt,³¹² a képviselőtestületek továbbra is a lokális oktatási és szociális szféra koordinálójaként, valamint a helyi katolikus társadalom érdekképviselői és reprezentáló szerveként jelentek meg.

Korábbi szerepük, valamint ezzel együtt a katolikus társadalom megtörésének első lépését az 1945. évi földtörvény következményein keresztül láthatjuk. A ceglédi egyházközség képviselőtestületi jegyzőkönyve – amely más plébániák dokumentumaival ellentétben a II. világháború utáni években is folyamatosan vezetett maradt – alátámasztja, hogy a földek elkobzása nemcsak az egyházközség anyagi stabilitásának felszámolásával járt együtt, hanem rövid időn belül az éhezés szélére sodorta a plébániai alkalmazottakat. Az 1945. április 29-i ülésen az egyházközség elhatározta, hogy felülvizsgálatot kér a megyei, illetve az Országos Földbirtokrendező Tanácstól a plébániai földek jogszerűtlenül végrehajtott felparcellázása miatt.³¹³ 1945 szeptemberében a Délpestmegyei Földbirtokrendező Bizottság határozata 100 kataszteri holdat mentesített a parcellázás alól, ezért a képviselőtestület felhatalmazta a világi elnököt, hogy a helyi földigénylő bizottsággal állapodjon meg a földterület kiválasztásában.³¹⁴ Azonban a tárgyalások végül nem jártak eredménnyel, mivel a földigénylő bizottság nem volt hajlandó a kért földterület kiadására, hanem ehelyett lényegesen hátrányosabb ajánlatot

³¹⁰ SIPOS K. 2000: 44.

³¹¹ VPKL-C Cegléd rk. plébánia egyházközségi ülésjegyzőkönyv: 1944. december 31.

³¹² BÁNKUTI 2017: 422.

³¹³ VPKL-C Cegléd rk. plébánia egyházközségi ülésjegyzőkönyv: 1945. április 29.

³¹⁴ VPKL-C Cegléd rk. plébánia egyházközségi ülésjegyzőkönyv: 1945. szeptember 18.

tettek.³¹⁵ Az ügy rendezésére végül nem született megállapodás. 1946 júniusában az egyházközségi képviselőtestület kényszerűségből az újvárosi temető bérbeadását javasolta a plébános részére konyhakerti művelésre, illetve előirányoztak kárpótlást az érintett javadalmasoknak a papi, a kántori és a harangozói földek elvesztéséért. A hívek fizetéseképtelensége miatt még az egyházi adó felemelése sem tudta fedezni a legszükségesebb kiadásokat. 1946. június 30-án a plébános ismertette a képviselőtestület előtt, hogy nem tud a káplánok részére elegendő ételmet biztosítani, mert a fizetés nem elég a napi egyszeri étkezésre sem. Ezt megerősítette Simonyi István iskolaigazgató is, hogy *„a plébánia helyzete szinte kétségbeejtő. Volt olyan nap, hogy a házvezető ebédet nem tudott főzni, mert nem volt sem pénz, sem élelem. Összehasonlítja a helyzetet a régivel. 1938-ban a plébániának 117 hold földje, 633 pengő fizetése és 3x97 pengő káplántartása volt havonként. Ma a plébánosnak a VI. fiz. osztálynak megfelelő fizetése van, ez 1 ½ liter olaj ára, ebből semmit fedezni nem lehet. Fa egy szem sincs, gallyakkal, rőzsével fűtenek, hogy mégis valamit főzni lehessen.*”³¹⁶

Az anyagi stabilitásuktól megfosztott, fizetéseképtelen plébániák számos helyen nem tudták a tanítók bérét sem kifizetni, illetve új tanítói állásokat szervezni. A nagybörzsönyi egyházközségben a gyermekek létszáma szükségessé tette volna még egy pedagógus alkalmazását, azonban ez a pénzhiány miatt lehetetlen volt. A plébánia a *„földreform miatt elvesztette a kegyúri támogatást, a három hónapos oroszfronti megszállás és végül a község kiürítése teljesen elszegényítette az egyházközség híveit. Az egyházközség meglevő alkalmazottait sem tudja 1 ½ év óta fizetni.*”³¹⁷ Másutt sok tanítói állás maradt betöltetlen, a meglevő vagy újraszervezésre került státuszok illetményét pedig az egyházközség anyagi forrásainak hiánya miatt sok esetben – részben vagy egészben – a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fizette. Tápiószecsőn 1947-ben három új tanítói állás megszervezése a minisztérium jóváhagyásával történt és mindhárom bérezése pedig 10%-ban a helyi javadalomból, 90%-ban azonban állami hozzájárulásból került megtérítésre.³¹⁸ Mindez együtt járt azzal, hogy az egyházközségek kevésbé érvényesíthették szándékukat a pedagógusok kinevezésének és alkalmazásának jogában, amely egyúttal előrevetítette ezen intézmények államosítását is. Az egyházi nevelési intézmények (óvodák, iskolák) szerepét a dolgozat témája miatt elsősorban a szociális funkciójuk és gyermekvédelmi szerepkörük szempontjából

³¹⁵ VPKL-C Cegléd rk. plébánia egyházközségi ülésjegyzőkönyv: 1945. szeptember 30.

³¹⁶ VPKL-C Cegléd rk. plébánia egyházközségi ülésjegyzőkönyv: 1946. június 30.

³¹⁷ VPKL-C Nagybörzsöny rk. plébánia egyházközségi jegyzőkönyv: 1946. augusztus 25.

³¹⁸ VPKL-C Tápiószecső rk. plébánia egyháztanácsi jegyzőkönyv: 1947. február 17.

vizsgálom, ezért erről a folyamatról és annak hatásairól a későbbi fejezetben még bővebben lesz szó.

6. A szociális gondoskodás új irányvonala: a Nemzeti Segély plakátján³¹⁹

A II. világháború a számos társadalmi krízis mellett a szociális gondoskodás terén új szereplőket és velük együtt új irányelveket is hozott magával. Az előző fejezetrész példái által szemléltetett, rövid időn belül drasztikussá váló nélkülözés jogosan követelt hatékony és működőképes szociális intézkedéseket. A népjóléti intézményhálózat átalakítását 1945 és 1950 között a szovjet típusú rendszer általános tendenciának tekinthető módon, teljes központosítással hajtotta végre, felosztatva egyúttal azokat a jótékonyági szervezeteket is, amelyek társadalmi küldetése ellentétben állt a kommunista ideológiával. A szovjet típusú gazdaság- és társadalompolitika az embert az állami gépezet „alkatrészének” tekintette, akinek elsődleges feladata a termelésben való részvétel. A szociálpolitika területén is megfigyelhető az a kollektivizmus, amely az egyéni autonómiát felszámolva az „osztályérdek” alá szervezi a társadalmat. Ezért a II. világháborús összeomlást követően a szociális gondoskodás megújítása a gyakorlatban a fennálló civilizáció radikális módszerekkel történő leváltását jelentette.³²⁰ Ideológiai szempontból az erőszak és a jóléti intézkedések alkalmazása egyaránt a teljes egyenlőséget hirdető kommunista utópia megvalósítását szolgálták, és az állami intézmények kezében mindkettő legitim eszköznek számított, amelyeket gyakran felváltva vagy párhuzamosan alkalmaztak.³²¹

Ezek a gyakorlatok nem csupán a nyílt egypártrendszer sajátjai voltak, hanem már 1945-től láthatóak, különösen a szociális intézkedésekkel együtt járó propagandában. A kommunista párt legitimációját szolgálta mindazon üzeneteknek a sugározása, hogy a közellátás megszervezése, a szegénység és éhezés felszámolása, a hadifoglyok hazahozatala, a hadiárvak gyámolítása kezdetektől fogva a kommunisták munkájának köszönhető. Az 1945. évi választások kapcsán megjelenő propagandaplakátok is felhasználták a szociális kérdést üzenetük népszerűsítéséhez (Függelékek: 4. forrás).

Vác Város Levéltárában a polgármester II. világháború utáni iratai között a lakosság számára egy addig ismeretlen szervezetnek, a Nemzeti Segélynek plakátjára akadhatunk, amely 1945. április 26-án látszólag szokványos módon jótékonyági célra gyűjtést hirdetett.³²² A

³¹⁹ A plakátot lásd Függelékek: 3. forrás

³²⁰ LAKNER 2012: 50-51.

³²¹ HORVÁTH S. 2015: 10.

³²² VVL-V. 93-c, 2946/1945. A továbbiakban plakát szövegéből vett idézetek mindegyike a jelzet alatt található, „*Felhívás adakozásra a Nemzeti Segélyakcióhoz*” című plakátról származik. (Függelékek 3. forrás)

Nemzeti Segély egy 1945. január 9-én alakult, majd 1948-ban a Magyar Vöröskeresztbe olvasztott társadalmi szervezet volt, amelyet a Magyar Kommunista Párt Központi Vezetősége hívott életre. A kezdetben négypárti felügyelet alatt működő mozgalom főként a gyermekvédelmet, a hadirokkant-ellátást, valamint a háborút követően az ellátás megszervezését tűzte ki célul. Törekvése az volt, hogy az egész országot behálózó mozgalommá váljon, ezért számos településen helyi szervezetei alakultak, tagjai pedig egyesületi hozzájárulással támogatták az egyesület fenntartását.³²³ A szervezet alapítói ügyeltek arra, hogy a tevékenységük – kezdetben – ne legyen könnyen összefüggésbe hozható a kommunista párttal. A vörös terror rémtettei, valamint a két világháború közötti antikommunista retorika miatt sokak szemében egy nyíltan marxista, bolsevik ideológiára támaszkodó társadalmi mozgalom rossz emlékeket és ellenérzéseket szülhetett. A „nemzeti” elnevezés azonban a magyarság egységét kifejezve ismerősen és pozitívan csengett. A mozgalom szimbóluma, a mentőöv is vörös helyett a nemzeti színekben jelent meg:

*„A mentőhajók a végtelen tengeren idegenek, más nemzetiségűek mentésére sietnek a legtöbb esetben. A Nemzeti Segély magyarok felé dobálja mentőöveit, egy kicsiny ország testvériségébe a szerencsétlenségek óráiban.”*³²⁴

A népjóléti arculat mellett a Nemzeti Segély komoly propagandatevékenységet is folytatott, amelynek fő terjesztője az 1945. július 6-tól heti rendszerességgel megjelenő *Magyar Jövő* című lap volt. A folyóirat cikkeiből néhány gyűjtési akció ismertetésén kívül kevés információt kapunk a Nemzeti Segély tényleges működéséről, a legtöbb írás propaganda tartalmakat vagy bulvárszintű beszámolókat közölt.

A folyóirat mellett a szervezet népszerűsítésének eszköze volt az említett váci plakát is, amely funkcióját tekintve – minden hasonló hirdetéshez hasonlóan – komoly üzenethordozó jelentőséggel bírt. Sokszorosítva a leggyorsabban eljuthatott a helyi lakosokhoz, akik lépten-nyomon találkozhattak vele. A hirdetmény a társadalom egészét képes volt megszólítani, hiszen még újságot sem kellett venni az elolvasásához. Felületesen szemlélve a Nemzeti Segély plakátja nem különbözik más adománygyűjtő felhívásoktól. A nagyméretű hirdetmény megnevezi a gyűjtés okát, amelyre bármilyen adományt szívesen fogad és mindenkit a szolidaritásra buzdít. A hosszú szöveg azonban számos helyen propaganda- és manipulációs technikákat használ fel. Ennek legelső módszere az erős emocionális hatás felkeltése, ezért a plakát szövege is drasztikus képekkel kelti fel az olvasó részvételét, amellyel a háború mindennapos tragédiáit átélő lakosság könnyen azonosulni tudott:

³²³ VARGA SZ. 2006: 201-202.

³²⁴ ZILAHY 1945: 1.

„Szörnyű vihar vonult át magyar Hazánk ezer éven át vérrel áztatott földjén. Városok, falvak pusztultak el, otthonok semmisültek meg s a nagy pusztításban legtöbbet szenvedett fővárosunk, Budapest. (...) Mindenütt romok... romok... S a romok között csonttá fagyott karok nyúlnak ki, esdeklőn! Gyermekek, ifjak, apák, anyák erőtlen hangok kenyérért, otthonért könyörögnek.”

A pusztítás képei után azonban megjelenik a társadalom fő célja és közös érdeke: az újjáépítés gondolata, ami a világháború utáni politikai retorikában gyakran használt motívum volt: *„Új honfoglaláshoz, új országépítéshez adod, amit adsz!”* – áll vastagon kiemelve a Nemzeti Segély plakátjának legvégén. Az építkezés és megújulás toposza a népjóléti miniszter hasonló megfogalmazásában jelent meg a *Magyar Jövő* első számában:

„A hatékony szociálpolitika csak az ország újjáépítésével párhuzamosan bontakozhatik ki. Így a népjóléti minisztérium munkája ezen a vonalon ma főleg arra irányul, hogy helyreállítsa az ország eddig is fennállott és a háború által szétszilált szociálpolitikai intézményeit. Egymagában helyreállításokkal azonban még nem sokat érnének el. Ezek az intézmények eddig a kirakatpolitika szolgálatában állottak. Fennállásukkal bizonyítani kellett volna kifelé, hogy a kormányzat törődik a néptömegek érdekeivel. Szervezetükkel viszont meg kellett akadályozniok, – s ebből a szempontból igen eredményesek voltak – hogy a népjólét érdekében bármi komoly dolog is történhessék. Ennélfogva csak akkor válhatnak komoly szociálpolitika eszközévé, ha a demokratikus követelményeknek megfelelően átszervezzük őket.”³²⁵

Molnár Erik idézett publikációjában már nyíltan kifejezésre juttatta, hogy az újjáépítés a szociális gondoskodás területén az állami beavatkozás és felügyelet növelésével jelent egyet. A mondatokban észrevehető a kognitív csúsztatás alkalmazása is, amikor az új szociálpolitikai irányvonal kizárólag pozitív fogalmi környezetben jelenik meg, mint például „országépítés”, „demokratikus követelmények”. Ezzel párhuzamosan viszont a politikai ellenféllel összefüggésben negatív, elutasítást keltő meghatározásokat használnak: „kirakatpolitika”.³²⁶ Az országépítés, újjáépítés gondolata a lakosság számára elsősorban a háború rombolása után otthonuk, lakókörnyezetük, az infrastruktúra és az intézményrendszerek helyrehozását jelentette, a politikai nyelvhasználatban ideológiai töltettel azonban a múlttal való leszámolás és a társadalom szovjet típusú alapokra helyezésének szinonimájává vált.

A manipuláció egyik hatékony technikája, amikor a propagandaanyag a közösségi érzelmekre hatva a kollektív cselekvésre buzdít, ahogyan a váci hirdetmény is a teljes lakosságot kívánta mozgósítani vagyoni helyzetétől és társadalmi pozíciótól függetlenül. Ráadásul még kirekesztetté is válhatott az, aki nem vett részt ebben az összefogásban:

³²⁵ MOLNÁR E. 1945: 1.

³²⁶ VIRÁNYI 2020: 47.

„Adakozzanak a gyári munkások, tisztviselők, gazdák, iskolák, hivatalok, iparosok, kereskedők, magánosok és ebből az országépítő adakozásból ne maradjon ki senki!”

A társadalom kollektívaként való megjelenése rendezvények, ünnepségek kapcsán különösen impresszív válnak,³²⁷ mivel az ekkor megjelenő valóságteremtő, reprezentációs eszközök még nagyobb hitelességet adnak egy politikai üzenetnek. Ennek megfelelően Vácon is egy ünnepségsorozattal kötötték össze a Nemzeti Segély adománygyűjtését: *„Április 29-én és május 1-én, a munkásság nagy ünnepén a város különböző helyein urnákban gyűjtenek a Nemzeti Segélyakcióra.”* 1945. május 1-jén nagyszabású megmozdulás volt a városban, ekkor avatták fel demonstratív jelleggel a székesegyház előtti téren a szovjet katonai emlékművet.³²⁸ A világháború végét szimbolizáló, ünnepélyes felvonulásokkal tarkított esemény annak a pozitív megerősítését sugalmazta a résztvevők felé, hogy az adakozás egy békés és boldogabb jövő megteremtését segíti elő a Szovjetunió „közbenjárása” révén.

A szociálpolitika átszervezésének egyik legdrasztikusabb lépésének tekinthető az 1945 előtt szociális tevékenységet végző, a kommunista párthoz nem kötődő karitatív egyesületek felszámolása. Háttérbe szorításuk és „haszontalanságuk” hangsúlyozása a betiltásukhoz vezető lépcsők egyike volt. A propaganda gyakori módszere az elhallgatás, amelynek célja, hogy a célközönség az ellenségnek kikiáltott szervezetekről, eseményekről csak minimális, elferdített beszámolókból értesüljön. A háború előtt alakult jótékonyági akciók „jelentéktelensége”, vagy éppen negatív feltüntetése a váci plakáton még burkoltabban jelenik meg:

„A társadalom szívére és áldozatkészségére az elmúlt évtizedek alatt igen sok alkalommal és talán feleslegesen sokszor is apelláltak. A Nemzeti Segélyakció sürgető kérése egyikhez sem hasonlítható.”

A Nemzeti Segély hangvétele pár év alatt azonban lényegesen radikálisabbá vált. 1947-ben a szervezet első országos kongresszusán Kárász Győző főtitkár beszámolójában már nyíltan támadta a két világháború közötti népjóléti kezdeményezéseket:

*„Természetesen voltak jószándékú, becsületes emberek is, akik beálltak a Horthyné-féle ingyényhítők sorába, de ez nem változtat azon a tényen, hogy akik egy-egy ilyen akciónak aktív vezetői voltak, sohasem érezték át az ingyéget szenvedők problémáit és a segítség csak a nyomor palástolását célozta ahelyett, hogy felfedték volna annak igazi okát és azt orvosolni igyekeztek volna. Ez a tartalombeli különbség a Nemzeti Segély és más, egyházi vagy társadalmi segélyszervezet között.”*³²⁹

³²⁷ VIRÁNYI 2020: 47.

³²⁸ Vác-Alsóváros HD: 1945. évi bejegyzés

³²⁹ KÁRÁSZ 1947: 5–6.

A szociális mozgalmak összemosása mellett az idézett szövegrészben bűnbakká is váltak a szociális munkát végző szervezetek és különösen ezek vezetői. A kormányzónéra tett utalás mögött a két világháború közötti időszak vezető elitjének kritikája húzódik. Hasonló bűnbakképző módozatok jelentek meg a kommunista múltértelmezésben a nagybirtokos arisztokráciával szembeni vádakra is, amely szerint „nemzetellenesként”, illetőleg „nácibarátként” kétszer is háborúba sodorták az országot, valamint összességében Magyarország „félfeudális” elmaradottságáért is felelősek voltak.³³⁰ Ebben az értelmezésben a társadalmi különbségeket tudatosan fenntartva nem egyszerűen tehetetlennek vagy inkompetensnek tűnnek fel, hanem olyannak, akik érzéketlenek mások nyomora iránt és szándékosan akadályozták a rászoruló sorsának jobbrafordulását. A kommunista párthoz köthető egyesületek saját erényeik felmutatását és egyben legitimitásukat azzal biztosították, hogy a többi szociális szervezettel szembeszállva definiálták munkájukat. Umberto Eco szavaival élve, előbb kimutatták „ellenfeleik” néhány valóban létező vonását, majd ezt a másságot még hangsúlyosabbá téve „legendás vonásokkal” is gazdagították a képet.³³¹ A II. világháború előtti szociális rendszer csakugyan nem törekedett a vagyoni különbségek radikális megszüntetésére, azonban ez nem jelentette azt, hogy mindenki közömbösen állt volna a szegénység kiváltó okaihoz. A Nemzeti Segély kongresszusán szintén „legendás” elemként hangzott el az, hogy a „letűnt rendszer képviselői” minden időben, „így most is, a felszabadulásunkkor” csupán a könyöradományok és a jótékonykodás gyakorlásával a társadalmi nyomor igazi okozóivá váltak.³³² Ezzel a megállapítással szemben a disszertációm példái is alátámasztják, hogy sem az állami szociálpolitika (mint a Horthy Miklós-féle ínségnyhító akció), sem a karitatív szolgálatot végző szervezetek vagy magánszemélyek (mint a Károlyi család jótékonyági egyesületei) – éppen a társadalmi igazságosság és a társadalmi rétegek egymással és az állammal szembeni kötelezettségeik miatt – nem támogatták a feltételek nélküli, alkalmi segélyosztásokat, hanem munkaképes személyeknél a munkalehetőségek biztosítását tekintették prioritásnak.

A korábbi társadalmi szerepvállalók tevékenységének elhallgatása alkalmas volt arra, hogy a reklámozni kívánt új ideológia vagy intézkedés jelentőségét növelje, a társadalomban betöltött szerepéről pedig irreális képet közvetítsen. A Nemzeti Segély anyagában gyakran találkozhatunk azzal, hogy önmagát az egyedüli hatékony és működőképes szociális szervezatként állítja be. Ahogy a váci plakát adománygyűjtése kapcsán is olvasható:

³³⁰ PÜSKI 2013: 434–435.

³³¹ ECO 2011: 12.

³³² KÁRÁSZ 1947: 5.

„Ennél borzalmasabb tartalmú kérelemmel nem fordult még senki a magyar társadalomhoz!”

Mivel a túl sok negatív üzenet éppen ellenkező hatást válthat ki, ezért a hatékony propaganda ügyel arra, hogy pozitív érzelmeket is közvetítsen (mint például a hazaszeretet, biztonság, öröm, jólét). Ezek sokszor semmitmondó üzenetek, jelszavak formájában jelennek meg, azonban ettől válik egy ideológia szimpatikussá a harmonikusabb, biztonságosabb életre vágyó közönség számára.³³³ Mint a Nemzeti Segély plakátján is áll: *„Kétszeresen ad, aki azonnal ad!”* A tények helyett kívánságok megfogalmazása – például az „új honfoglalás” – is hasonlóképpen megfoghatatlan, de olyan idealisztikus jövőkép, amire a világháború után a váci társadalom vágyakozott.

A jelentéstartalmi elemzésen túl a vizsgált hirdetmény propagandisztikus jellege igazán akkor érzékelhető, ha belehelyezzük az üzenetét a kortársak mindennapi szociális kihívásainak kontextusába. Figyelembe véve az előző fejezet részben bemutatott társadalmi tapasztalatokat és élethelyzeteket, a súlyos fizikai és lelki károkat szenvedő, kisemmizett váciak küzdelmét, szinte abszurdnak tűnik bármilyen adománygyűjtő felhívás a civil lakosság felé. A plakát valódi jelentősége azonban nem is az adakozás sikeressége volt, hanem az, hogy előkészítse ennek az ismeretlen, de valójában a kommunista párthoz köthető és annak ideológiáját közvetítő mozgalomnak a társadalmi beágyazását, felváltva a széles körben ismert, nagyobb múltra tekintő, de magukat más vezérelvek mentén meghatározó jótékonyági szervezetek tevékenységét.

A társadalomalakító felhívások jelentős része a közjót kívánja előmozdítani olyan szándékkal, hogy a megjelenő – sokszor negatív – viselkedésformákkal szemben másmilyen attitűdre, normára vagy cselekvésre ösztönözzenek.³³⁴ Az emberbaráti akciók jelentősége a Nemzeti Segély plakátjának olvasói számára sem volt újdonság. Mindenki átérezte a szolidaritás szükségességét, ahogy erre a karitatív egyesületek korábban is rendszeresen felhívták a figyelmet. A váci plakát – és a Nemzeti Segély többi propagandaanyaga – alapvetően nem ezt az attitűdöt kívánta megváltoztatni, hanem azt, hogy az adakozók *milyen* szervezet felé kötelezik el magukat. A szociális propaganda aspektusából szemlélve egyáltalán nem mellékes, hogy a rászoruló kinek a kezéből veszi el az adományt. E kulcsfontosságú törekvést néhány éven belül a nyílt erőszak követte. A váci főjegyző 1949. szeptember 9-én tizenkét egyesület feloszlására tett javaslatot, amelyek között több karitatív csoport is szerepelt. Az indoklás szerint *„a felsorolt egyesületek vezetősége és tagjai összetételében nem megfelelőek, a*

³³³ VIRÁNYI 2020: 73.

³³⁴ Ilyen társadalmi célú akció irányulhat pl. munkavédelmi, egészségmegőrzési, higiénias előírásokra, káros szenvedélyek visszaszorítására stb. VIRÁNYI 2020: 34-35.

demokratikus fejlődés lehetősége az egyesület keretén belül biztosítva nincsen, így a felsorolt egyesületek fennmaradása, további működése közérdekből nem kívánatos.”³³⁵ Az egyházellenes támadások részeként és a gyermeknevelés feletti teljes állami kontroll biztosításáért felszámolásra került Regőczi István katolikus pap váci árvaháza is, amelynek körülményeit a gyermekvédelmi fejezeten belül fogom részletezni. De nemcsak intézmények, hanem lokális akciók is támadás alá kerültek. A háború utáni éhezés csillapítására Budafokon az Actio Catholica 1945. január 16-tól két közkonyhát működtetett a svéd Vöröskereszt közreműködésével. A népkonyhát azonban 1947. március 30-án bezáratták, mivel egyes indokok szerint az Actio Catholica és a kormány között nézeteltérés támadt a vöröskeresztes adományok elosztásánál. A helyi vöröskeresztet és az egyházi karitást is megvádolták azzal, hogy a nélkülözők helyett csak a „kisgazdák gyermekeinek” osztanak segélyt. Mivel a kommunista párt a külföldről érkező katolikus adományok elosztása feletti ellenőrzést is önmagának tartotta fenn, a karitásztisztségviselőket visszaélésekkel, az amerikai NCWC³³⁶ képviselőit pedig kémkedéssel vádolták meg.³³⁷

A kommunista segélyszervezetek privilegizált támogatottsága nemcsak egyházi akciókat, hanem olyan nagymúltú egyesületeket is háttérbe kívánt szorítani, mint a Magyar Vöröskereszt. A Nemzeti Segély a kommunista párt utasítása szerint 1948-ben a Vöröskeresztbe olvadt, a nemzetközi segélyszervezet magyarországi csoportjai azonban többször is konfrontációkba kerültek az egyre inkább kommunista párti irányítás alá kerülő szociális ellátórendszerrel. A tápiószentmártoni vöröskereszt-fiók 1947. március 26-án tett panaszt a Nagykáti járás szociális titkárának, hogy a szervezetüket a széleskörű kapcsolatrendszerük ellenére rendszeresen kizárják a szociális ügyekből. Azt tapasztalták, mintha „két szociális állam” dolgozna egymás rovására, ezért az egységes munka érdekében a már működő vöröskeresztes csoportokat javasolták a népléti munka illetékes szervének. A járási szociális titkár válaszában ezzel szemben tájékozatlansággal vádolta meg a vöröskereszteseket, felszólítva őket az ekkor már zömében kommunista befolyású szociálpolitikai bizottságokba való bekapcsolódásra.³³⁸

³³⁵ A felsorolt egyesületek: Váci Nőegylet, Váci I. Általános Ipartársulat, Vác Városi Katolikus Gazdakör, Felsővárosi Református Földművelő Gazdakör, Váci Horgász Egyesület, Váci Alsóvárosi Katolikus Gazdakör, Váci Szent József temetkezési biztosító egyesület, Váci Szent Rókus temetkezési biztosító egyesület, Váci Felsővárosi temetkezési biztosító egyesület, Váci Nagyboldogasszony Földművelő temetkezési biztosító egyesület, Váci Nagyszál hegyljai Vadásztársaság, Váci Kereskedők Egyesülete. VÁCI TÖRTÉNELMI TÁR I 1996: 708.

³³⁶ National Catholic Welfare Council (Országos Katolikus Jóléti Tanács): az Amerikai Egyesült Államok katolikus püspöki konferenciája, amely humanitárius ügyekben döntött.

³³⁷ HÉVIZI 2008: 292–293.

³³⁸ MNL-PML-IV. 483-1, 55/1947.

A kommunista párt tehát a saját társadalompolitikai szemléletét – a szociális demagógiák széles eszköztárával – az egyetlen járható útként propagálta a II. világháborút követő krízis megoldására. A lokális példákon keresztül a dolgozat további fejezeteiben is látni fogjuk, hogy az állami szociálpolitika a világháborút követően nem pusztán a hatalomgyakorlás egyik lehetséges színterévé, hanem a tömeges mértékben nélkülözést szenvedő emberek fölötti kontroll fontos eszközévé vált.

7. „Jöjjön ide is a Jézuska öröme!”³³⁹ – a szegénységtapasztalatok a rászorulóknak önvalloásaiban a II. világháború után

Az Actio Catholica váci egyházmegyei iratanyagában nagy számban maradtak fenn olyan szokványosnak tűnő kérelmek, amelyben magánszemélyek – sokszor a háború alatt elszorult sorsukat elmesélve – kérnek segítyt a zömmel külföldről érkező adományokból. A szociális körülményeket, valamint a levélírók segélyre való jogosultságát gyakran a helyileg illetékes plébánosok a levelek alján vagy egy mellékletben néhány soros megjegyzéssel igazolták a felsőbb egyházi szervek felé. Az egypártrendszer kiépülése során az akadozó közellátás és a karitatív egyesületek fokozatos háttérbe szorulása miatt a kérelmezők a kiszolgáltatott helyzetükben nagyobb bizalommal tudtak egy nem állami, pártokon kívüli szervezethez fordulni, amelynek tevékenységét már megismerhették az egyházközségek tagjai. A korábbi statisztikai adatokból is kitűnik, hogy nem volt alaptalan az Actio Catholicához fordulni. Az 1939-1940. évi beszámoló szerint például – bár a beteggondozás, a kórházmissziók és a szülő nők ellátásának adatai hiányosak – a Váci egyházmegyében 346 188,88 pengőt osztottak szét, emellett segélyezni tudtak 4311 családot és 6594 egyedülállót, valamint munkához juttattak további 1620 személyt.³⁴⁰ Szociális munkája a világháború után különösen jelentőssé vált, mivel az Actio Catholica sohasem volt államilag bejegyzett szervezet és ennek köszönhetően 1946-ban a Belügyminisztérium a többi egyesület feloszlásakor nem tudta megszüntetni.³⁴¹

A különböző szervekhez elküldött kérelmek, panaszok elemzésénél nem az ilyen jellegű iratok egyenként történő ismertetésére, hanem a főbb jellemzők, jellegzetességek és sémák bemutatására törekszem. A levelek tartalmában első olvasatra a bejelentett igények, illetve az anyagi veszteségek taglalása tűnik fel. A legtöbb nincstelenné váló kérelmező emellett változó

³³⁹ Idézet Ferencz Károlyné felsőögi óvónő segélykérő leveléből, 1946. december 16. VPKL-A-1-a Actio Catholica 9. 983/1947.

³⁴⁰ VPKL-A-1-a Actio Catholica 7. 3018/1941.

³⁴¹ GIANONE 2010: 39.

részletességgel számolt be a háború alatt elszenvedett sorsáról és a szegénysége körülményeiről is. A váci előljáráshoz elküldött alábbi beszámoló is egy példa arra, hogy ennek a váci férfinak nemcsak a bombázásokban súlyosan megrongálódott háza és értékeinek, élelmének eltulajdonítása okozott anyagi károkat, hanem a szovjet katonák akciója miatt súlyos érzelmi megrázkódtatást is el kellett szenvednie:

„December 9-ről 10-re virradó éjjel 11 órakor 2 ittas katona jött a lakásomra, az ott egy használható szobában tartózkodó 7 személyt forgó pisztolyokkal kényszerítette felkelésre és távozásra, később az egyedül ott maradó családfőt kényszerítették kivont pisztolyok között az összes helyiségek felkutatására, s mert nőket nem találtak, reám lőttek, alig bírtam elmenekülni.”

A sorok írója bár tételesen felsorolta a házából eltűnt pénz, ékszerek, ruhák, szerszámok és élelmiszerek összességét, a károk miatt kért segílyt sohasem kapta meg.³⁴²

Az ehhez hasonló, ebben az időszakban tipikusnak mondható levelek vizsgálatában nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy a fizikai erőszak gyakran együtt járt olyan traumákkal, mint a fegyveres fenyegetés, agresszió vagy önmagában a megfélemlítés, amelyek ugyan látható, fizikai kárt nem okoztak, de tartós lelki és mentális sérülést idéztek elő.³⁴³ Több kérelem ezért sokszor a megszállást követően évekkel később is élénken idézi fel a magántulajdontól való megfosztás tapasztalatát. Az Actio Catholicához beérkezett magánlevelek is tanúskodnak különböző élettapasztalatokról. A közös bennük gyakran az, hogy sorsfordító tényezőként nem önmagában a materiális javak (súlyos) hiánya jelenik meg, hanem annak módja és emléke, ahogyan ezeket a csapásokat el kellett szenvedniük. Az alábbi idézetek mutatják, hogy társadalmi rétegtől és lakóhelytől függetlenül az erőszak aktusaival és leggyakrabban a „kifosztást” jelentő szavakkal vagy annak képeivel fejezték ki a szegénysorba jutásukat.

„52 éves, nő, családost, teljesen vagyontalan, szerény keresetű munkás ember vagyok. Felsőgödön lakom, igen nehéz helyzetünket súlyosbítja az, hogy tavaly teljesen ki lettünk fosztva, úgy magam, mint kisfiam meleg ruha és cipő nélkül állunk. Kisfiam a fővárosba jár iskolába és a hideg vonaton ruhátlansága miatt állandó megfázásnak van kitéve.” (felsőgödi munkás, 1946. december 17.)³⁴⁴

„Kisebbik leányommal, ki gyermek kora óta cukorbeteg toloncra kerültünk és ott internáltak bennünket 1945. jan. 8-án szabadultunk haza, akkor már nem tudtunk menni, teljesen

³⁴² VVL-V. 93-c, 10/1945. A levél hátulján olvasható: „Nevezetű kérelme jelenleg nem teljesíthető, további intézkedést nem igényel, irattárba tehető. Vác, 1945. febr. 25.”

³⁴³ TOMKA 2018: 173.

³⁴⁴ VPKL-A-1-a Actio Catholica 9, 983/1947. (Molnár János)

kifosztottak bennünket, nem maradt annyi, amire lehajtsuk fejünket vagy egy szék, mire leüljünk... ” (csépai asszony, 1947. május 17.)³⁴⁵

„S mindenünkből a legrútabbul katasztrofálisan kifosztva és régóta végleg kifogyva és »öreg napjaimban« itt állok minden kenyérkereseti forrás nélkül, szerencsétlenségünkre nagy kultúrvilágon senkink sincsen, akire a legégetőbb végszükség esetén itt-ott anyagilag, legalább csak némiképp támaszkodhatnánk!” (fóti tisztviselő férfi, dátum nélkül)³⁴⁶

A kifosztottság mellett a rászorultság és a tartós nélkülözés látható társadalmi jele és egyik fokmérője volt az, hogy a korábban önálló egzisztenciát megteremtő emberek másoktól kölcsönként ruhákban voltak kénytelenek járni és mutatkozni a nyilvánosság előtt.

„Hazánkat végigdúló háborúban egyénileg is sokat vesztettem, igaz nem volt azelőtt sem semmim – ingatlan vagyonom – de ami kevés ingóságom volt, az is elveszett. Elvesztettem bútoraim egy részét és minden alsó és felső ruhámat. Úgyhogy a fogságból visszajövet kölcsönként ruhában tudtam csak felöltözni. Csak a hitem maradt meg, hogy kezdem újra. De sajnós a tanítói fizetés eddig csak arra volt elég, hogy családomat nagyon szűkösen ellássam élelemmel, úgyhogy ruházat és egyéb pótlására nem is gondolhattam. Még kölcsönként ruhákat sem tudtam visszaadni.” (tápiógyörgyei tanító, 1947. augusztus 10.)³⁴⁷

„Teljesen kifosztottak a háború alatt. Rokoni támogatásból élek beteges feleségemmel és gyermekemmel együtt. Rokonságom is elszegényedett a háború következtében. Kölcsönként ruhában, felöltőben, kalapban járok.” (dunaharaszti hadirokkant férfi, dátum nélkül)³⁴⁸

„1944. dec. 9-én egy nehéz szülésre kísértem be Budára az OTBA kórházba feleségemet. Jómagam sem tudtam visszatérni. Őt a kórházban fosztották ki mindenéből, úgyannyira, hogy kölcsönként ruhadarabokban tudott csak kijönni újszülött gyermekével. Gazdátlanul maradt otthonunk teljesen tönkrement, bútoraink, ruhaneműink mind eltűntek.” (őrszentmiklósi tanító 1946. december 19.) Ugyanitt ez a rászoruló férfi levelében később arra is utal, hogy a közösségi szolidaritást ezekben a nehéz időkben is megtapasztalhatták a leginkább szerencsétlenül járt emberek, azonban az általános hiánnyal csak magánadakozásra és az ismerősi kapcsolatokra támaszkodva lehetetlen volt megbirkózni: *„Legkisebb kis kétéves kislányomnak még nem tudtam egy kis cipőcskét venni. Mástól levetett cipőcskében járt eddig.*

³⁴⁵ VPKL-A-1-a Actio Catholica 10, 5110/1947. 11/B (Jankovich Józsefné) A levelet teljes terjedelmében lásd Függelékek: 5. forrás

³⁴⁶ VPKL-A-1-a Actio Catholica 10, 5110/1947. 25/B (Óbessenyői Lehmann Róbert)

³⁴⁷ VPKL-A-1-a Actio Catholica 10, 5110/1947. 75/B (Józsa István)

³⁴⁸ VPKL-A-1-a Actio Catholica 10, 5110/1947. 17/B (Fekete István)

A jószívű emberek itt hamarabb kifogynak. Itt a tél, nem tudom őt levegőre sem vinni, mert a használt lábbeli már javításra sem való.”³⁴⁹

A levelekben markáns tényezőként jelennek meg a dermesztő hideg („*sírok minden éjjel a hidegtől*”),³⁵⁰ valamint a betegségekkel is összefüggő zord időjárás és ruhátlanság képei: „*Leányom megfekvő beteg, orvos a faluban nincs, és ruhahiány miatt bizony a szomszéd faluba nem tudott menni, pedig a cukorbeteg nagyon komoly betegség*”.³⁵¹ A hideg okozta szenvedésről és megfelelő öltözet hiányáról a gyermekek esetében még megrázóbb leírásokban találkozunk: „*Némely kicsikéim menekültek, minden meleg ruha nélkül vannak. Szívem majd megszakad, ha vetkőztetem őket és ingecskéjük sincs rongyos ruhájuk alatt. Posztó vagy zsákdarabból van a cipőcskéjük.*” (felsőgödi óvónő, 1946. december 16.)³⁵²

A hidegnek való kitettség és ruházattól való megfosztottság – szimbolikus értelemben a lemeztelenítés átélése – utal az egyének védtelenségére, sebezhetőségére. A mások jóindulatától és könyöradományától való függés mellett ugyancsak a megalázottság érzését sugallják azok mondatok, amelyek az egyének radikálisan megváltozott és sokszor megmásíthatatlannak tekintett életállapotára utalnak. Az alábbi Felvidékről kitelepített, majd az egyik tápiószelei tanyasi iskolában elhelyezkedő tanítónő a háború előtt és azutáni életének, különösen pedig szociális helyzetének drasztikus megváltozását a szegénygondozás vonatkozásában vetette össze:

„Azelőtt magam gyűjtöttem a szegények javára, most könyörgöm, hogy rajtam segítsenek, mert így elveszek nyári rongyos kis félcipőben meleg ruha nélkül, ágynemű nélkül és minden legszükségesebb nélkül.” (tápiószele-sőregpusztai tanítónő 1947. január 9.)³⁵³

Hasonlóan kerékbe tört életutakhoz és a szociális biztonság megszűnéséhez vezetett az állásvesztés is. Az Actio Catholica iratanyagában több olyan szellemi pályán dolgozó személy kérelmét olvashatjuk, akiknek megélhetése a B-listázás miatt került veszélybe, és a politikai okból történt elbocsájtásuk miatt fordultak a pártok vagy politikai szervezetek helyett az egyházhoz.

„Kétgyermekes családapam vagyok. 1945. év őszén Gödöllőn az internálás szörnyűségeit átszenvedtem. Én is, mint sok más szenvedő társam egyéni bosszú áldozata lettem. Majd egy évig tűrtam és szenvedtem. S végül mikor kiszabadultam elvesztettem az állásomat, B-listára kerültem. Most itt állok minden kereset nélkül, tehetetlenül, vagyontalanul két gyermekkel a

³⁴⁹ VPKL-A-1-a Actio Catholica 9, 983/1947. (Ragályi Endre)

³⁵⁰ VPKL-A-1-a Actio Catholica 9, 983/1947. (Antal Erzsébet)

³⁵¹ VPKL-A-1-a Actio Catholica 10, 5110/1947. 11/B (Jankovich Józsefné)

³⁵² VPKL-A-1-a Actio Catholica 9, 983/1947. (Ferencz Károlyné)

³⁵³ VPKL-A-1-a Actio Catholica 9, 983/1947. (Antal Erzsébet)

nagyvilágban. Negyven éves fejemmel tanuljak új mesterséget?” (tápiósülyi járási telekkönyvvezető, 1947. május 2.)³⁵⁴

A politikai szempontból „megbízhatatlannak” bélyegzett személyek esetében a korábbi társadalombiztosítási jogosultságokat is felülírhatták, mint ennél a hadirokkantnál is:

„Honvéd őrnagy voltam, a [nyugati – K.T.] határt zárt kötelékben léptem át, 51 éves, 75%-os első világháborús hadirokkant vagyok, mégis nyugdíj nélkül B-listáztak. Nyugdíjam még a mai napig sincs megállapítva.” (dunaharaszti hadirokkant, dátum nélkül)³⁵⁵

A háború után az árva vagy félárva sorsra jutó gyerekek száma riasztó méreteket öltött. A jogosultság elbírálásánál és az adományok szétosztásakor az általános hiány miatt gyakran előnyben részesítették a gyermekeket és a sokgyermekes családokat, különösen akkor, ha elveszítették a családfenntartót vagy rokkant családtagot kellett ellátniuk. Ahogy a ceglédi plébános írta a váci püspöknek egy ruhasegély szétosztása kapcsán:

„Irányadó elv az volt, hogy olyan sokgyermekes családok kapjanak ruhasegélyt, melyek egyrészt bombázások és háború okozta károk következtében veszítették el ingóságait, másrészt a szűkös kereseti lehetőségek következtében gyermekeiknek nem tudnak ruhaneműt vásárolni. A plébánia területén lakó 14 család 58 tagja részesült az A.C. ruhasegélyben.”³⁵⁶

Volt arra is példa, hogy csak a gyermekek számára érkezett kisméretű ruha vagy cipő, illetve az Actio Catholica 1947 nyarán kifejezetten a hadiárvak számára bonyolított le egy nagyobb szabású külföldi cipőakciót.³⁵⁷ A nyomor elterjedtsége miatt nem juthatott mindenki ugyanannyi segítséghez, azonban a hozzátartozó nélküli, egyedül maradt vagy idős korú emberek különösen kiszolgáltatottak voltak. Egy vereasegyházi tanítónő is a panaszos levelében az életállapota miatt érezte hátrányosabb helyzetét:

„Nagyon nehéz az élet, nagyon nehéz öregnek, szegénynek lenni. Nyugdíj nélküli rom. kath. tanárnő vagyok. Magánórákból tengődöm, de nyáron ez oly kevés jövedelem (téli is kevés az iskolaév alatt), hogy képtelen vagyok magamat ellátni élelemmel, s előre téli ruhával. Tudom az Actio Catholica segíti tisztességes szegényeket, kérem a Jó Isten nevében, ne hagyjon el engem sem. (...) Beteges is vagyok, s az élelem oly kevés, amihez jutni tudok. Nem kaphatnék valami tápláló konzerveket? Oly sokan kapnak. Családok tudom, méltóbbak rá, mint egy magányos öreg nő, a hazának több szüksége van a gyermekekre, mint rám. De én is dolgozom

³⁵⁴ VPKL-A-1-a Actio Catholica 10, 5110/1947. 77/B (Krátky László)

³⁵⁵ VPKL-A-1-a Actio Catholica 10, 5110/1947. 17/B (Fekete István)

³⁵⁶ VPKL-A-1-a Actio Catholica 9, 3458/1947.

³⁵⁷ VPKL-A-1-a Actio Catholica 10, 6028/1947.

a hazámért. Rengeteg gyermeket tanítottam az ostrom után ingyen is, csak hogy Isten nevében gyorsabban lehessenek a haza szolgálatára.”³⁵⁸

Nehezen eldönthető annak megítélése erkölcsi szempontból, hogy a karitatív szolgálatot végzőknek az ilyen körülmények között milyen prioritásokat kellett volna felállítani, és hogy minden esetben méltányosan jártak-e el az adományosztásoknál. Azonban releváns kérdés marad az, hogy ki számított segélyre érdemesnek a II. világháború után? A szociális szféra új résztvevőinek megjelenésével ugyanis új célok és irányvonalak is kijelölése kerültek. Községi szinten több példát is találunk arra, hogy a közigazgatás újrászervezésére létrejött Nemzeti Bizottságok mellett több – gyakran a kommunista párthoz bekötött – társadalmi szervezet (pl. MADISZ, MNDSZ, NÉKOSZ, Nemzeti Segély) is rendszeresen gyűjtéseket tartott, illetve agitációt folytatott a lokális társadalmi élet színterein, az aktuális szociális problémákra is reflektálva. A sződligeti plébánia historia domusában olvasható, hogy már 1944 karácsonyának környékén 8-10, azelőtt soha nem látott személy jelent meg a községben „eligazítást tartani” a lakosságnak, ahol a legfontosabb közösségi ügyek megbeszélése mellett különböző szervezetekbe „csalogatták” a parasztokat és a fiatalokat azt ígérve, hogy akik belépnek, mentesülhetnek a kötelező kényszermunka alól, továbbá más kedvezményekben (pl. élelmiszer) is részesülhetnek. A kifosztott lakosság így a plébános szerint a „forradalmi törekvésekkel” szemben ugyan bizalmatlanul és félelemből, de a kenyérhez jutás reménye miatt aránylag nagyobb számban lépett be az ilyen egyesületekbe.³⁵⁹ A hatalomgyakorlás szemszögéből nézve az ilyen akciók előrevetítették az új társadalmi törésvonalakat, amikor bár jóformán mindenki nélkülözött, mégis egyértelmű válaszvonal alakult ki az „érdemes szegény” és az „érdemtelen szegény” között. A rászorultságon belüli kategorizálásnak az államigazgatási vagy a pártokhoz köthető forrásokban rendszerint nincs nyoma. Olvashatók azonban olyan sikeres „toborzások” visszahangjai, amely során a jótékonyági akciókat vagy az adományosztásokat használták ki a kommunista párt és egyesületei mellett történő agitációhoz. A Nagykátához tartozó Erdőszőlő tanyán Krakker Mária járási szociális titkár és Nyíri Béláné MNDSZ titkárnő UNRRA³⁶⁰ ruhaszállítmányt osztott szét, és miután ismertették a helybeliekkel az „MNDSZ bekapcsolódását a szociális munkába”, a jelentés szerint 60 asszonyt tudtak beszervezni.³⁶¹

³⁵⁸ VPKL-A-1-a Actio Catholica 10, 5110/1947. 94/B (Lipthay Irén)

³⁵⁹ Sződliget HD: 7–8.

³⁶⁰ United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA): nemzetközi segélyszervezet, melynek célja a háborúk által sújtott országok és a háborús áldozatok megsegítése élelmiszerrel, gyógyszerrel, ruházattal és más adományokkal.

³⁶¹ MNL-PML-IV. 483-3, 169/1948.

Más rászorulókat elkerülve a meg hasonlást önmagukkal, hogy olyan pártokra vagy szervezetekre legyenek utalva, amelyek ideológiai elköteleződést is elvártak tagjaiktól, a személyes integritásuk védelmében inkább más szervekhez, köztük az egyházhoz fordultak segélykérelmükkel. Egy fiatal levélíró 1946. augusztus 1-jén a Budapest Székesfővárosi Lakáshivatalnál lévő állását B-listázás következtében veszítette el, és tartós munkanélkülisége miatt vette fel a kapcsolatot az Actio Catholicával:

„Azóta bár mindent megpróbáltam sajnos elhelyezkedni nem tudtam, mert a kommunista pártba nem akarok beiratkozni, s így bizony semmi sem sikerül, pedig nagy szükségem lenne az állásra, mert öreg szüleimnek is segítségére szeretnék lenni, mert ők bizony eddig már sokat dolgoztak, s szenvedtek értem, amíg kiiskoláztattak.” (kispesti gépíró nő, 1947. május 28.)³⁶²

Egy szintén B-listázás miatt munkanélkülivé vált vidéki tisztviselő pedig a nehéz élethelyzete ellenére is töretlen erkölcsi meggyőződését és kitartását emelte ki az igényjogosultsága kapcsán:

„Hasonló bajban szenvedő kartársaimnak sikerült itt-ott elhelyezkedniök. Ugyanis beléptek egy kisebbségi, de sajnos a vezetést erőszakos módon diktáló ún. »haladószellemű« pártba, s ezzel megélhetésük máris biztosítva volt. Én azonban inkább tűnök tovább is, s minden poklokkal szemben dacolok, de elveimet nem adom fel – katolikus hitemet ezideig még nem tudták megingatni.” (tápiószéki járási telekkönyvvezető, 1947. május 2.)³⁶³

Az ilyen levelek, önvallomások esetén figyelembe kell vennünk azt is, hogy ezek a segélykérelmek mindig valamilyen intézmény vagy felsőbb hatóság részére érkeztek a pozitív elbírálás reményében, ezért a kérvényezők a levél megírásakor megpróbálták a saját tapasztalati valóságukat a bírálók feltételezett elvárásaihoz igazítani.³⁶⁴ Az önhibájukon kívül bekövetkezett, tragikus körülmények áldozataként, valamint a nyomor és kiszolgáltatottság szemléletes alátámasztása (pl. gyermekeik ruhátlanságára való hivatkozás) mellett több kérelmező a vallásos elköteleződését és morális szilárdságát tekintette jogalapnak egy katolikus szervezet által nyújtott segély kiérdemléséhez. A kortársak perspektíváját tükröző fenti idézetek is mutatják, hogy a II. világháború után a (látszólagos) megbízható szociális védelem egy új kategóriájaként jelent meg a kommunista párthoz való viszony. 1945-től kezdve – de egyes helyeken már a háborús összeomlás után is – a szegényügyön belül egy olyan törésvonalat érzekeltek, hogy a párt felé tanúsított megbízhatóság hozzájárulhat, vagy legalábbis előnyt jelenthet annak megállapításánál, hogy valaki „érdemesnek” bizonyuljon a segítségre. A

³⁶² VPKL-A-1-a Actio Catholica 10, 5110/1947. 43/B (Leimeiszter Margit)

³⁶³ VPKL-A-1-a Actio Catholica 10, 5110/1947. 77/B (Krátky László)

³⁶⁴ Vö. FASSIN 2019: 116.

kommunista párt szervezeteinek adományozási gyakorlata is azt a szemléletet mutatta, hogy egyfajta „szociális jutalom” az, ha valaki a „megfelelő” egyesület felé köteleződik el.

Az Actio Catholica csak néhány évig tudta szociálisan segíteni a hozzá folyamodókat. 1948-tól az államhatalom számára terhessé váltak a külföldről finanszírozott segélyakciók, valamint akadályozták a külföldi segélyszervezetek magyarországi működését is. A nyugati szervezetek kivonultak az országból, köztük az amerikai katolikus segélyszervezet képvisellete is, ezzel pedig az Actio Catholica karitás munkája is visszaszorult, majd 1948 novemberében meg is szűnt.³⁶⁵ A katolikus szervezethez benyújtott kérelmek mögött azonban elrejtőzve megmaradt a sokat szenvedett, mindenükből kifosztott, kárpótlásból nem részesülő, továbbá hitük és etikai elveik miatt egyre inkább üldözött emberek szociális igazságszolgáltatásra való igénye.

8. Beszélhetünk-e a szegénységtudat csökkenéséről 1945 után?

A személyes tapasztalatok segítenek rávilágítani a fejezet elején feltett kérdéshez, hogy a kortársak számára mit jelentett „védetten élni”, és miben látták a szegénység mérséklésének módjait. Az I. világháború után a lokális közigazgatás nem volt képes önerőből a helyi szegényügy kezelésére, mivel ennek sikere nagyban függött az adott település anyagi lehetőségeitől. Ez jellemző volt az egyre iparosodottabbá váló Váci járásra is, ahol az eddigi forrásanyag ismeretében nem igazolható, hogy a Budapestről, Újpestről kiszoruló vagy a vidékről érkező nagy számú, szegényebb munkavállaló helyzetén az állam konkrét felsőbb intézkedéssel jelentősebb beavatkozást kezdeményezett volna. Így nagy különbségek alakultak ki a régiók és a települések között, amelyet a szociális gondoskodás más szereplői – az egyházak, egyesületek és magánszemélyek – saját kezdeményezéseik révén tudtak ellensúlyozni. Fontos kiemelni, hogy a szociális biztonsággal és a rászorulókat boldogulásával összefüggésben mind az állami hatóságok, mind a gondoskodást végző egyházi- és magán szervezetek és személyek kulcsfontosságúnak tartották a már meglevő közösségi háló szerepét. Az egyes karitatív akciók hatékonyságát is e kapcsolatrendszer működőképességétől tették függővé.

Ellentétben a II. világháború után kialakult gyakorlattal, a patronázs szemlélet a gazdasági-társadalmi krízisek esetén sem kívánta felülírni vagy lecserélni a már meglevő közösségi értékrendet vagy a község köztisztviselőiben álló személyeit, hanem tudatosan épített a

³⁶⁵ GIANONE 2010: 214.

kulcsszereplők társadalmi pozíciójára. A faluközösségekben ezek a szerepek az ott élők számára világosak voltak:

„A nadrágos embereknél általában a tudás, a kétkézielnél a szorgalommal megszerzett vagyon gyarapítása volt a mértékadó. A vagyontalan embert a megbízhatósága, szorgalma sorolta be. A pozíciók meghatározására nem volt szükség, mert a kis közösség teljesen nyitott volt. Hogy ki hová tartozik és mi az erénye és hibája, azt mindenki tudta mindenkiről.”³⁶⁶

A kapacitás és a személyes attitűd függvénye is volt a szociális ellátás szervezettsége és hatékonysága, ugyanakkor a perszonalizmuson alapuló családlátogatások általi kapcsolatfelvételtől, a rászoruló szociális helyzetének nyomon követésétől személyre szabottabb és összességében emberbarátibb támogatást reméltek, amely által kiszűrhetővé válhattak az olyan személyek, akik viszont életvitelük alapján nem számítottak érdemesnek az adományra. A nyomor jelenségéről és a társadalomban való beágyazottságáról alkotott negatív, sokszor riasztó vagy bíráló megállapítások ellenére a szociális gondoskodás lokális szintjén számos esetben törekedtek a nélkülözés okainak feltárására, kezelésére és a periférián élő személyek (re)integrálására, amelyet elsősorban a képességeknek, az egészségi állapotnak megfelelő foglalkoztatás és az önálló, társadalmilag is hasznos tevékenységgel eltöltött életvitel jelentett. A szociális gondoskodás gyakorlata terén ez a szemlélet a századfordulón megfogalmazott, keresztényszociális eszme változatlan érvényesülését mutatja, amely szerint a közjó mindenkit megillet, ugyanakkor a társadalom minden szereplőjének – így mind a támogatott csoportoknak, mind a gondoskodást végzőknek – kölcsönös kötelezettségük van egymás felé.

Ahol ez a hagyományos, védelmi hálózrendszer elkezdett háttérbe szorulni, ott az egyének egyre inkább a megszerzett tulajdonra, saját egzisztenciájukra próbálták a biztonságukat és a jövőjüket építeni, hogy önerejükboldogulva ne fűggenek többé mások jótékonyaságától.³⁶⁷ A stabilabb kereseti lehetőségek, az elérhetőbb munkásbiztosítási formák felgyorsították a Budapest környékére történő letelepedést, illetve az ingázó életmód egyre rendszeresebbé vált a távolabban fekvő régiókban élők körében is. A következő fejezetben ezért részletesebb kifejtést érdemel, hogy az agglomerációban nagy számban megjelenő új, eltérő életvitelű beköltözők hogyan tudtak beilleszkedni a hagyományos, már meglevő lokális kapcsolatrendszerbe.

A II. világháború során a szociális védőhálók mindenhol meggyengültek, de eredeti formájukban hatékonyan újjáépülni nem tudtak. Az 1945. évi földtörvény alapjaiban forgatta

³⁶⁶ SIPOS K. 2000: 34.

³⁶⁷ CASTEL 2005: 49.

fel azt a korábbi „testközeli” védelmet, amit a patrónusok, a nagybirtokosok, az egyház és szervezetei biztosítottak, továbbá a gondoskodást irányító szerepvállalókat üldözendőnek definiálták. Az egyének biztonságérzetének súlyos válsága nem pusztán a védőrendszerek elégtelenségéből fakadt, hanem a védelemre való igény radikalizmusából is. A világháború során átélt tragédiák, a családfenntartó elvesztése, a kifosztás tapasztalata után a közösségi háló támogatása nélkül maradtaknak mindinkább megnövekedett a pártfogás iránti szüksége.³⁶⁸ Az új társadalmi rend azonban a „védetten élés” új kategóriáit állította fel, amelynek kereteit a szovjet támogatással hatalomra jutó kommunista párt diktálta. Egyesek a biztonságra való alapvető igényük miatt kényszerből alkalmazkodhattak az állam által felkínált lehetőségekhez, míg mások inkább az ellenállás formái mellett döntöttek.

A vesztes háború utáni gazdasági és társadalmi állapot értékelhető úgy is, hogy az általános hiány miatt „mindenki egyformán szegény volt”, illetve mivel a társadalmi csoportok közötti korábbi különbségek és vagyoni függőségek csaknem elenyésztek, ezért valójában szinte „senki nem volt szegény”, abban az értelemben, ha a szegénységet a felsőbb és alsóbb (tehetős és szegény) csoportok közvetlen tapasztalatából fakadó relációként értelmezzük. Ez a gondolat arra következtet, hogy 1945 után a szegénység értékelése és megélése lényegileg gyökeres változáson ment keresztül, mivel a „szélsőséges társadalmi különbségek” és az „igazságtalan mértékű vagyoneeloszlás” eltűnésével a lakosság zöme relatíve (az adott társadalom általános életszínvonalhoz képest), de egy részük abszolút értelemben is (a létfenntartáshoz szükséges erőforrásokat figyelembe véve) kevésbé volt szegény, mint korábban. Az általánossá váló szűkölködés, a földosztás, a születési kiváltságok eltörléséből adódó történelmi elégtétel és egy „igazságosabb társadalom” reménye pedig mindemellett a szegénységtudatot is gyengíthette.³⁶⁹

Bár bizonyos vagyoni értelmű korábbi ráutaltságot, kötöttséget valóban felszámolt az 1945. évi földtörvény, de egyfelől ez nem jelentette a megvalósult teljes egzisztenciális biztonságot – ahogy az egyházközségi földek elkobzása miatt az egyházi alkalmazottak drasztikus nincstelenné válása kapcsán láthattuk –, másfelől az alávetettségnek szociális téren új formái jelentek meg, például a kommunista pártnak, illetve a hozzá köthető szervezeteknek való kiszolgáltatottság által. Az általános közellátási hiány nemcsak az agrártársadalmakban, hanem a vidéki ipari munkásság körében sem csillapította a nyomor érzetét. A tapasztalatokban és a lakosság saját helyzetértékelésében ezenfelül leggyakrabban az igazságtalanság érzése jelent meg, amelyet a főváros és a vidék közötti közellátási ellentét is tovább mélyített.

³⁶⁸ CASTEL 2005: 54.

³⁶⁹ FERGE 1998: 33–35.

Számos példával igazolni lehet a szovjet katonai jelenlét és az állami beavatkozások önkényét, ugyanakkor a közvetlen erőszak a lakosság körében is megnövekedett. A kiszolgáltatottság, a munkanélküliség és a kilátástalan jövőkép növelte a bűncselekményekre és a züllésre való hajlandóságot, az erőszak legitimációja által pedig egyes egyének számára is elfogadhatóvá vált ennek alkalmazása. A szociális biztonság egyértelmű romlását mutatják a munkanélküliségre vonatkozó adatok. Vácon például 1947-ben közel 2000 munkanélküli volt, ami ekkor megyei szinten is az egyik legsúlyosabbnak számított.³⁷⁰ A Nagykátai járás szociális titkárának egyik 1948. évi jelentése sem mutatott kedvezőbb képet. Eszerint a munkanélküliség a járásban kb. 10-20%, Farnoson 30%, Nagykátán pedig 50% volt.³⁷¹ Más települések közállapotai pedig arra utaltak, hogy a hosszas nyomorban tengődő lakosság körében mindennapossá váltak az olyan törvénysértések, mint a betöréses lopás, amely során főként a létfenntartáshoz szükséges baromfit, ruhaneműt vagy tüzelőanyagot tulajdonították el.³⁷²

A források alapján a szociális gondoskodás terén megjelenő új szereplők nem helyettesítették a korábbi szociális védőhálót. Az egyéni reakciók egyik formája az volt, hogy az elszegényedett emberek nem bíztak vakon az állami – különösen pedig a pártokhoz köthető – segélyakciókban, ezért inkább a még működő, korábban már megismert szervezetekhez – például az Actio Catholicához – fordultak. A szegénységtudat csökkenéséről véleményem szerint azért sem beszélhetünk, mert bár a háború során tömegek váltak nincstelenné és a közellátási hiány, valamint az infláció mindenkit érintett, a forrásokban mégsem csak az alapvető fogyasztási cikkek és az anyagi erőforrások hiánya, hanem a veszteség körülményei és a kifosztottság tapasztalata is ugyanennyire hangsúlyos. Különösen markánsak az olyan tapasztalatok, ahol az egyén megváltoztathatatlan helyzetnek élte meg a magántulajdonától való erőszakos megfosztást és a megváltozott életállapotát. Akár a személyes anyagi javakat ért sérelmekre (katonák inváziójára, rekvirálásokra), akár a test és az emberi méltóság fölötti kontrollgyakorlásra (nemi erőszakra,³⁷³ kényszermunkára) gondolunk, az egyének nincstelenné

³⁷⁰ MNL-OL-M-KS 274-15-78., MKP Észak-Pest megyei Bizottsága: Jelentés az október havi közigazgatási munkáról, 1947. november 9, 1.

³⁷¹ MNL-PML-IV. 483-3, 130/1948; Az 1949. évi népszámlálási adatokat figyelembe véve Farnoson 3946 lakosból kb. 1100 fő, Nagykátán 11271 lakosból több mint 5500 fő volt munkanélküli. KSH 1949/9: 117.

³⁷² Alagon például 1947-ben naponta átlagosan 7-8 betörés történt. ÁGOSTON 2018B: 71.

³⁷³ A szexuális erőszakra vonatkozó kutatások az utóbbi időben széles körű érdeklődésre tettek szert. Az értekezésben ez a terület most nem került részletesebben kifejtésre, de a már megjelent szakirodalmak eredményeit (Vö. PETŐ 2018) a Váci és Nagykátai járások forrásai is alátámasztják. Ahogy az országban máshol, úgy e két régióban is a nemi erőszak a mindennapok tapasztalatának tragikus részét képezte a II. világháborús megszállás. Erre vonatkozóan a témát övező hallgatás ellenére is találhatunk hivatkozást a plébániai historia domusokban, valamint az illetékes tisztiorvosi iratokban. Vác esetében egy ismert diplomáciai jelentés alapján a városban tömeges nemi erőszakot követtek el szovjet katonák. (PETŐ 2018: 13.) 1944 decemberében a váci püspöki palota óvóhelyén mintegy 2000 ember, nagyrészt nők rejtőzködtek el (Vác-Alsóváros HD: 1944. év); míg a szomszédos Sződliget plébánosa a megszállás eseményeiről precízen tudósítva írta, hogy „*mintegy 10-15 erőszakos*

válása során nem pusztán a materiális veszteséget vagy az idővel enyhülő fizikai szenvedéseket kell számításban venni, hanem a maradandó lelki sérüléseket is. Johan Galtung a szexuális erőszak példájával illusztrálja azt, hogy ugyanaz a mechanizmus megy végbe minden olyan erőszakos jogtiprásban, ahol az egyénnek a testi épségéhez, a szabadságához való joga, illetve a személyes szférája (pl. családi otthona) súlyosan sérül.³⁷⁴ A megalázottság begyógyulatlan sebeire utalnak azok a levelek, amelyek a szociális rászorultságra hivatkozva kérnek mihamarabbi segítséget valamelyik felsőbb hatóságtól vagy az egyháztól. A szociális biztonságot garantáló korábbi kapcsolatok és szerepvállalók elvesztésével a nélkülözőknek nemcsak az egzisztenciális helyzetük romlásával, hanem a dezintegrációval, a társadalomból való kitaszítás lehetőségével, illetve ennek fokozódó veszélyeivel kellett szembenéznük.³⁷⁵

Ebben a vonatkozásban fontos különbségre mutat rá Jürgen Osterhammel azzal, hogy megkülönbözteti a szegénység (Armut) és a nyomor (Elend) fogalmát. Számos példát lehet felhozni ugyanis arra, hogy egy piaci értelemben vett szegény társadalom is képes lehet sikeres életet élni, ha a piacgazdaság mellett a közösségi és a természeti erőforrásokra is támaszkodik. A személyes vagy kollektív nyomorúságban ezért kevésbé azok találják magukat, akiknek kevés a tulajdonuk, hanem azok, akiknek hiányzik a hovatartozás, például egy közösséghez, a földhöz vagy a megbízható védelemhez.³⁷⁶ Az 1945 utáni szociális helyzetben ezt a fogalmi használatot követve a fejezetben szereplő tapasztalatok alapján nem pusztán az anyagi javak hiánya miatt fellépő szegénység, hanem a nyomor (nyomorúság) tömegessé válása jelentett szubsztanciális fordulatot mind Budapest agglomerációjában, mind a megye periferiáján fekvő agrárregiókban. A közösséghez való tartozás radikális igénye és a kiszolgáltatottsággal szembeni védekezés még anyagi fedezet nélkül, a romos épületek és otthonok tereiben is

megbecstelenítés történt”. (Szödliget HD: 7.) A tisztiorvosi jelentések gyakran számolnak be a nemi betegségek terjedéséről. A Pest megyei tisztifőorvos 1945. március 6-án kiadott körlevelében arról tájékoztatott, hogy „a megye területén ijesztő módon elszaporodott a vérhaj és a gonorrhoea”. (MNL-PML-IV. 469-1, 7/1945.) Az érintett betegek szégyenérzete mellett a kezelést súlyosan akadályozta a gyógyszer- és infrastrukturális hiány is. A Nagykáta járásban például nem működött nemibeteg gondozó, sőt még a járási szükségkórházat is átvette a szovjet katonaság. (MNL-PML-IV. 469-1, 421/1945.) Megdöbbentő állapotokról számolt be a Nagykáta járás tisztiorvosa a felettesének: „Különösen a nemi betegségek elleni gyógyszerekben teljes hiányt szenvedünk. Jelenleg 118 gonorrhoeást, 15 lu. (lues = szifilisz – K.T.) kezelünk a járás területén, de körülbelül háromszorosára tehető azoknak a száma, kik kezelés nélkül vannak. Különösen a sifilisek majdnem kivétel nélkül igen súlyos állapotban, tertier stádiumban jelentkeznek. Állandóan jelentkeznek erőszakos nemi közönség következtében teherbe jutott nők, akik terhességüknek a megszakítását kérik. Tisztelettel kérek utasítást arra, hogy ezekben az esetekben milyen magatartást tanúsítsak, mert mindez idáig erre semmilyen hivatalos rendelkezést kézhez nem kaptam.” (MNL-PML-IV. 469-1, 14/1945.) A nemi betegségek kezelése hosszú folyamat volt, amely többszörös injekciózással történt. Az általános szegénység és a vakcinák hiánya miatt ez a költséges eljárás nem volt elérhető a lakosság számára. A pénz inflálódása és az élelmiszerhiány miatt találkozhatunk olyan kiszolgáltatott vagy akár morálisan is kifogásolható helyzetekkel, hogy egyes orvosok élelmiszerjuttatás fejében gyógyították a betegeket. (MNL-PML-IV. 469-1, 114/1945.)

³⁷⁴ GALTUNG 2004.

³⁷⁵ SZALAI 1998: 41.

³⁷⁶ OSTERHAMMEL 2009: 253.

újraindította az alulról kezdeményezett önszerveződést, de a csoportok által nyújtott pszichikai támogatást, védelmet és az újrakezdés reményét felülírta a kommunista párt kollektivizáló mechanizmusa és a magánszféra felszámolása. Ahogy ezt a fiatal éveire visszaemlékező, tősgyökeres dunakeszi lakos megfogalmazta:

„Mi, fiatalok naivul azt hittük, hogy kulturális téren minden ott folytatódhat, ahol a háború következtében megszakadt. Sorra szerveződtek a műkedvelő színházi előadások. (...) A lassan leereszkedő vörös ködben, a politikai pártok, különösen a kommunista párt ifjúsági szervezetének a MADISZ-nek a törtétese szétrobbantotta a fiatalok egységét. Már akkor elkezdődött! A táncterem parkettjén egymástól elkülönülő csoportok alakultak ki. A dunakeszi fiatalok többsége, akiket nem kapott fel a »fényes szellő«, de többre vágytak az áporodott kocsmaszagnál, szükségszerűen egymásra találtak. (...) A tekintélyes iparosok, élükön Kardos Józsi bácsival, szeretettel karolták fel az öntevékeny csoportot. Az Attila utcai iparoskör helyiségében meleg otthonra találtak azok a fiatalok, akik megütköztek az addig természetes erkölcsi értékrendet megtagadó, mind hangosabbá váló MADISZ-csoportok erőszakos szervezkedésén.”³⁷⁷

VI. Az otthon melege: társadalmi gyakorlatok a lakhatás területén

Az előző fejezetben láthattuk, hogy a társadalmi kapcsolódások és a biztonság hiánya hogyan eredményezi a szegénység mélyebb dimenziójának, a nyomornak megtapasztalását. Az ember egyik legelemibb szükséglete a magántulajdonának sértetlensége, amelynek alapvető helyszíne az otthona. Az egyén élettere emellett kiterjed a lakása közvetlen környezetére, a szomszédságára és tágabb lakóhelyére is, amelyek egyben a szociális gondoskodási hálózat színterei. Az ipari munkásság elégtelen lakásviszonyai már a XIX. században szembetűnőek voltak. Az életteretlen körülmények miatt Budapestről kiszoruló, gyökerüket vesztett rászoruló, valamint a vidékről új munkalehetőségek reményében érkezők tömeges megjelenése ismeretlennek és katasztrofálisnak hatott a főváros környékén, és ez a jelenség itt is lakhatási problémákhoz vezetett. A válságos állapotok az I. világháború után csak fokozódtak a térségben. Az elcsatolt területekről Budapestre érkező „vagonlakók” száma 1920 októberében

³⁷⁷ SIPOS K. 2000: 97.

már közel 5000 volt, és a menekültek nagyrésze a város határán kívül vesztegelt. A fővárosnak a lakhatási krízis rendezéséhez államhoz kellett segítségért fordulnia. A nyomorenyhítés végett összesen 17 szükséglakótelep épült fel, amelynek talán legismertebb típusa a Mária Valéria-telep volt, ahol 1050 egyszobás fabarakk-lakásban 8000 ember zsúfolódott össze. A szükséglakások másik típusában – például a Pongrácz úti telepen – elsősorban tisztviselők kaptak kétszobás kőházakban lakóhelyet. A szociális krízis lehető leggyorsabb csillapításának szándékát mutatja, hogy Budapesten az 1920-as évek első felében az állami fedezetből felépült kb. 6545 lakás 94%-a volt szükséglakás.³⁷⁸

Az emberhez méltóbb lakhatási körülmények biztosítására a vállalati szociálpolitika és az állami-községi lakásépítés keretében szociális lakáspolitikai is indult. A paternalista szemlélet a nagyüzemeket, de főként az állami vállalatokat jellemezte, ahol a dolgozók megbecsülésére többnyire szoba-konyhás szolgálati lakást biztosítottak, amely egyes esetekben a munkabér természetben adott részét is képezhette.³⁷⁹ Az ilyen típusú tervszerű lakásépítés egyik példája a fejezetben bemutatott dunakeszi MÁV-műhelytelep is. A XX. század elején a községekből rohamosan városi komplexummokká fejlődő Budapest melletti településeket három kulcsfontosságú összetevő jellemezte: a gyár, a vasút és a nyomornegyed. A hagyományos városi funkciók – mint például a civilizációs és kultúraközvetítő szerep – hiányában ezek a városi rangot elnyert települések sokszor elrettentő példaként jelentek meg a kortársak gondolkodásában.³⁸⁰ Ebből kiindulva feltehetjük a kérdést, hogy az 1920-as évekre egyre inkább új arculattal bíró községekben milyen kísérletek születtek a lakásproblémák megoldására. A Váci járásban két, szociális céllal épült lakóövezet példáján keresztül mutatom be, hogy a lokális lakásépítésekkel hogyan próbálták mérsékelni a nyomornegyedek és a társadalmi züllés kialakulásának esélyeit, valamint hogyan valósult meg az új lakók társadalmi integrációja a már meglevő közösségi kapcsolatrendszerbe.

1. A magánjótékonykodás példája: a Károlyi család hadirokkant telepe Fóton

Az I. világháborút követő konszolidációs politika egyik lépése az 1920. évi földreform volt, amely a nélkülöző mezőgazdasági cselédek és napszámosok szociális körülményeinek javítására tett kísérletet. A vidéki társadalom forradalmakat követő pacifizálásának másik lehetséges eszközét a földosztással összefüggésben a házhelyek vagy az egy-két holdnyi

³⁷⁸ HEGEDŰS–MATICS–NYILAS–TOSICS 1997: 270.

³⁷⁹ HEGEDŰS–MATICS–NYILAS–TOSICS 1997: 256.

³⁸⁰ GYÁNI 2012: 40.

parcellák juttatásában látták.³⁸¹ A lakáshiány mérséklésére emellett a földművelésügyi miniszter 66.666/1920. évi rendelete lehetőséget teremtett arra, hogy a rászoruló mezőgazdasági munkások a helyi házhelyrendező bizottságok segítségével könnyebben házhelyhez jussanak. A települések előjáróságának feladata a házigénylők összeírása, az igények elbírálása, valamint az igénybevehető házhelyek, ingatlanok kijelölése volt. A házhelyre jogosultakat a rendelet 2. § alapján három csoportba osztották: 1. hadirokkantak, hadiözvegyek, felnőtt hadiárvák; 2. mezőgazdasággal foglalkozó, önállóan kereső vagy törpebirtokos férfiak; 3. a községben legalább 10 év óta állandó lakos és tisztességes keresettel rendelkező családfők. Az összeírást a rendelkezésre álló házhelyek számához viszonyítva valósították meg, tehát ha a kiutalható területből csak az első csoportba tartozók részére volt elegendő házhely, akkor a további csoportok kérelmét mellőzniük kellett.³⁸²

A gyakorlat azonban azt mutatta, hogy a legtöbb esetben az igénylő a házhelyet nem tudta megszerezni, de a telek kiutalása sem jelentett hosszútávú megoldást, mivel sokan önerőből képtelenek voltak lakásuk felépítésére. A lakásínség miatt a rászoruló családok gyakran átmeneti kunyhókban, egészségre ártalmas környezetben húzták meg magukat:

„Így például Fót községben Ruzsits nevű napszámosnak van telke, a házépítéshez fája, köve, s a szükséges többi anyagnak egy jó része, mely mind a szabad ég alatt van évek óta, ahogy azokat lassan-lassan összeszerezte. Jelenleg szükségből egy földalatti putriban lakik hatodmagával. Körülbelül 17.000 koronára volna szüksége, hogy kis házát felépítse és így családja az egészségtelen helyiségből kikerülne, s a házépítéshez szükséges, meglevő anyaga továbbra veszendőbe nem menne.”³⁸³

Az állami törvényhozás és a gyakorlati kivitelezés közötti ellentét áthidalására hívta életre Fóton Károlyi László gróf felesége, Apponyi Franciska azt a mintaintézménynek számító telepet, amely a „*Suum Cuique*”³⁸⁴ (később Fót-Újfalu) nevet kapta. Az építkezést koordináló alap célja az volt, hogy elsősorban a Fóton élő hadirokkantakat, hadiözvegyeket és hadiárvákat saját házhoz juttassa, majd pedig más rászorulóknak is méltó lakóhelyet teremtsen. A telep nemzetközi összefogásból született meg.³⁸⁵ Apponyi Franciska abból a gondolatból indult ki,

³⁸¹ BÓDY 2015: 239.

³⁸² 66.666/1920. számú F.M. rendelet

³⁸³ MNL-OL-P 380-I.-5.-d, No. 1, 20.

³⁸⁴ „*Suum cuique tribuere*”: „mindenkinek megadni azt, ami őt megilleti”, a római jog egyik alapelve. A keresztény társadalmi igazságosságban is megjelenő gondolat szerint biztosítani kell mindenkinek azt a segítséget, ami az emberhez méltó élethez szükséges.

(forrás: <http://lexikon.katolikus.hu/R/r%C3%B3mai%20jog.html> utolsó letöltés: 2023. szeptember 30.)

³⁸⁵ A következő országokból érkeztek adományok: Amerikai Egyesült Államok, Argentína, Ausztria, Belgium, Brazília, Dánia, Franciaország, Görögország, Hollandia, Japán, Nagy-Britannia, Németország, Olaszország, Svájc, Svédország, Szentszék, Sziám (FÓT-ÚJFALU 1929.)

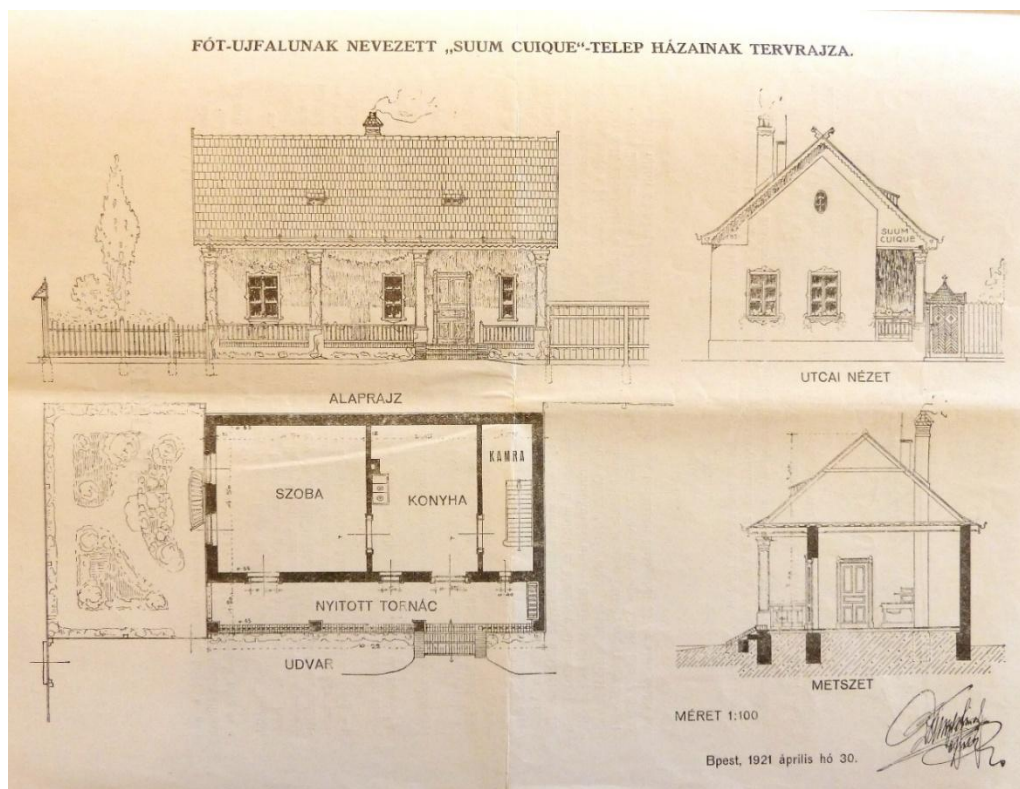
hogy ha az I. világháború győztes és semleges államainak képviselői mintegy „fordított jóvátételként” egy-egy ház árát adományozzák, továbbá a magyar állam és a társadalom tehetősebb tagjait³⁸⁶ is meg tudják nyerni az ügy érdekében, akkor felépülhet annyi lakás, amivel Fót község rászorulóinak problémáját orvosolni lehet.³⁸⁷

Az épülő „*Suum Cuique*”-telep házai, megjelölve az adományozó országokkal
(a kép forrása: MNL-OL-P 380.-I.-5.-d-13, No. 3.)

- 30 db egy szoba, egy konyha és egy kamrából álló lakóház
- 3 db két szoba, egy konyha és egy kamrából álló lakóház
- 1 db egy szoba, egy konyha és kamrából, valamint egy üzlethelyiségből és egy műhelyből álló lakóház
- 1 db nyolc helyiségből álló néprajzi múzeum
- 1 db két szoba, két raktár, egy előszoba, egy vessoázató és egy nyitott helyiségből álló foglalkoztató műhely
- 1 db egy műhely és egy raktárhelyiségből álló foglalkoztató épület
- 1 db szövőház állt.³⁸⁸

³⁸⁶ Magyar adományozók: minisztériumok (Belügyminisztérium, Földművelési Minisztérium, Kereskedelemügyi Minisztérium, Honvédelmi Minisztérium, Igazságügyi Minisztérium, Külügyminisztérium, Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium, Pénzügyminisztérium, Vallás és Közoktatási Minisztérium), Magyar Földintézet, Magyar Általános Takarékpénztár, Magyar Országos Központi Takarékpénztár, Magyar-Olasz Bank, Pénzügyi Központ, Gazdák Biztosító Szövetkezete, Első Dunagőzhajózási Rt., Magyar Királyi Folyam- és Tengerhajózási Rt., Magyar Pamutipar Rt., Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, Budapest Székesfőváros, Fót község lakói, magánszemélyek (gróf Apponyi család, gróf Károlyi László, báró Thyssen-Bornemisza Henrik, Deutsch Ignác és fia, Schiffer Miksa) FÓT-ÚJFALU 1929.

³⁸⁸ MNL-OL-P 380-I.-5.-d, No. 1, 7.

A „*Suum Cuique*”-telep lakóházainak tervrajza (a kép forrása: MNL-OL-P 380-I-5.-d-10, No. 2.)

Szemléletük szerint a saját lakás biztosítékot jelentett a tulajdonos anyagi stabilitásának és egészségesebb életkörülményeinek, ezenkívül ösztönző erővel hatott a takarékos, megfontolt és céltudatos életvitelre. A saját ingatlan ezért a szociális szükségleteken túl nevelő erővel is bírt. A korszakban a Budapesten és környékén épült munkástelepek a kilátástalan nyomor szimbólumai voltak. A népesség kis helyen való koncentrálódása ráadásul a közegészségügyi kockázat melegágyává vált. A legkülönbözőbb régiókból érkező emberek összezsúfolódása már önmagában ennek a veszélyét hordozta, másfelől az urbanizáció általában nem jelentette a népességnövekedéssel arányos és szükséges higiéniai intézkedéseket, ezért a betegségeket kiváltó tényezők hatása megsokszorozódott. Az igazi veszélyt és a magas halálozási számot gyakran nem a lokálisan előforduló járványok, hanem az adott életkörülmények között „általánosan” megjelenő betegségek okozták.³⁹⁰ A rossz állapotú és hiányosan felszerelt lakások nemcsak egészségügyi, hanem szociológiai problémákat is jelentettek, mint például az elzúllás, a szünni nem akaró mélyszegénység és az instabil közösségek. A családi kapcsolatok intimtására negatívan hatott, hogy a munkáslakások bérlői a magas lakbérek miatt gyakran idegen al- és ágybérlőkkel kényszerültek megosztani otthonukat. A „*Suum Cuique*”-telep mennyiségi mutatókban ugyan nem vette fel a versenyt az állami lakásépítésekkel, de a kb. 40

³⁹⁰ OSTERHAMMEL 2009: 259–260.

m² alapterületű, szoba-konyha-kamra elosztású, tornáccal és kerttel rendelkező házak élhetőbb feltételeket biztosítottak, és a lakóépületek falusias külleme és berendezése is azt a szemléletet tükrözte, hogy az elrettentő városi munkástelepek viszonyaival szemben a vidéki életmódot továbbra is egészségesebbnek tartották. A telep fenntartását ellátó alap alapító okirata rögzítette, hogy az elsődleges feladat a főti I. világháborús hadirokkantak, hadiözvegyek, illetve hadiárvák, másodsorban pedig egyéb rászorulóknak nem, kor és felekezeti különbségtétel nélkül való házhoz juttatása. Hosszútávú célja szegénysorsú lakosainak házépítésére és javítására teljes kamatmentes kölcsön biztosítása, valamint a korlátozott munkaképességűek és munkanélküliek munkához való juttatása volt. A házkérelmek jóváhagyásának alapfeltétele: legalább 1914 óta magyar állampolgárságú főti lakos (kivéve, ha magyar állampolgárságát a trianoni béke értelmében veszítette el), kifogástalan erkölcsi magatartás, hazafiság és az állameszméhez való hűség. Ezenkívül minden felépült házban az adományozó ország nemzeti zászlóját és az adományozó nevét feltüntető táblát kellett kihelyezni, amelyeket a lakóknak még akkor is kint kellett hagyniuk, ha a kölcsönt teljesen visszatérítették és a telek teljesen a tulajdonukba került.³⁹¹

„Egy falu, amelyet az egész világ épít” című népszerűsítő kiadvány egyik rajza a XI. Piusz pápa adományából felépült lakóházzal. Jól látszik a házban az adományozó zászlója, mivel a telep szabálya szerint minden épületre az adományozó ország zászlóját kötelezően el kellett helyezni. (a kép forrása: FÓT-ÚJFALU 1929: 35.)

³⁹¹ MNL-OL-P 380-I.-5.-d, No. 1, 7–10.

A rászoruló beköltöztetett a házba évi 160 pengő kamatmentes törlesztőrészlet befizetésével. Az 1927. évi célok szerint 25 év alatt kellett törlesztenie a ház árát, ami ezt követően a tulajdonába került, a befizetett összegből pedig egy új ház fedezete gyűlhetett össze.³⁹² Ez a 160 pengő éves törlesztés az egy szoba-konyha-kamrás, kertes házért kedvezőnek számított. (Összehasonlításképpen 1929–1930-ban Budapesten az egy szoba-konyhas munkáslakások főbérlete zömében 300-600 pengő között volt.)³⁹³ Az az elgondolás végül nem valósult meg, hogy a hadirokkant-telep lakóinak befizetett törlesztőrészleteiből további lakások épülhessenek. A környékbeli viszonyokhoz képest kedvező bérleti díjak ellenére sokan így sem tudták teljesíteni fizetési kötelezettségüket. Bár az építető alap hangsúlyozta, hogy céljuk nem a karitatív adományok szétosztása, olyanok is voltak, akik ajándékként tekintettek a házra és ezért hanyagul térítették meg a költségeket.³⁹⁴

A társadalmi lesüllyedés elleni küzdelem másik eszközét a rendszeres munka biztosításában látták. Ezt a gondolatot szorgalmazta Esztergár Lajos is az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet (OFAKSZ) munkája kapcsán. Nézete szerint a lakáskölcsön nem elegendő, sőt „kidobott pénz”, ha nem egészül ki a szociális gondozás egyéb formáival, mint például a munkához juttatással, a háziipar megindításával, a családi bérpótlékkal, a gyermekvédelemmel, a közegészségügyi felvilágosítással és az egészségvédelemmel.³⁹⁵ A főtí „*Suum Cuique*”-telep tervezésekor is prioritást jelentettek ezek a szempontok. A lakók művelődésére, nevelésére kis néprajzi múzeumot, könyvtárat, kultúrházat és óvodát hoztak létre. Ezenkívül kézműves foglalkoztató (asztalos, iparművészeti, kosárfonó, szövő, varró) műhelyeket állítottak fel, ahol a munkaképtelen hadirokkantak rehabilitációja mellett a hadiözvegyek is tudtak dolgozni. Ezek fő célja nem az anyagi haszon megtermelése, hanem a tisztességes munkalehetőség biztosítása volt. Az altruista szemléletű foglalkoztatás végül annyira veszteségessé vált, hogy a műhelyeket 1931-ben be kellett szüntetni.³⁹⁶

³⁹² MNL-OL-P 380-I.-5.-d-10, No. 2.

³⁹³ GYÁNI 1992: 186.

³⁹⁴ MNL-OL-P 380-I.-5.-d, No. 14, 5.

³⁹⁵ HÁMORI 2004: 67.

³⁹⁶ MNL-OL-P 380-I.-5.-d, No. 14, 6.

A szövőműhely fotója „Egy falu, amelyet az egész világ épít” című brossúrából
(a kép forrása: FÓT-ÚJFALU 1929: 48.)

Bár a „*Suum Cuique*”-telep a tervezett és rendszeres szociális munka jegyében jött létre, Apponyi Franciska egészségi állapota és a Károlyi család anyagi erőforrásai miatt a telep és a többi főtí népgondozó intézmény az 1930-as évek folyamán hanyatlani kezdett. Ezenkívül a község is egyre nehezebben tudta kezelni a főváros felől érkező nagyszámú beköltöző integrálását. Ezek a zömmel budapesti vagy újpesti gyárakban dolgozó munkások szokásaikban, életvitelükben és mentalitásukban új csoportként tűntek fel a községben. A rendelkezésre álló források gyakran hallgatnak róluk. A főtí katolikus templom historia domusának 1935. évi bejegyzésében negatív kontextusban és a „társadalmi rendet felforgató, veszélyes” csoportok képében jelennek meg:

*„Sajnos évenként Újpestről és Palotáról sok beköltözés van, vallásilag elhanyagoltak és amúgy is rossz elemek jönnek, akikkel mindig újra és újra kell kezdeni a pasztoratiok legelemibb szabályainál. Házasságuk majdnem kivétel nélkül pusztán polgári, avagy érvénytelen. Furcsán látom innen a két szomszédos város pasztoratioját, ami azért szomorít leginkább, mert néhány évtizeddel ezelőtt mindkettő Fótnak volt filiális egyháza.”*³⁹⁷

A nyomorúságos fővárosi lakáskörülményekből menekülő munkások idegen származása („nem főtíak”) és bizonytalan életvitele morális megítélés alá esett, ezért a lokális társadalom – és ezzel együtt a közösség szociális védőhálójának – peremére szorultak. A kortársak szemében

³⁹⁷ Fót HD: 96.

a városból kiszorult, pauperizálódott tömeg élete nem merült ki a nélkülözésben, hanem egyet jelentett az elzüllött és kicsapongó belső természettel is.³⁹⁸ Annak a képnek az ellenkezőjét testesítették meg, ami méltóvá tett egy rászoruló a közösség segítségére (pl. régóta fóti lakos, kifogástalan erkölcsi magatartás, hazafiság)³⁹⁹. „Új jövevényként” és a gyári műszakokhoz kötött életvitelük miatt látszólag kivonták magukat a közösségi munka alól, aminek nagy jelentősége volt a település életében. Az együttes munka erejéről tanúskodik magának a „*Suum Cuique*”-telepnek a létrejötte is, amelynek építéséhez Fót társadalma kétkezi munkájával járult hozzá:

*„Sorompóba álltak a nagyok után a kisemberek, mindenféle szakmájú iparosok olcsó munkával, a lótartó fóti gazdák anyaghordással, vízhordással. Hadiözvegy keverte a maltert, félkezű, féllábú rokkantak napestig dolgoztak az építkezéseknél. Azután jöttek a legkisebbek, az iskolás gyerekek, akik tanítóik felügyelete alatt nem csekély értékű munkát végeztek, hordták szorgalmasa a téglát.”*⁴⁰⁰

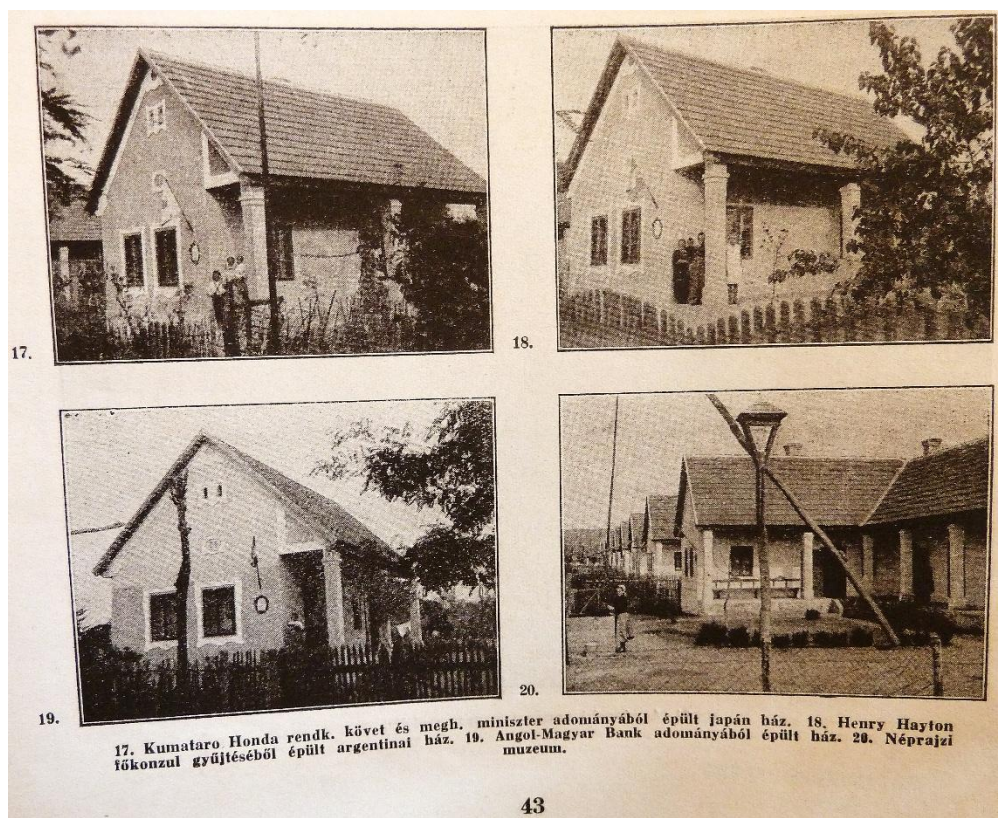
A II. világháború során a vasút közelsége miatt többször is bombázás érte a hadirokkant-telep területét, aminek következtében több ház is megsérült. Ezt követően a telep sorsától kevés információ maradt fenn, amelyeket főleg helybéli lakosok visszaemlékezéseiből és helytörténeti munkákból ismerünk. A telep vezetését a fóti elöljáróság 1946. október 19-i jegyzőkönyve alapján a község vette át.⁴⁰¹ Mivel a település ebben az időben az alapvető ellátási hiány megoldásával küzdött, így nem sok figyelem fordulhatott a telep koordinálására. Az anyagi és a lakhatási problémák miatt a műhelyek egy részét, a múzeumot és a gondnoki lakásokat is eladták.

³⁹⁸ Vö. CASTEL 1998: 199.

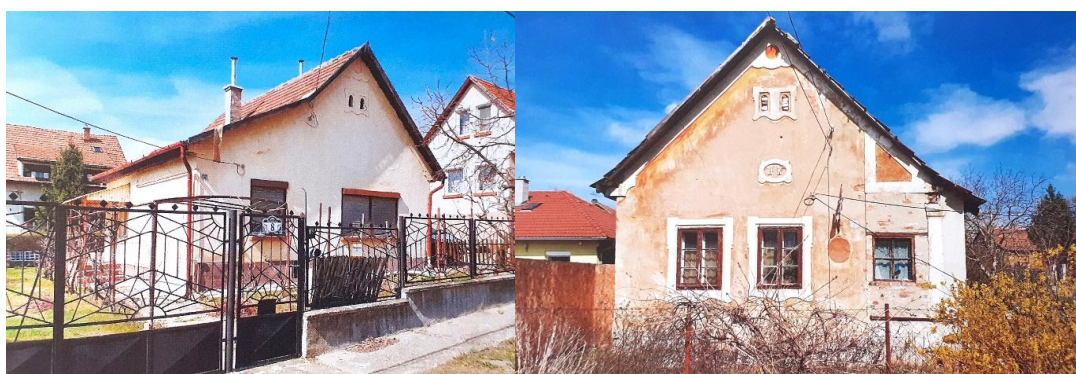
³⁹⁹ MNL-OL-P 380-I.-5.-d No. 1, 10.

⁴⁰⁰ MNL-OL-P 380-I.-5.-d, No. 7.

⁴⁰¹ MNL-PML-V. 1039-Da. Jegyzőkönyv 1, 135.

A telep házai és a néprajzi múzeum állapota felépülésükkor... (a kép forrása: FÓT-ÚJFALU 1929: 43.)

...és mai állapotukban. Az egykori „Dán” ház (a kép forrása: BALOGH D. 2024: 129) és „Holland” ház (a kép forrása: BALOGH D. 2024: 130) Balogh Dávid felvételei

A lakosság kicserélődése és a házak átépítése miatt a telep arculata az államszocialista diktatúra éveiben – különösen a Kádár-korszak alatt – teljesen megváltozott. Ennek bővebb kutatása ugyan meghaladja e dolgozat időbeli keretét, azonban mindképpen szembetűnőek azok a motívumok, amelyek az emlékezet elhallgatására – vagy inkább elhallgattatására – utalnak. Egy olyan településrész, ami egy arisztokrata család két világháború közötti szociális gondoskodásának látható jeleként maradt fenn, és ahol a lakosok ennek a karitatív szerepvállalásnak a kedvezményezettjei voltak, mind kívül estek a kommunista párt társadalomképén, sőt tabusítandó kategóriába kerültek. Egyes visszaemlékezések szerint az

1970-es évek elején a telep még külső jegyeiben az eredeti állapotokat tükrözte, hamarosan azonban a legtöbb ház az új igényeknek megfelelően átépítésre került.⁴⁰² A múlttal való szakítás, illetve az építtetés emlékének elhallgatása szimbolikus módon megmutatkozott a házakra korábban kitett, az egykori adományozók nevét és származását feltüntető zászlók és emléktáblák levételében.⁴⁰³ A házak stílusa, legfőképpen pedig az adományozók nevei az emlékezet hordozói⁴⁰⁴ voltak, amely a megváltozott politikai-társadalmi közegben elutasítandó, sőt üldözendő tartalmat közvetítettek. A *damnatio memoriae* e modernkori megnyilvánulásában azt a kényszert fedezhetjük fel, hogy ezek a családok szabadulni kívántak azoktól a „bűnös” kötődéseiktől, amelyek egykor Fót kegyúrához és az adományozó – zömében nyugati – országokhoz vagy a két világháború között működő intézetekhez és vállalatokhoz kapcsolta őket. Ezek a gyakorlatok érzékeltetik a Károlyi család humanitárius elhivatottságából született egykori hadirokkant-telep beillesztési kísérletét a szocialista társadalomba.⁴⁰⁵ Több házat az 1960-as 1970-es években a kor igényeinek megfelelően további helyiségekkel, valamint fürdőszobával bővítettek, a tornácot beépítették és a földpadlót új burkolatra cserélték. A telep megmaradt házainak többségét – amelyek átvészelték a háborús károk vagy a teljes lepusztulás viszontagságait – ma már nem az eredeti családok lakják, de több esetben csak az elmúlt tíz évben adta el az ingatlant az első tulajdonos egyik leszármazottja.⁴⁰⁶

2. Oázis a pusztában: A MÁV-műhelytelep Dunakeszin

Az 1920-as években tervezett lakónegyedek sorában ugyancsak mintatelepnek számított a dunakeszi MÁV-műhelytelep. A Budapest északi szomszédságában fekvő község a váci vasútvonal mellett kedvező helyet jelentett az államvasutak új főműhelyének építéséhez. 1922. augusztus 18-án leégett az Északi Főműhely (Kőbánya, Budapest) kocsijavító osztályának asztalos, fényező- és kárpitosműhelye. Ez a négytengelyű kocsik javításának kihelyezési ügyét újból aktuálissá tette, ezért elrendelték a dunakeszi műhely üzembehelyezését.⁴⁰⁷ A dolgozói állomány származását tekintve sokféleséget mutatott. A dunakeszi MÁV-telep lélekszámát hamar megnövelte, hogy 1926 májusában az Északi Főműhelyből 780 munkáscsaládot vezényeltek át, akik zömében a korábban megszüntetett szegedi, kaposvári, pécsi és

⁴⁰² BALOGH D. 2024: 88.

⁴⁰³ BALOGH D. 2024: 128.

⁴⁰⁴ Vö. KESZEI 2010: 8.

⁴⁰⁵ CSIKÓS 2022: 12.

⁴⁰⁶ A „Vatikáni” házat 2016-ig, a „Japán” házat 2019-ig, a „Görög” házat 2021-ig lakta az eredeti család.

BALOGH D. 2024: 92–98.

⁴⁰⁷ RIHGY Műhelytelep 158: 6.

sátorlajújhelyi műhelyek dolgozói voltak.⁴⁰⁸ Az átköltöztetett családok emlékezetében új lakóhelyük egy merő pusztaságként szerepelt, amelyet maguknak kellett élhetővé tenniük.⁴⁰⁹ Az I. világháború után ezenkívül a műhelyépületekben és a vágányokon álló teherkocsikban többszáz menekült „vagonlakó” vasutascsalád is meghúzódott, akik csak évekkel később jutottak lakáshoz.⁴¹⁰

A dunakeszi főműhely szomszédságában 1922-től kezdődött a lakóövezet építése az alkalmazottak számára, az első lakók pedig 1924. május 1-jén költözhetek be új otthonaikba. A lakótelep a családok számára biztosított lakhatást, zömében egy- és kétszobás lakásokban, amelyek elektromos világítással, vízvezeték csatornázással és angol WC-vel voltak felszerelve. A lakásokhoz előszoba és kamra, valamint a házak udvarán sertés és szárnyasok részére épült ólak és veteményeskertek is tartoztak. Az 1930-as évek közepén az egyszobás lakások havibére 22.50 pengő (éves szinten 270 pengő), a kétszobás lakások havibére pedig 28 pengő (éves szinten 336 pengő) volt.⁴¹¹ A vidéki életüktől elszakadó lakosok számára az üzemi munkavállalás és a városba költözés életformaváltással is járt. Az otthoni életterüket viszont igyekeztek úgy formálni, hogy – bár a növénytermesztés és állattartás már nem jelentette a fő megélhetési forrásukat – megtartottak a rurális környezetből származó bizonyos hétköznapi gyakorlatokat. Másfelől a lakónegyed ilyen típusú kialakítása – a főtípusú „*Suum Cuique*”-telep megvalósításához hasonlóan – tükrözte a korszaknak azt a gondolatát, hogy az igényes lakókörnyezet – a tiszta, egészséges, kerttel rendelkező lakás – nemcsak a közegészségügy szempontjából lényeges, hanem egyúttal az erényes és felelősségteljesebb életvitel alakulását is magában hordozza.⁴¹² Az ipari munkásság vonatkozásában az emberhez méltó lakás- és életkörülmények a hatékony és megbízható munkavégzés garanciáit is jelentették. Heller Farkas 1939-ben kiadott szociálpolitikai esszéje szerint a tartósan rossz életminőség nemcsak humanitárius probléma, hanem kihat a gazdasági helyzetre is, mivel „egy nyomorult, alacsony színvonalon levő ember nem tud annyit teljesíteni, mint egy emberi színvonalon levő munkás.”⁴¹³ Csávossy Elemér⁴¹⁴ jezsuita szerzetes a dunakeszi műhelytelepen 1932. július 26-

⁴⁰⁸ RIHGY Műhelytelep 158: 170.

⁴⁰⁹ ÁGOSTON 2018A: 244.

⁴¹⁰ RIHGY Műhelytelep 158: 7.

⁴¹¹ RIHGY Műhelytelep 158: 173.

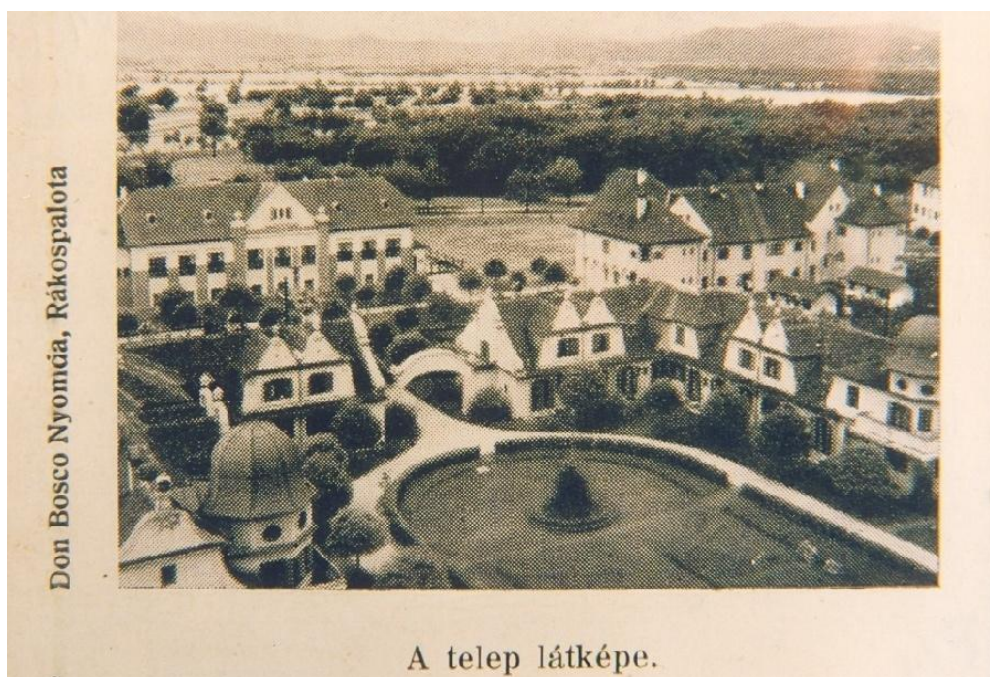
⁴¹² HÁMORI 2004: 49.

⁴¹³ HELLER 2008: 172.

⁴¹⁴ Csávossy Elemér (1883–1972): jezsuita szerzetes, jelentős egyházi író, 1924–1927 majd 1949–1950 között, a Jézus Társasága feloszlásáig magyarországi tartományfőnök. Filozófiai és teológiai tanulmányai mellett matematika-fizika szakos tanári oklevelet szerzett. 1952-ben koholt vádak alapján börtönbüntetésre ítélték, ahonnan 1956 októberében szabadult.

án tartott előadásában reflektált a munkásság szociális körülményeire és ezek morális összefüggéseire:

„Ahol az egész életnek s minden percnél a gondolata mindig csak az, mit fogok ma enni, hol fogok ma aludni, hogy fogom a lakbéremet holnap kifizetni – ott az átlagembernek nem igen jut idő a temploma járásra. Ahol pusztul a test, ott pusztul a lélek is. Ahol éhes és üres gyomor van, ott az ajkak nem nyílnak meg könnyen imádságra. A tömeglakások undok bűzében, az odúkban lakók között nem igen szokott megteremni a szüzességnek tiszta virága.”⁴¹⁵

A dunakeszi MÁV-műhelytelep madártávlatból. Az U-alakú tér (Körönd) a telep központjául szolgált. A házak mögött bal oldalon az 1928-ban felépült műhelytelepi elemi iskola (ma Bárdos Lajos Általános Iskola). (A kép forrása: Révész István Helytörténeti Gyűjtemény, Dunakeszi XXII/52.)

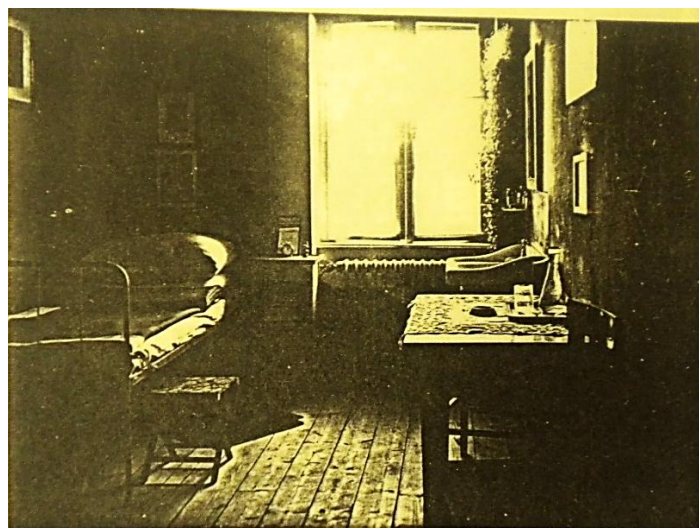
A műhelytelepi házak és utcarészlet. A felvétel ideje: 1928.
(A kép forrása: Révész István Helytörténeti Gyűjtemény, Dunakeszi XXII/45.)

⁴¹⁵ RIHGY Műhelytelep 158: 88.

A nőtlen munkások számára – az államvasutak ekkori munkástelepei között egyedülálló módon – 1927-ben 48 fős legényotthon is épült, ahol a kétágyas szobákat ágyanként 18 pengő, az egyágyasakat 19.80 pengő havidíjért vehették igénybe. Az itt lakók ezért a lakbérért mindennapi takarítást, havonta kétszeri ágyneműváltást, fűtést és világítást kaptak, valamint a legénykonyhában négy elektromos főzőhely állt rendelkezésükre. 1928-ban az intézmény fürdővel és a gőzmosodával bővült. Az alagsorban elhelyezett 5 kádfürdő, valamint gőz- és zuhanyfürdővel felszerelt fürdőhelyiséget a nők és férfiak külön időközökben, a legényotthon lakói ingyenesen, a műhely többi alkalmazottja 24 fillérért, családtagjaik 30 fillérért vehették igénybe.⁴¹⁶ A MÁV igazgatóság rendelete alapján a legényotthon gondnokának teendői között szerepelt az is, hogy a női fürdőzési idő alatt megfelelő női felügyeletet is biztosítson.⁴¹⁷

A legényotthon épülete a dunakeszi műhelytelepen. (a kép forrása: EGRY 1938: fényképes melléklet)

Legényszoba a dunakeszi műhelytelep legényotthonában. (A kép forrása: EGRY 1938: fényképes melléklet)

⁴¹⁶ RIHGY Műhelytelep 158: 172.

⁴¹⁷ RIHGY Műhelytelep 158: 31–32.

Azért is számított hiánypótlónak a legényotthon létesítése, mert az egyre jelentősebb számú fiatal munkás elszállásolása sok területen még az 1940-es évek elején is megoldatlan maradt. Ráadásul a világháborús konjunktúra idején még inkább megnőtt a kereslet a munkaerejükre, ezért sokan nagyobb távolságból is ingázásra kényszerültek. Anna György, az Actio Catholica vácvidéki espereskerület szociális és karitatív szakosztályának előadója egyik felszólalásában ennek megoldására buzdította a katolikus szervezet többi képviselőjét:

„Nem tudom eléggé hangsúlyozni a tanoncotthonok létesítésének szükségességét. Annál is inkább alkalom volna ezt megszervezni a pestkörnyéki községekben, mert jelenleg pénzhiány és munkanélküliség nem lévén a szegénység kevésbé kiáltó, tehát pénzt volna honnan elvonni. Csak elnézem korán reggel és késő este falunkban [Vácrátót – K.T.] a Dunakeszire, Gödre karikázó falusi kőműves inasokat – 15-20 km-ről járnak haza – 5-6 órai alvásra. 14-18 éves korban ez igen veszedelmes, fele ilyenkor szerzi a tuberkulózist. Ez még a jobbik eset, ha hazajár, mert valószínű csak a teste lesz beteg, de ha ott marad, kocsmázik, ágyra jár, - testileg, lelkileg tönkre megy. Esténként hallgatja a kültelki hamis prófétákat, ferde szociális tanokkal szívódik tele szomjas lelke. Az erkölcsi fertőtől nem is beszélek. Milyen szükséges volna ezek számára egy szigorú otthon. Ahol este megkapná a nemes szórakozást, nyugodt éjszakát. Mennyi testet és lelket lehetne megmenteni és nevelni aránylag csekély anyagi áldozattal.”⁴¹⁸

A dunakeszi műhelytelep lakossága a két világháború közötti időszakban folyamatosan nőtt. Az 1930-as évek második felében mintegy 158 családos és 48 nőtlen alkalmazott, összesen 655 fő lakott itt, míg a főműhely többi dolgozója messzebből járt munkába.⁴¹⁹ Ha a legényotthon lakóinak számát nem számítva csak a családosok körülményeit vizsgáljuk, akkor a 167 lakásban⁴²⁰ átlagosan 3,6 fő lakott. Budapesti munkásnegyedekkel összehasonlítva ezek a lakások tehát magasabb komfortot és kevésbé zsúfolt életteret biztosítottak.⁴²¹ Az 1930-as években a fővárosban még ekkor is töretlenül magas volt az idegen háztartásba beköltözők száma, amely később fokozatosan növekedett. Az 1930-as években a munkáslakásokban 10,1%-ban, míg 1941-ben 14,2%-ban voltak rendszeres ágybérlet, főként olyan 40 év alattiak, akik bevándorlóként ekkor kezdtek dolgozni a városban.⁴²² Dunakeszin az ágybérlet gyakorlatára egyelőre a forrásokban nem találtam nyomát, azonban ennek lehetőségét teljesen kizárni nem lehet, különösen, ha figyelembe vesszük a magas lakbéreket. A műhelytelepi

⁴¹⁸ VPKL-A-1-a Actio Catholica 1943. év csomó, 239/1942. Vácvidéki esperesi kerület 1942. szeptember 26-i ülésének jegyzőkönyve, 6.

⁴¹⁹ RIHGY Műhelytelep 158: 171–173.

⁴²⁰ EGRY 1938: 16.

⁴²¹ Egy-egy budapesti munkáslakásban az al- és ágybérlettel akár 7-8 ember is élhetett együtt. GYÁNI 1992: 172.

⁴²² GYÁNI 1992: 178–181.

legényotthon felállítása azonban ezen segíthetett, és a fővárosi barakklakásokra jellemző ágybérő fiatalok kilátásaihoz képest jelentősen jobb feltételeket biztosított a munkavállalók számára.

A különböző MÁV-műhelytelepek összehasonlítása alapján a két fővárosi főműhely – az Északi Főműhely és az Istvántelki Főműhely – lakótelepe volt a leginkább lakásokkal és egyéb szolgáltatásokkal ellátva. Legnagyobb kiterjedésű az Istvántelki Főműhely rákospalotai övezete volt, ahol 626 db egy- és kétszobás, vízvezetékekkel, villannyal és mellékhelyiséggel felszerelt lakások épültek. Az Északi Főműhely dolgozói számára 310 db egy- és kétszobás vízvezetékekkel, villanyvilágítással felszerelt, mellékhelyiségekkel bíró kertes lakás állt rendelkezésre. A harmadik legtöbb lakás Dunakeszin épült: 167 lakás a családos és további 48 lakás a nőtlen munkásoknak. A további öt vidéki műhely (debreceni, miskolci, székesfehérvári, szombathelyi és szolnoki) régebbi alapításúak voltak,⁴²³ azonban közülük sem a székesfehérvári, sem a szombathelyi üzem nem rendelkezett lakóteleppel.⁴²⁴

A korszakban a Dunakeszi Főműhely számított a MÁV legújabb telephelyének, ezért a rohamos növekedése miatt rövid idő alatt kellett teljesen új létesítményeket felépíteni és kialakítani a lakónegyed környezetét. Mindez reprezentációs célból is történt, mivel a fővárosból könnyen elérhető területen bemutatásra kerülhetett az, hogy a MÁV a kornak megfelelő, modern szemléletet képvisel a munkásjóléti kérdésekben. A munkások sokszor úgy tekintettek otthonaikra, mint egyedüli ingóságukra. Életminőségük tartós javulását azonban főképp a versenyképes munkabérek megteremtésétől várták, ahogy a Magyar Keresztényszociális Vasutasok Országos Gazdasági Egyesületének (továbbiakban VOGÉ) főtitkára egyik felszólalásában is kiemelte:

*„A munkásnak egyebe nincs, mint az otthona, s munka után mindenki hazasiet, hol nem a testi munka fáradtságot folytatja, hanem a megélhetési viszonyok gondjai teszik megerőltetetté idegrendszerét. Legnagyobb baj az, hogy keresetek nem tartanak párhuzamot a létfenntartáshoz szükséges cikkek árával.”*⁴²⁵

A fizetések emelése mellett a lakbér és a nyugbér támogatásnak kérdése visszatérő problémát jelentett. A VOGÉ dunakeszi csoportjának 1927. december 7-i ülésén a panaszbizottság jegyzője jelentette, hogy a telepen levő legénylakások bérét drágállják.⁴²⁶ Egy

⁴²³ A szolnoki műhely 1858-ban, a miskolci 1859-ben, a szombathelyi 1871-ben, a székesfehérvári 1892-ben debreceni műhely 1898-ban kezdte meg működését. A műhelyek környékén épült munkáskolóniák a századfordulón épültek. VARGA K. 2005.

⁴²⁴ EGRY 1938: 16.

⁴²⁵ MNL-OL-P 2249-22. I. jegyzőkönyv 1927. július 7.

⁴²⁶ MNL-OL-P 2249-22. I. jegyzőkönyv 1927. december 7.

1928 végi gyűlésen az egyik felszólaló szerint a munkások lakbérüket csak kölcsönként pénzből tudják kifizetni, ezért kérelmezte a lakbérsegély fix összegű megállapítását.⁴²⁷ A gazdasági világválság alatt az egzisztenciális okok miatti nyugtalanság tovább erősödött a műhelytelepi dolgozók körében. Több munkáscsoport tiltakozott a munkaidő csökkentése miatt, mert az a megélhetéshez szükséges bér megvonásával járt volna együtt. A dunakeszi főműhely ugyan sokáig kitartott a rendes munkaidő mellett, és 1930-ban mindösszesen két hétig tartott az üzemi redukció,⁴²⁸ az általános drágulás miatt a lakberek kifizetése sokak számára jelentett elviselhetetlenül nagy terhet.⁴²⁹

Az elsősorban egzisztenciális okok miatt betelepülő vagy a munkaerő-átszervezés miatt idekényszerülő családoknak alapvető szükségletük volt, hogy új életterületet a maguk igényei szerint formálják, és ezáltal a lakókörnyezetük egy jelentésekkel, érzelmekkel és tapasztalatokkal átszőtt identitáshordozó téré váljon a munkahelyüket biztosító vagongyár közelében.⁴³⁰ A szociális intézmények alatt a kortársak a szóhasználatukban nem pusztán a lakásokat és a különböző segélyeket értették, hanem az egészségügyi, vallási, kulturális és szellemi területek együttesét. A műhelytelep funkciója így az élet minden területére kiterjedt. A MÁV felismerte a „különböző vidékekről elszakított személyzet lelkiállapotát” és „a lelki és testi igények kielégítése” érdekében számos létesítményt hívott életre. A korabeli leírásban a lelki igények kielégítésére szolgáló szociális intézményként szerepelt a kultúrház, az iskola, a római katolikus szükségkápolna és a református imaterem; a testi igényeket szolgálta az orvosi rendelő, a központi mosdó, a központi lakótelep, a legényotthon, a fürdő, a vendéglő, a sportpálya, a megfelelő munkahelyi körülmények és az óvodásvonat.⁴³¹ A társasélet kialakítása végett a műhelytelep elindulásával párhuzamosan a különböző korosztályoknak és érdeklődési területeknek megfelelően számos egyesület jött létre. Ezek jelentősége azért sem elhanyagolható, mert a vizsgált időszakkal szinte egyidőben, az ausztriai Marienthalban végzett szociográfiai kutatás kimutatta, hogy a XIX. század végén felvirágzott, de 1930-ban a gazdasági világválság következtében bezárt szövőgyár megléte nemcsak egy munkahelynek, hanem a közösségi élet centrumának is számított. A községben a munkanélküliség hatására drasztikus módon csökkentek a hosszútávú életkilátások és a jövő tervezésének szándéka. A férfiak viselkedésében a „ténfergő” életmód vált jellemzővé, az asszonyok pedig nemcsak anyagi

⁴²⁷ MNL-OL-P 2249-22. I. jegyzőkönyv 1928. november 7.

⁴²⁸ MNL-OL-P 2249-22. II. jegyzőkönyv 1930. július 24.

⁴²⁹ „Pálkás tagtárs a munkásság súlyos gazdasági helyzetéről beszél, és ennek okát a központ gyenge munkájának tulajdonítja. Szükségesnek tartja a fizetésünk rendezését, mert jelen körülmények között a munkásság 80% nem képes a lakbérét megfizetni.” MNL-OL-P 2249-22. II. jegyzőkönyv 1930. április 4.

⁴³⁰ KESZEI 2015: 13.

⁴³¹ RIHGY Műhelytelep 158: 170–171.

okokból kívánczotak vissza a munkába, hanem mert a gyár kitágította életterületüket és a társadalmi érintkezés lehetőségét biztosította számukra. A gyár bezárásával a vásár- és ünnepnapok helyét a segélyfizetés időpontja vette át. Azt feltételeznénk, hogy az embereknek munka híján több idejük maradt a közösségi és kulturális életre. Ennek azonban éppen az ellenkezője volt megfigyelhető. A gyárral szembeni park elhanyagolttá vált, a könyvtárhasználat a felére csökkent és az érdektelenség megmutatkozott az egyesületi taglétszámok csökkenésén is.⁴³² A dunakeszi MÁV-műhelytelep elkerülte ezt a sorsot, az 1930-as évek második felétől alkalmazottainak száma a hadiipar bővítése miatt fokozatosan nőtt, így 1944-ben már összesen 1126 munkavállalót tartottak nyilván.⁴³³ A műhelytelepi lakásépítés és az infrastruktúra végül nem tudta követni ezt a rohamos növekedést. Az 1920-as években „futóhomok sivatagból”⁴³⁴ virágzásnak induló telep lakosai számára azonban a társas élet színterei megvalósultak a vagongyár védőszárnya alatt, és a II. világháborúig aktív közösségi és kulturális élet zajlott. Az egyházközségi és egyesületi élet megszervezésében (pl. önálló római katolikus egyházközségi képviselőtestület, VOGÉ, Segélyező Bizottság, cserkészlet, vasutas dolgozók kulturális és sport egyesületei: „Magyarság” Dal- és Önképző Egyesület és „Magyarság” Sportegyesület) a keresztény és hazafias alapokon álló munkásidentitást kívánták kifejezni, amely a radikális forradalmi eszmék és a proletárdiktatúra terhes emléke után a vallásossághoz és az egyházhoz ragaszkodik, továbbá a konszolidáció résztvevőjeként hozzájárul a nemzet újjáépítéséhez.⁴³⁵

3. A szociális lakásügy helye a lokális társadalomban

A nagy szemléleti léptékben a társadalmi létra legalsó fokán állók közötti különbségek nem tűnnek jelentősnek. A mikrokörnyezetben vizsgálva azonban észrevehetjük a szegénység differenciáltságát. Például a századfordulón London társadalmában a szegénység öt különböző alkategóriáját lehetett megkülönböztetni.⁴³⁶ A vizsgálati terület a Budapest melletti agglomerációs községek esetében közel sem ekkora kiterjedésű, azonban a fejezetben bemutatott Budapest környéki életközösségek rávilágítanak arra, hogy a szociális célokból létrehozott telepek állapota és az ott lakók életminősége között jelentős különbségek voltak.

⁴³² JAHODA–LAZARSFELD–ZEISEL 1999: 39–40, 64–66, 87, 103.

⁴³³ RIHGY Műhelytelep 158: 215.

⁴³⁴ A Vasúti Hírlap 1932. október 10-i cikke szerint Lányi Ferenc főműhelyfőnök munkája révén mindössze néhány év alatt „az akkor még futóhomok »sivatagból« éles előrelátással szociális érzése következtében ma a dunakeszi főműhely valóságos üdülőhellyé vált. Az egyesületi élet rövid idő alatt oly magas nivóra emelkedett, hogy erre a vasutas egyesületek történetében példa nem áll előttünk.” RIHGY Műhelytelep 158: 101.

⁴³⁵ GERGELY J. 1993: 12.

⁴³⁶ OSTERHAMMEL 2009: 330.

Magyarországon a nélkülözés egyik fokmérője lakásviszony volt. Az egészséges életkörülmények megteremtése, a lakókörnyezet rendezettsége és az épített környezet igényessége a megvalósult jóléti gondoskodás reprezentációs eszközei voltak. A túlszűfolt, nyomorúságos körülményeket festő és a társadalmi zavargások gócpontjának tekintett állami szükséglakótelepekkel szemben a főtí „*Suum Cuique*”-telep és a dunakeszi MÁV-műhelytelep kivételes pozitív példái voltak a telepszerű lakónegyedekben való együttélésnek.

Az agglomerációs településeket összességében a hagyományos faluközösség és az ipari társadalom megjelenésének kettőssége jellemezte. A rohamosan gyarapodó és szerkezetükben megváltozott helységek lakói eltérő helyekről, társadalmi csoportokból és különböző szociális háttérből érkeztek, élethelyzetükben a „közös” csak az volt, hogy az alapvető igényeiket az adott település funkcionális rendszere (lakás, munka, közellátás stb.) szolgáltatta.⁴³⁷ Erre a változásra adott egyik reakció a Károlyi család lakásínség enyhítésére tett kísérlete volt, amely a hagyományos gondozás kereteit megtartva emberhez méltó életkörülmények megteremtésével próbálta az otthon nélküliek élethelyzetét stabilizálni és ezáltal az életkilátásaikat javítani. A „*Suum Cuique*”-telep létrehozásakor a beköltözők integrálására törekedtek, mert bár elsősorban a főtí hadirokkantak és hadiözvegyek voltak a kedvezményezettek, nyitottak maradtak más környékbeliak, valamint a trianoni béke miatt menekülésre kényszerülők befogadására is, amennyiben betartják a telep közösségi szabályait. A források alapján inkább az támasztható alá, hogy a főtí és a dunakeszi lakónegyed is hajlamos volt egyfajta „szigetként” működni, amelyben az új közösséghez való tartozás alakította az lakók önazonosságát. A telepen élők összetartozásának tudatát mindkét esetben erősítette a munkájukban vagy a sorsukban való közösség (pl. I. világháború áldozatai, menekültek, MÁV-alkalmazottak)

Dunakeszi társadalmi élete „két szomszédos várként” is jellemezhető.⁴³⁸ A MÁV-műhelytelep szinte teljesen külön életvilágot jelentett, mivel a műhelytelepiek munkájukat, életmódjukat, de az infrastrukturális hálózatot tekintve is elkülönültek, elszigetelődtek a község többi lakosától. A műhelytelep idővel önálló intézményeket és kulturális egyesületeket működtetett, az átjárás pedig a „falusi” és „telepi” csoportok között nem volt jellemző. A falu műhelytelepen kívüli lakossága zömében napszámos zöldségtermesztő volt. Otthonaik a MÁV-teleptől eltérően hosszú parasztporták voltak gazdasági melléképületekkel. Önellátásra törekedve megélhetésüket részben a termények eladásából vagy napszából szerezték, részben pedig a dunakeszi konzervgyárban vagy az újpesti és budapesti gyárakban végzett alkalmi

⁴³⁷ BERÉNYI 2010: 525.

⁴³⁸ SIPOS K. 2000: 96.

munkákból biztosították.⁴³⁹ Az „öslakos” falusiak műhelytelepi lakosokkal való közössége jóformán csak a helyhatósági illetékességben mutatkozott meg. Dunakeszi példája azt mutatja, hogy egy agglomerációs községben az ipari munkavállalónak tekinthető rétegen belül teljesen eltérő életkörülményeket tapasztalt egy MÁV-műhelytelepi alkalmazott és egy ingázó, szakképzetlen munkás. Az utóbbi a társadalmon belül könnyebben szorult peremre, ezáltal jobban ki voltak téve a szociális problémáknak. Különösen kiszolgáltatott helyzetben voltak az 1920-as évek végétől egyre nagyobb számban megjelenő, a környező városokból kiköltöző – gyakran nagycsaládos – munkások, akik a helyi építkezési rendeleteket kijátszva csak deszkákból, homokból épült, sőt nemegyszer földbe vájt „barlangszerű” lakásokban húzták meg magukat. Ezeket a személyeket a község nem fogadta be, mivel a település közterheihez hozzájárulni nem tudtak, viszont a segélyezést gyakran igénybe vették.⁴⁴⁰

A MÁV-műhelytelep lakóival szembeni elkülönülés és idegenkedés a község „öslakos” oldalán is jelen volt. A megnövekedett lakosságszám súlyos adminisztrációs terhet rótt a község képviselőtestületére – 1934-ben a műhelytelepen kb. 1000 munkást és 150 tisztviselőt tartottak nyilván –, ezenkívül visszatérő probléma volt, hogy a MÁV üzem a föld- és házadó, valamint az ezek után járó községi és egyéb pótló alól mentes volt, így a forgalmi adón kívül más jövedelmet a községnek nem hozott.⁴⁴¹ Találunk arra is példát, hogy a régi dunakesziekből álló képviselőtestület a műhelytelep kezdeti éveiben megtagadta egy MÁV-munkásnak a község kötelékébe való felvételét, mivel nagyobb számban előfordultak olyan helyzetek, hogy az istvántelki vagy budapesti műhelyek alkalmazottjai is a dunakeszi lakásokban kaptak elhelyezést, azonban ha szolgálati érdekből máshova vezérelték őket, akkor néhány éven belül elköltöztek.⁴⁴²

•

⁴³⁹ BERKOVITS 1976: 69.

⁴⁴⁰ MNL-PML-V. 1031.Ca Képviselőtestületi jegyzőkönyv 5, 1927. december 15.

⁴⁴¹ MNL-PML-V. 1031.Ca Képviselőtestületi jegyzőkönyv 6, 1934. július 17.

⁴⁴² MNL-PML-V. 1031. Ca Képviselőtestületi jegyzőkönyv 5, 1925. november 17.

VII. Gyermekvédelemi intézmények szerepe a lokális gondoskodásban

A szegénygondozás és a lakáskérdés mellett a szociális gondoskodás megrendítő és egyben konfliktusokat szülő területe a gyermekvédelem és az intézményi gyermekgondozás volt. A XX. század elején a gyermekek szociális helyzetére főképp az egészségügyi mutatók és a csecsemőhalandóság riasztó méretei hívták fel a figyelmet, amelynek okai gyakran a kedvezőtlen életkörülmények, az elégtelen táplálás és az ellátórendszer hiánya volt. Egy 1913-as adat szerint Magyarországon évente 750 000 gyermek született, ebből 70-80 000 házasságon kívül. 1903-ban kb. 50 000 csecsemő veszítette életét emésztési zavarok következtében, akiknek 40%-át nem látogatta orvos. A századfordulót követő évtizedben a 29-30%-os csecsemőhalandóság a nyugat-európai országokban kimutatott 15,1%-os aránynál jóval aggasztóbb volt.⁴⁴³ A két világháború között úgy gondolták, hogy ennek megfékezése a várandós anyák védelmével kezdődik:

*„Minden életkornak megvannak a maga problémái. A magzatnak éppenúgy, mint a munkából kidőlt magatehetetlen öregnek. A magzat sorsa nagyrészen az anyaméhben dől el. Ha az anya éhez, a magzat is legyengül. A falu halotti anyakönyvei mutatják ennek a tételnek igazságát. Azokon a területeken, ahol az anya rosszul táplált, a veleszületett gyengeségben elhalt csecsemőknek esete sűrűn jelentkezik.”*⁴⁴⁴

Az Országos Stefánia Szövetség koordinált munkája jelentősen korszerűsítette az anya- és csecsemővédelmet. 1929-ben már 368 orvos és 490 védőnő dolgozott a szervezetben. Bár a korszakban látványosan csökkenni kezdett a gyermekhalandóság, a tanyák, falvak népe sokszor továbbra is segítség nélkül vagy alkalmi és kevésbé szakszerű támogatás mellett hozta világra a gyermekét.⁴⁴⁵ Johan Béla 1939-ben a családok védelmében egy holisztikusabb szemléletet szorgalmazott, mivel a szociális ellátórendszer – különösen a községek anyagi kapacitásának hiányában – túlságosan szétagolt és ezért sikertelen volt az egészségügyi problémák kezelésében:

„Olyan községekben, ahol az anya- és csecsemővédelem megszerveztetett, ott az iskolásgyermek gondozását vagy a tudógondozást igen nehéz megindítani. A község ugyanis a meglevő anya- és csecsemővédő intézet mellé igen gyakran képtelen volt egy újabb védőintézetet felállítani, képtelen volt erre újabb személyzetet fizetni. A család egészségügyi szempontból bizonyos fokig egységet alkot. A család egy tagjának betegsége (pl. tuberkulózis)

⁴⁴³ GERGELY F. 1997: 19.

⁴⁴⁴ ESZTERGÁR 2008: 178.

⁴⁴⁵ GERGELY F. 1997: 39.

nem közömbös a család többi tagjára, pl. a csecsemőre nézve sem. A csecsemővédelem kapcsán foglalkozni kell az egész család egészségi és szociális viszonyaival, ami sokkal könnyebb, ha a család összes tagjának gondozását egy szervezet végzi.”⁴⁴⁶

Az I. világháború hatására megnövekedett az iparban a női munkaerő alkalmazása, amely az óvodák és napközi otthonok létesítését tette szükségessé. A kisdédóvók az elsődleges nevelési és szocializációs funkciójukon túl szociálpolitikai juttatásként is tekinthetők, mivel hozzájárulnak a családok különböző társadalmi egyenlőtlenségeiből fakadó differenciák csökkentéséhez. Emellett pedig az intézményi gyermekellátás minden időben fontos eszköze volt a munkaerő-politikának, amelyet akkor tudott hatékonyan teljesíteni, ha képes volt rugalmasan alkalmazkodni ahhoz a mennyiségi igényhez, amelyet a munkába álló anyák és gyermekeik száma szükségessé tett.⁴⁴⁷ A nők munkavégzése Budapest környékén különösen is kihívást jelentett a gyermekgondozási intézmények megszervezésében. 1930-ban egy Fóton tartott katolikus népmisszió kapcsán tájékoztattott a plébános, hogy a dolgozó hívek legalább 75-80%-a Újpestre és Budapestre ingázó munkavállaló, ráadásul az összes hajadon leány közül csupán ketten nem dolgoznak gyárban vagy Budapesten.⁴⁴⁸

Az életvitel átalakulásának kényszere szemléletváltást igényelt a gyermekgondozás terén, mivel ezek a változtatások beavatkozást jelentettek a hagyományos életbe. Ehhez kapcsolódva azt vizsgálom, hogy milyen mentalitásbeli és magatartási sémák jelentek meg a hétköznapi gyakorlatban és milyen értékeket, metódusokat, intézkedéseket fogadtak el a családok.⁴⁴⁹ A fejezet emellett arra is keresi a választ, hogy a közösségek mindennapi életének részét képző nevelési intézményhálózat 1945 utáni felszámolására milyen társadalmi reakciók születtek, valamint a hatékonyabb gondozás igényelte-e a gyermekvédelem államosítását? A gyermekek nyomora kifejezetten tragikus volt a háború után, ezért minden segélyszervezet prioritásként kezelte a krízis enyhítését. De beszélhetünk-e a gyermekjóléti intézkedéseket végző régi és újonnan alakult szervezetek között olyan „koalícióról”, ahogyan az a kommunista párt narratívájában szerepelt?⁴⁵⁰

⁴⁴⁶ JOHAN 2008: 413.

⁴⁴⁷ SZALAI 1998: 134–136.

⁴⁴⁸ VPKL-A-1-a Missio sacra 2, 5340/1930.

⁴⁴⁹ Vö. SCHÖTTLER 1995: 74–75.

⁴⁵⁰ A társadalmi egyesületekkel való együttműködést kezdetben a kommunista párt szükségesnek tartotta a szociális gondoskodás hatékonyabb működése érdekében. Bár a mielőbbi államosítás elsőbbséget élvezett a párt ideológiájában, a Népjóléti Minisztérium is a karitatív szervezetekkel való átmeneti kooperáció mellett érvelt – természetesen rendszeres állami felügyeletük mellett: „*A mai helyzetben éppen ezért fokozott jelentősége van a 6.300/1945. M.E. számú rendeletben foglalt alapelvnek, mely szerint állami feladat a társadalom szociális célú munkájának hatékony előmozdítása és támogatása, egyben a hatósági és társadalmi szociális tevékenység szakszerűségének, tervszerűségének és összhangjának biztosítása is.*”

1. A gyermekvédelem és a védőnői hálózat kezdetei Fóton

A fóti népgondozó intézmények családlátogatói által kiállított kartotékok alátámasztják, hogy az I. világháború alatt a súlyos szociális problémákból fakadó gyermekhalandóság visszaszorítása érdekében nemcsak anyagi, hanem mentális segítségre is szükség volt. Például egy két és fél hónapos korában elhunyt csecsemő adatlapján olvasható, hogy a kisgyermek egészséges súllyal született és a család viszonylagos jómódban élt, ám a házukban piszok és rendetlenség uralkodott. Az újszülött szájában „pépes cuclit” találtak, ami megmagyarázza az elégtelen táplálásból fakadó gyomor- és bélhurut okát. Az édesanya valószínűleg egyedül élhetett, mivel férje a fronton szolgált. A lakás állapota mellett a nő életkilátásának drámaiságát mutatta a gyermeke halála kapcsán az adatfelvételi lapra feljegyzett hozzáfűzése is „*Jól járt a lelkem!*”⁴⁵¹

Az ilyen esetek megelőzésére a XX. század elején Dr. Tauffer Vilmos szülésznőgyógyász⁴⁵² új irányvonalat dolgozott ki a bábák megfelelő képzésére, ellenőrzésére, valamint a szülészeti rendtartásra. Egy jelentőrendszeren keresztül a bábák és az orvosok kötelesek voltak számot adni a területileg illetékes vezető szülészorvosnak a született gyermekről, a szülészeti eseményekről és a halálozások okairól. A rendtartás az 1920-as évek végétől vált országosan elterjedté.⁴⁵³ Az Országos Stefánia Szövetség által is szorgalmazott módszerhez hasonlót Fóton már az I. világháború idején elindítottak. A szüléseknél a kirendelt családlátogató felmérte az anyagi és lakhatási körülményeket, amelyeket a kastély felé jelentett, és innen biztosították a szükséges felszereléseket (pl. „vándorkosár” törülközőkkel, ágyneműkkel, gyermekruhákkal, higiéniai szerekkel, tápszerrel).⁴⁵⁴ A falusi szegény anyák

Amennyiben tehát a fentiek szerint a társadalmi egyesületek szociálpolitikai tevékenysége átmenetileg még jó ideig nem mellőzhető, ezen a téren feltétlenül szükséges az állami kezdeményezés, tervszerű irányítás, valamint a résztvevő egyesületek közötti összhang biztosítása. Ezt a feladatot a hatóságok ma is ellátják, azonban nehézséget okoz az a körülmény, hogy a társadalmi egyesületek szervezetlensége folytán a külön-külön folytatott tárgyalás útján a célok csak nehezen és körülményes úton valósíthatók meg. Emellett nincs meg az egyesületek belső életébe és ügyvitelébe való betekintés lehetősége sem, pedig a megbízhatóság kérdése elsősorban lényeges volna tekintettel a folyamatban lévő nemzetközi segélyakciók lebonyolítására.” MNL-OL-M-KS 274-12-133. MKP KV iratai. A Népjóléti Minisztérium feljegyzései, javaslati az Állampolitikai és Közigazgatási Osztályhoz. Országos Népjóléti Szövetség/Országos Szociális Központ szervezése. Feljegyzés az Állampolitikai Bizottság részére, 1. o. Budapest, 1946. július 15.

⁴⁵¹ APPONYI KÉZIRAT: 20/a

⁴⁵² Dr. Tauffer Vilmos (1851–1934): szülész-nőgyógyász egyetemi tanár. Orvosi diplomáját 1874-ben szerezte a budapesti egyetemen, ezt követően külföldi tanulmányúton bővítette tudását. 1881-1918-ig nyilvános rendes tanárként vezette a budapesti II. sz. Szülészeti- és Nőgyógyászati Klinikát. Az Országos Közegészségügyi Tanács rendkívüli, majd 1902-től rendes tagja volt. A nőgyógyászati műtétek korszerűsítőjeként jelentős eredményeket ért el a császármetszés, a méh- és más nőgyógyászati kórképek sebészete, valamint a sugaras méh- és méhnyakkezelés területén. Emellett a szülésznők képzésével és az Országos Stefánia Szövetséggel való szoros együttműködése révén megreformálta az anya- és csecsemővédelmet.

(<https://semmelweis.hu/baratikor/galeria/teljes-nevlista/tauffer-vilmos/> utolsó letöltés: 2025. július 7.)

⁴⁵³ SIMON 1999: 530.

⁴⁵⁴ APPONYI KÉZIRAT: 25.

gondozásában ezek a módszerek más kortársak életkörülményeihez képest korszerűnek számítottak. A legtöbb frissen szült nő ugyanis kénytelen volt túl hamar felkelni a gyermekágyból, hogy a háztartási kötelezettségeit elvégezhesse vagy az anyagi nehézségei miatt mielőbb visszatérhessen a munkába. Mindezek azonban jelentősen befolyásolhatták az egészségi állapotát. Mivel sok helyen a szülés ugyanabban a helyiségben történt, ahol a felnőttek a gyermekekkel együtt laktak, ezért az újszülött és a gyermekágyas nő, valamint a háztartásvezetés tehermentesítésre szorult, hogy ezzel az anya a gyermekét idő előtt ne válassza el, hanem képes legyen megfelelő ideig maga táplálni.⁴⁵⁵

A tervezett szociális gondozásban a családlátogatások szükségességét később más szervezetek is felismerték és alkalmazták. Az 1920-as évektől a három egyházi nőszövetség – a katolikus, a protestáns és az izraelita – a Vöröskereszthez csatlakozva környezettanulmányokat végzett a rászoruló családok körében. A Vöröskereszt elnöke szerint ezt a munkát hatékonyan a hölgyek tudták elvégezni, mivel az otthon maradt háziasszonyok kerültek leginkább szembe a családot érintő mindennapos problémákkal. A nők pedig magától érthető módon könnyebben megbíztak és őszintébben megnyíltak egy másik nő felé a körülményeik ismertetésekor.⁴⁵⁶ Az új intézkedések azonban csak lassan vertek gyökeret a mindennapi szokásokban. A szakmai érvek nem mindig bizonyultak elegendőnek. Nagyobb hatással bírt a közvetlen kapcsolat kiépítése, mivel az anyák nehezen bíztak meg az idegen tanácsadóknak. Ahogy Apponyi Franciska írta memorandumában a csecsemővédelem megszervezésének gyakorlatában:

„(...) kilencz évi tapasztalat azt mutatta, hogy az anyák csak azért fogadták el a védő beavatkozását a csecsemő hygiénikus kezelése tekintetében, mert ez a védő kiküldöttje volt a Tanácsadó Irodának, annak az intézménynek, amely nekik annyi bajukban nagyon is kézzelfogható segítségükre volt. A nép általában nem fogadja szívesen a védők tanácsait, illetve beavatkozását, mert elfogult és nem szereti az újításokat.”⁴⁵⁷

Fóton kezdetben a napközi csecsemőotthon is bizalmatlanságot váltott ki, amely 1915. április 19-én nyitotta meg kapuit; ugyanabban az évben, amikor az Országos Stefánia Szövetség is megkezdte a munkáját. A háború alatt a nők jelentős része Fóton sem tehetette meg, hogy ne vállaljon munkát a gyáriparban vagy napszámban, így a grófi család felé több panasz érkezett az anyák részéről, hogy munkájuk alatt a csecsemőik felügyelete megoldhatatlan. A napközi otthon reggel négy és este tíz óra között üzemelt, kezdetben 60 férőhellyel. Nemcsak

⁴⁵⁵ CZETTLER 2008: 404.

⁴⁵⁶ BÁRÁNY-SZILFAI 2017: 54.

⁴⁵⁷ MNL-OL-P 380-I-5-d-8, No. 2. Memorandum 7–8.

felügyeletet biztosítottak, hanem a gyermekeket érkezésükkor megfürdették, tiszta ruhába öltöztették és súlyukat is rendszeresen mérték. Bár az otthon gyakorlata a fertőzések megelőzését és a gyermekek egészséges fejlődését szolgálta, a fóti anyák az ellátást túlzottan „kórházszerűnek” gondolták, valamint kifogásolták a szoptatós dajkák alkalmazását is. Összhangban az Országos Stefánia Szövetséggel, a fóti csecsemőotthon elve is az anyatejes táplálás szorgalmazása volt. Amennyiben az anya – egészségügyi okokból vagy napközbeni munkája miatt – nem tudta szoptatni gyermekét, az otthonban biztosították az anyatejet. Ehhez az állami gyermekmenhely segítségét kérték, ahonnan főleg leányanyák érkeztek. A fóti anyák egy része azonban sérelmezte, hogy a „bukott leányok velük egyenlő hivatást töltsenek be”, ezért nem akarták gyermeküket a csecsemőotthon gondozására bízni.⁴⁵⁸

Összességében elmondható, hogy az édesanyák nem könnyen változtattak a megszokott gyakorlataikon, az erkölcsi meggyőződésükkel ellentétes megoldásokat pedig még nehezebben tolerálták. Az Országos Stefánia Szövetség tankönyve szerint a leányanyák a helyes anyai magatartásukkal „jóvátehetik korábbi hibájukat.”⁴⁵⁹ Hasonlóképpen Apponyi Franciska is támogatta ezt a nézőpontot, hogy a lányoknak erkölcsi és anyagi támaszt jelenthet, ha szoptatós dajkaként másokkal jót tesznek.⁴⁶⁰ A fóti nők anyaságról és gyermeknevelésről alkotott képe azonban nem egyezett a szociális szervezetek törekvéseivel, így például maguk is csak többszöri megkeresésre és rábeszélésre vállalták a tejtestvérek táplálását. Az anya- és csecsemővédelem hatékonyságát a személyes kommunikáció és a népjóléti intézmények összehangolt munkája javította, így Fóton végül több sikeres gyermekmentés bizonyította a módszer helyességét.⁴⁶¹

⁴⁵⁸ APPONYI KÉZIRAT: 30.

⁴⁵⁹ KAPPANYOS 2020: 147.

⁴⁶⁰ „(...) semmikép sem volt az az érzésem, hogy az erkölcstelenségnek kedveztem a jó erkölccsel szemben, sőt határozottan úgy érzem, hogy a kisdedeken kívül jót tettem azokkal a szegény, legtöbbnyire úgy is eléggé sújtott teremtésekkel is helyzetüknek leginkább megfelelő keresethez juttatván őket.” APPONYI KÉZIRAT: 31.

⁴⁶¹ APPONYI KÉZIRAT: 33; 36.

Uzsonna a fóti csecsemőotthon udvarán (a kép forrása: APPONYI KÉZIRAT: 28/c)

Az 1930-as évektől részben a főúri családot is érintő gazdasági okokból, részben pedig Apponyi Franciska egészségi állapotának meggyengülése miatt a fóti jótékonyági intézmények munkája akadozott. A II. világháborút követően pedig a korábban működő karitatív szervezetek helyét a községi elöljáróság vette át. A Károlyi család és a fótiak közötti szociális kapcsolatok végét jelentette, hogy a gyermekvédő és más jótékony akciók koordinálását és lebonyolítását szolgáló kastély és park 1945-ben Budapest főváros tulajdonába került. A fóti elöljáróság később sikertelenül próbálta az épületegyüttest a település számára megszerezni.⁴⁶² Csak 1948-ban juttattak a kastélyparkból 4 és fél kataszteri hold területet sportpálya, egészségház, napközi otthon, illetve vágóhíd céljára.⁴⁶³ A kastély később állami gyermeküdülőként, majd 1957-től „Fóti Gyermekváros” néven gyermekotthonként funkcionált.

⁴⁶² MNL-PML-V. 1039. Da Jegyzőkönyv I: 86.

⁴⁶³ MNL-PML-V. 1039. Da Jegyzőkönyv I: 206.

2. Óvodák és napközi otthonok a II. világháború előtt és után

A fõti gyermekgondozás intézményi hátterének kiépülése mutatja, hogy a két világháború között az óvodák és napközi otthonok felé egyrészt elvárás volt a szülõk munkavégzése alatti felügyelet biztosítása, másfelõl egészségvédelmi és nevelési funkciót is betöltöttek. A Belügyminisztérium 1916-ban rendeleti úton szorgalmazta a napközi gyermekotthonok nagyobb számú létesítését,⁴⁶⁴ azonban ez számos községben nem valósult meg, vagy az intézmények csak átmeneti jelleggel működtek. Czettler Jenõ még egy 1945-ben megjelent munkájában is az óvoda és a napközi otthon hálózat elégtelen ellátottságáról számolt be:

*„Nem elég óvodákat létesíteni és az iskolákban az egészségügyi gondozás tudnivalóit (testápolás, fogkefehasználat) megismertetni. Napközi otthonokról, meleg ételrõl is kell a falu szegény gyermekei számára gondoskodni. E tekintetben a városok sokkal jobb helyzetben vannak.”*⁴⁶⁵

A legkisebb gyermekek elhelyezésére szolgáló intézmények nemcsak a kistelepüléseken, hanem a Budapest környékén is hiányosan működtek. 1939-ben a Váci járásban állandó jelleggel csak Vácon és Dunakeszin volt napközi otthon, mindkét településen egyházi fenntartásban. Vácon két katolikus és egy református, mindegyik 40 férõhellyel. Dunakeszin a római katolikus egyházközség fenntartásában mûködõ napköziben napi háromszori étkezést biztosítva a nyári munkák idején 40-50 gyermeket, télen pedig 20 gyermeket helyeztek el.⁴⁶⁶ A napközik mûködésére az agglomerációban a két világháború között végig nagyobb igény mutatkozott, mint a megye távolabban fekvõ agrártelepülésein és a tanyavilágban. 1943-ban a fõti képviselõtestület megállapította, hogy a „*Suum Cuique*”-telep napközi otthonos óvodáját feltétlenül támogatni kell, ezért a következõ évre 500 pengõt, míg a katolikus és református óvodák számára 400 pengõ hozzájárulást szavaztak meg. Indoklás szerint a „*Suum Cuique*”-telepen létesített óvoda „közérdeki intézmény, mely az 1914-18-as világháború hadiözvegyeinek, árváinak, hadirokkantjainak leszármazóit támogatja azáltal, hogy a gyárakba járó családanyák gyermekeit gondozásba veszi és lehetőség szerint ételmezésben is részesíti.”⁴⁶⁷ Ezzel szemben a II. világháború után néhány évvel, 1947. március 11-én felmerült az óvoda megszüntetése is,⁴⁶⁸ az 1947. június 13-i jegyzõkönyv szerint pedig a napközi

⁴⁶⁴ GERGELY F. 1997: 33.

⁴⁶⁵ CZETTLER 2008: 404.

⁴⁶⁶ MNL-PML-IV. 451-1, 583/1939.

⁴⁶⁷ MNL-PML-V. 1039. Da. Jegyzõkönyv I, 3–4.

⁴⁶⁸ MNL-PML-V. 1039. Da. Jegyzõkönyv I, 145.

gondozás már nem működött, csupán ígéret formájában rögzítették, hogy a hároméves terv keretében kell megvalósítani.⁴⁶⁹

A kisdédóvók felállítása a II. világháború után az állami gyermekvédelem kizárólagosságának demonstratív eszközévé vált, mivel ismét sürgetővé vált a mezőgazdasági és ipari munkaerő biztosítása, amely egyúttal szükségessé tette a gyermekek felügyeletének megoldását is. Az alultápláltság megfékezését is az intézményi ellátástól remélték. Farmos község előljárósága 1948 áprilisában szociális okokból kérte a felsőbb hatóságtól egy napközi otthon megszervezését, mivel a község önerőből nem tudott segítséget nyújtani a lakosságot 95%-ban kitevő, elszegényedett földműves családoknak, akiknek gyermekeik a nyári hónapok folyamán kora reggeltől késő estig a mezőgazdasági munkálatok idején felügyelet nélkül maradtak. Sok gyermek egész nap a kapukban játszadozott és legtöbbször éhezve várták, hogy a szüleiktől este megkaphassák – a beszámoló szerint az általános nincstelenség miatt – legtöbbször silány, tápérték nélküli ennivalójukat.⁴⁷⁰

A napközi otthonok akadálytalan fenntartása már a II. világháború előtt több helyen finanszírozási nehézségekbe ütközött, viszont a háború után különösen is megnőtt a szolgáltatásukra való igény. Bár a mezőgazdasági településeken legalább a nyári munkák idején átmeneti jelleggel kellett volna működniük, az alábbi táblázatban a Nagykátai járás 1948. évi adatai azonban azt mutatják, hogy a gyermekfelügyeletet – és a rendszeres étkeztetést – több település itt sem tudta hosszútávon biztosítani.⁴⁷¹

Település	Napközi otthon	Létszám	Működésre vonatkozó egyéb adatok
Farmos	működik	nincs adat	támogatás nélkül nem tudják fenntartani
Kóka	1948. június 14-től működik	160	nyári étkeztetést biztosít
Nagykáta	működik	80	nincs adat
Pánd	nincs adat	nincs adat	nincs adat
Szentlőrinc-káta	1948. május 18-tól működik	100	felszerelés hiányos, étkezés ezért jelenleg nincs
Szentmárton-káta	1948. május 1-től működik	145	támogatás nélkül csak augusztus végéig lesz képes üzemelni
Tápióbicske	1948. április 15-től működik	60-65	nincs délben ebédtetés, a társadalmi adakozás nem elégséges a fenntartáshoz
Tápiógyörgye	nincs adat	nincs adat	nincs adat
Tápiószecső	működik	80	nincs adat
Tápiószele	működik	70	államsegélyből működik
Tápiószentmárton	nincs	0	múlt évben két hónapon át működött, de semmilyen támogatást nem kapott

⁴⁶⁹ MNL-PML-V. 1039. Da. Jegyzőkönyv I, 168.

⁴⁷⁰ MNL-PML-IV. 483.-3, 120/1948.

⁴⁷¹ MNL-PML-IV. 483.-3, 131/1948. Az MNDSZ Országos Központ kérte be az adatokat 1948. május 8-án.

Tápiószőlős	nincs	0	a házak nagy távolsága miatt a napközi nem megvalósítható
Tóalmás	1948. július 1-én fog megnyílni	nagyon kevés a jelentkező	nincs adat

Lényeges szempont, hogy az óvodák és napközik létesítése mögött nyilvánvaló politikai szándék húzódott akkor is, ha az állandó és szakszerű működésük csak látszólagosan valósult meg, ahogy ezt a fenti adatok is mutatják. A gyermekvédelem hatékonyságának igazolására a kommunista párt és társadalmi szervei a kétséges eredmények ellenére is feltétlenül sürgették az intézmények felállítását és a rendszeres visszajelzéseket, a gyors mennyiségi adatok felmutatásával. A napközik létrehozását és működtetését még azokban a régiókban is sürgették, ahol ez a fenntarthatatlanság miatt kudarcra volt ítélve. A falusi-tanyasi mindennapokban az óvodák felé tanúsított érdektelenség, a családon belül végzett gyermekgondozás prioritására és a lakóházak szétszórt elhelyezkedésére is visszavezethető. 1948-ban a Tápióhalesz nevű tanyavilágból önállósodott Tápiószőlős községben is megkísérelték a napközi felállítását. A település ekkor összesen kb. 5000 lelket számlált, de fekvése az anyaközségtől 8 km-re volt, ezenkívül körbevették a tápiógyörgyei és tápiószentmártoni tanyák is.⁴⁷² A helyi társadalmi adottságokból fakadó inkompatibilitást mutatja, hogy a tanyaközpontban rendelkezésre állt volna egy helyiség a gyermekek ellátására, de ez csupán 15 család részére volt elérhető. A többiek – a lakosság kb. 80%-a – a község belterületétől kb. 4-5 km-re lakott, ezért nem akarták gyermekeiket ilyen távolságról a napközi otthonba vinni. A helybeliek véleménye szerint a teljes ellátást még három intézmény felállításával sem lehetett volna megoldani, de ezek működtetése a gondozott gyermekek létszáma miatt teljesen veszteségessé vált volna.⁴⁷³

Mivel a kisgyermekgondozás összefüggött a női szereppel és a dajkák, nevelők hagyományosan szerzetesnővérek vagy védőnők voltak, ezért az új kezdeményezések legtöbbször a helyi MNDSZ-hez kapcsolódva jöttek létre, amitől a nőszövetség elfogadását, megerősítését és ezen keresztül a kommunista párt mélyebb társadalmi beágyazottságát várták. A Tápiógyörgyéhez tartozó Jegesszőlő külterületen a napközi ellátás például az MDP helyiségében került megszervezésre, amit a „falujárók” rendeztek be játékokkal.⁴⁷⁴ A II. világháború után a drasztikus méreteket öltő gyermekszegénység miatt a kisdédóvók a szociális ellátás megkerülhetetlen intézményeivé váltak, a működtetésük azonban minden fenntartó

⁴⁷² MNL-PML-IV. 469.-5, 58/1947.

⁴⁷³ MNL-PML-IV. 483.-3, 103/1948.

⁴⁷⁴ MNL-PML-IV. 416.-32, Nyári napköziotthonok nyitásáról, működéséről szóló jelentések. Tanyasi óvodák, napközik szervezése, Nagykáta járás szoc. titkár a Vármegyei Szociális Felügyelőséghez, 1949. április 5. (iktsz. nélkül),

számára komoly nehézségekbe ütközött. 1946 végén a Kalocsai Iskolanővérek dunakeszi napközi otthonába 50-60 kisgyermek járt, ezenfelül konyhájukban az ínséges családok ételmezése is zajlott, a napi ellátási díj kifizetésétől pedig sok esetben eltekintettek. Anyagi okok miatt az intézmény működése veszélybe került, ráadásul – a főnővér valószínűsítése szerint a katolikus jelleg miatt – további támogatásoktól is elestek, ezért az állami szervek helyett az Actio Catholicához fordultak.⁴⁷⁵ Ahogy más példákon keresztül már láthattuk, a kommunista párt megragadta az alkalmat arra, hogy a már működő szervezetek megsegítése vagy a kooperáció helyett a saját intézményeit indítsa el. A kalocsai nővérek által végzett szociális munkát és egyben a napközi otthont Dunakeszin is támadások érték. 1947 nyarán a Nemzeti Segély is nyitott egy saját napközi otthont, amelyben a nővérek által működtetett kisdédóvóval ellentétben kétfogásos ebédet és uzsonnát is ígértek az odajáró gyermekeknek. A tapasztalatok szerint a szülők többsége viszont nem volt hajlandó a juttatásért cserébe „bizonyos szakszervezetekbe” belépni, és kitartottak a nővérek által működtetett intézmény mellett.⁴⁷⁶

3. Az iskolák mint a gyermekvédelem színterei

Az elemi iskolák általában az oktatástörténeti elemzések tárgyát képezik, azonban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a kisdédóvók mellett szintén alapvető feladatot töltöttek be a gyermek- és ifjúságvédelemben. Mivel sok községben nem volt megfelelően képzett szociális gondozó, ezért a gyermekjóléti feladatok leginkább a községi- és körorvosokra, a zöldkeresztes védőnőkre és a velük szorosan együttműködő jegyzőkre és tanítókra hárultak, akik hivatásukból kifolyólag leginkább ismerték a faluközösség szociális problémáit.⁴⁷⁷ Az iskolák a közegészségügyi hálózat részét képezték, ahol a gyermekek egészségügyi felmérése mellett a két világháború között elinduló preventív célú iskolafogászat is működött.⁴⁷⁸ Népegészségügyi felmérést végző kutatók is megállapították, hogy a gyermekekre vonatkozó információkban a községi orvosok mellett a pedagógusok voltak a segítségükre:

„A gyermekhalálozás okait lehetőleg a szülőktől igyekeztünk megtudni, bár nagyon sokszor magától az anyától is csak azt a választ kaptuk: »Kicsi volt, kiskorban halt el.« Sok értékes adatot nyertünk a községi orvostól, sőt a tanítóságtól is, akik 1-1 család 5-6 gyermekét ismerve,

⁴⁷⁵ VPKL-1-a Actio Catholica 9: 983/1947. Dunakeszi rk. Napköziotthon Unrra segélyt kérése” tárgy: 1946. december 7.

⁴⁷⁶ VPKL-1-a Actio Catholica 9: Dunakeszi rk. Napközi-otthon ételmiszer- és ruhasegély kérése 1947. augusztus 17. (iktsz, nélkül)

⁴⁷⁷ JOHAN 2006: 386.

⁴⁷⁸ Például a Váci járásban 1929 óta vándor iskolafogászat működött, amely évente 11 iskolában (Fót, Alag, Dunakeszi, Dunakeszi-Műhelytelep, Alsógöd, Felsőgöd, Szöd, Szödliget, Vácduka, Váchartyán és Vácrátót) teljesített szolgálatot. (MNL-PML-IV. 451-1, 583/1939)

*néha pontosabban tudták az előrement családi betegségeket, mint a kis intelligenciájú szülők.*⁴⁷⁹

Ismert példa, hogy Szabó Zoltán *Hét falu táplálkozási viszonyai* című tanulmányához is a tanítók adatgyűjtését használta fel, akik az osztályukba járó gyermekek étkezési szokásait és szociális viszonyait mérték fel.⁴⁸⁰ A pedagógusok és az iskolaigazgató, mint értelmiségi emberek részt vettek a faluközösség irányításában, katolikus vallásúként tagjai voltak az egyháztanácsnak és egyben kapcsolatban voltak a helyhatósággal is. Az egyházi források alátámasztják, hogy az iskolák számos esetben gyermekjóléti akciók színterei voltak, illetve a szociális jelzőrendszer funkcióját is ellátták. A települések társadalmában, illetve az egyházközségben betöltött pozíciójuk révén a tanítók javaslatot tehettek a leginkább rászorulóknak számára történő segélyek kiutalására. Cegléden 1940-ben a tantestület a növekvő gazdasági nehézségek miatt az egyháztanácshoz fordult karácsonyi segélyért a tanítók és az iskolás gyermekek számára. A tanulók részére az iskola korábban is rendszeres tejakciót bonyolított le, illetve ugyanez év decemberében további 60 kg cukrot osztott szét, a Katolikus Nőszövetség révén pedig karácsonykor 30 gyermeket cipővel, 34 gyermeket pedig ruhával láttak el.⁴⁸¹ A tanyai lakosság gondozását is az egyházközséggel való összeköttetés erősítette meg. A tanyavilág pasztorációját ugyanis főleg az iskolákon keresztül próbálták megvalósítani, amelyek kiépítése országosan már a XIX. századtól elindult.⁴⁸² Bár a rendszeres hitoktatás a személyi hiányok miatt sok helyen akadályokba ütközött, az oktatók ellátandó feladatkörét, javadalmazását, lakbérét és lakhelyének kijelölését az egyházközségi képviselőtestület határozta meg a lokális igényeknek megfelelően.⁴⁸³

4. A gyermekgondozás társadalmasítása és az intézmények államosítása

A kommunista párt hatalmának megszilárdítása érdekében tett egyik legradikálisabb lépéséről, az egyházi iskolák államosításáról számos megközelítésből születtek tanulmányok. A publikációk gyakori témája az országos hírűvé vált Pócspetri község, ahol egy helyi demonstráció során a helyszíntre vezényelt Takács Gábor rendőrt tisztázatlan körülmények között végzetes lövés érte. Az eset egy hét leforgása alatt statáriális tárgyaláshoz és halálos ítélethez vezetett, ideológiai ürügyként szolgálva az iskolák államosításának minél sürgősebb és radikálisabb végrehajtásához. Ezzel együtt a szabolcsi község lakóinak kollektív

⁴⁷⁹ DARÁNYI–S. JANKOVICH 1935: 254.

⁴⁸⁰ SZABÓ 1935: 132–133.

⁴⁸¹ VPKL-C Cegléd rk. plébánia egyházközségi ülésjegyzőkönyv: 1940. december 28.

⁴⁸² GÁRDONYI 2024: 182.

⁴⁸³ VPKL-C Cegléd rk. plébánia egyházközségi ülésjegyzőkönyv: 1932. április 17.

meghurcolása és a „rendőrgyilkos falu” bélyege eltörölhetetlen traumát jelentett az egyének további életében, Pócspetri neve pedig a kommunista szóhasználatban még évtizedekig egyet jelentett a „szellemi sötétséggel” és „elmaradottsággal”, amiért az egyházi nevelést-oktatást tették felelőssé.⁴⁸⁴ A szovjet típusú rendszer kiépítésének egyik sarkalatos célja az ifjúságpolitika mielőbbi kizárólagos irányítása volt, amelynek eszköze a karitatív szervezetek betiltása mellett a nevelés teljes felügyelete volt.

1948. június 16-án az országgyűlés elfogadta az 1948. évi XXXIII. törvénycikket, amely a nem állami fenntartású iskolákat, a hozzájuk tartozó tanulóotthonokat, valamint a kisdóvodákat állami kézbe helyezte. A jogszabály értelmében ezen intézmények épülete, berendezése, felszerelése és a fenntartásukat szolgáló egyéb vagyon (pl. tanítói föld, szolgálati lakás stb.) mint „közművelődési célvagyon” szintén az állam tulajdonába került, az alkalmazottakat pedig állami alkalmazottakká minősítették.⁴⁸⁵ Az államosítás tapasztalattörténetét elsősorban a lokális források, köztük a katolikus plébániák fennmaradt historia domusai tudják megvilágítani, mivel ezekben a forrásokban az egyházközségek fenntartásában levő intézmények állami átvétele szinte kivétel nélkül szerepel. Ugyan változó részletességgel, gyakran egész tömör megfogalmazásban, viszont igen sokszor erős érzelmekkel, a félelem, a bizonytalanság és a fenyegetettség képeivel társítva maradtak fenn a beszámolók, amelyek azt tükrözik, hogy a bekövetkezett változást a közösség életében és mindennapjaiban vízválásztónak tekintették:

„Az iskolák államosítása 1948. június hónapban nagy izgalmat keltett az egész országban. A kat. püspöki kar Mindszenty József hercegprímással együtt küzdött a kat. iskolákért. A küzdelem tovább tart. Az iskolákat és internátusokat elvették. Az egyház püspöki kara és a hívek nagy aggodalommal nézik a jövőt.” (Tápióbicske HD: 1948. évi bejegyzés)

A szorongás és tehetetlenség mellett egyes szövegek a megtapasztalt nyomásgyakorlásról és az állami erőszakról is tanúskodnak:

„Nagy csapás érte az Egyházat azzal, hogy július 1-ével az iskolákat államosították. A tanítók valamennyien féltve állásukat azt írták az ív alá, hogy akarjuk az államosítást.” (Tápiószentmárton HD: 82. 1948. évi bejegyzés)

„Amitől féltünk, amitől tartottunk, bekövetkezett! Már régebbi időktől emlegették az iskolák államosítását, melynek megakadályozására a magyar püspöki kar, élén a bátor hitvalló Mindszenty József hercegprímással, minden emberileg elkövethetőt megtett, július hó 1-től

⁴⁸⁴ BALOGH M. 2018: 954.

⁴⁸⁵ 1948. évi XXXIII. törvénycikk a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonbavétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában.

kezdvé a felekezeti iskolák államosíttatnak, melynek bejelentése a járási főjegyző, az országgyűlési képviselő és egy rendőr százados jött ki.” (Tápióság HD: 94, 1948. évi bejegyzés)

Az egyházmegye központjában, Vácon mindez a veszteség és a gyász képeivel társult:

„Június 18-ra szándékozott a kormány az országgyűlést összehívni, amely tárgyalta volna az Egyház iskoláját, az ősök áldozatával emelt iskolákat, internátusokat és épületeket elvenni. Erre a napra a püspöki kar elrendelte, hogy reggel 8 órára könyörgő szentmisét hívjunk össze, a híveket, különösen a szülőket és az ifjúságot, és imádkozzunk. Elrendelte továbbá, hogy szentmise után 4 órán át szóljanak a templomok összes harangjai. Ez itt a székesegyházban is megtörtént. Megható volt, amikor a szentmise után az egybegyűlt hívő sereg a csendben várta a harangok megszólalását, s amikor megszólaltak az egész templom elfojtott zokogásban tört ki, mindenki azt érezte, hogy most katolikus iskoláinktól és a neveléstől búcsúzunk, azt temetjük.” (Vác-Alsóváros HD: 1948. évi bejegyzés)

Vác mint egyházkormányzati központ kiemelkedő hitéleti, kulturális és oktatási szerepet töltött be a régió életében,⁴⁸⁶ közéleté emiatt a kommunista párt fokozott figyelmében volt. Az MKP megyei bizottságának egy 1946 márciusi jelentése alapján Vácon „erős reakciós propaganda” fejt ki hatását, mert a „reakciós személyek eltávolítását nem végzik elég eredményesen”.⁴⁸⁷ Az ideológiai harc az egyházi iskolák államosítása kapcsán különösen is felerősödött a püspöki székhelyen, ahol a kommunista párt a lakosságtól társadalmi legitimálást várt. A váci székesegyház plébánosa az államosítás kapcsán jelentős propagandahadjáratról számol be, amelyben ismétlődő rádiószózatokkal próbálták befolyásolni a lakosságot. A hivatalok és gyárak dolgozóit eközben nyilatkozattételre kényszerítették, az aláírást megtagadók közül pedig sokan állásukat veszítették. Emellett a gyári munkásságot aktivizálva demonstrációkat szerveztek:

„Felvonultatták a püspöki palota elé sorban a gyári munkásokat, az ifjúságot, s küldöttségeik által akarták a Főpásztort politikai nyilatkozatra bírni. Szomorú volt látni a tömegben a síró munkásnőket és ifjúságot kik szégyenkezve álltak ott a palota előtt.”⁴⁸⁸

⁴⁸⁶ 1948-ban az alábbi egyházi iskolákat államosították Vácon: Kegyes Tanítórend Váci Gimnáziuma (piarista gimnázium), Karolina Római Katolikus Polgári Leányiskola, Szent István Római Katolikus Polgári Fiúiskola, Isteni Megváltó Leányai és a Kegyesrendiek Vezetése Alatt Álló Kalazanci Szent József Általános Iskola, Vác-Alsóvárosi Római Katolikus Elemi Népiskola, Vác-Felsővárosi (Szent Imre) Római Katolikus Elemi Népiskola, Vác-Gombási Római Katolikus Elemi Népiskola, Evangélikus Elemi Népiskola, Református Elemi Népiskola. Ezenkívül három óvoda állami átvételéről maradt fenn jegyzőkönyv: Alsóvárosi Római Katolikus Óvoda, Felsővárosi Római Katolikus Óvoda és a Váci Reménység Egyesület óvodája.

⁴⁸⁷ MNL-OL-M-KS 274-15-76. Benkovics Dezső közíg. felelős jelentése a március havi munkaterv végrehajtásáról

⁴⁸⁸ Vác-Alsóváros HD: 1948. évi bejegyzés

A munkásság és a diákok összegyűjtésével akarták nyomás alá helyezni Pétery József megyéspüspököt, aki Mindszenty József álláspontján állva határozottan elzárkózott a kommunista államhatalommal való együttműködéstől, és megtagadta a bíboros elleni állásfoglalást. A tüntetések politikai megrendezettségét mutatja, hogy Mindszenty letartóztatása után Budapestről is mozgósítani kellett minél nagyobb létszámú demonstrálót, ugyanis a váciak korábban megismerték Pétery püspök hívek iránt tanúsított önzetlenségét és a II. világháború során nyújtott áldozatos segítségét, így kevésbé voltak hajlandók részt venni a mobilizálásban.⁴⁸⁹

Vácon a Nemzeti Bizottság, a pártok és a „népi szervek” üléséről fennmaradt jegyzőkönyvekben is találhatók megjegyzések a lakosság magatartásáról. Az 1948. május 22-én a közhangulat nagymértékű „romlásáról” számoltak be, amiért azokat a szülői értekezleteket és egyéb egyházi összejöveteleket tették felelőssé, ahol Mindszenty József körrendelete alapján ellenállásra buzdították a szülőket és a tanárokat. A kommunista párti felszólalók emellett sürgették egy minél részletesebb jelentés elküldését az alispánnak, aki a „demokráciaellenes” megmozdulásokról minél hamarabb kér információt.⁴⁹⁰ Az, hogy ezek a kommunista képviselők Házi Árpád alispántól⁴⁹¹ valóban kaptak-e felsőbb utasítást egy részletesebb jelentés elküldésére vagy pusztán a saját politikai alkalmasságukat igyekeztek minél inkább fitogtatni, az ebből a forrásból egyértelműen nem megállapítható. Figyelemre méltó azonban Kristóf Béla váci polgármester⁴⁹² június 30-án írt jelentése, aki a rá helyezkedő nyomás ellenére mérsékelt hangvételben számolt be az iskolák államosításának folyamatáról:

*„Az államosítás ellen – egyházi körökön kívül – állásfoglalás nem történt. Az iskolák államosítását Vác m. város lakossága nyugodtan fogadta, demonstráció, rendzavarás nem volt. Az iskolák átadása minden zavar nélkül történt meg.”*⁴⁹³

⁴⁸⁹ LÉNÁR 2009: 103–104.

⁴⁹⁰ „Alispán úr nagy súlyt helyez arra, hogy a városban, ha valami dolog történik, tudomása legyen róla. Megállapítani kívánja, hogy Vácott a hangulatot nagymértékben befolyásolják egy bizonyos körök részéről erősen megindult izgatás. Állandóan a demokrácia ellen fújó izgatás történik. Kéri az alispán úrnak jelenteni, hogy itt a reakciós körök részéről igenis mindent megtesznek arranézve, hogy a hangulatot befolyásolják a demokrácia ellen.” MNL-PML-IV. 408.-z.-26. Járási, városi tisztí és népi szervek értekezleteinek jegyzőkönyvei, Vác város 1948.

⁴⁹¹ Házi Árpád (1908–1970): 1945-től az MKP pestszentlőrinci szervezetének titkára, majd ugyanebben az évben Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Nemzeti Bizottsága alispánná választotta. 1946-tól az MKP Központi Vezetőségének tagja. 1949-től az Állami Ellenőrzési Központ elnöke, 1951–1952. között belügyminiszter. A pártért végzett munkáját 1948-ban Kossuth-díjjal jutalmazták.

⁴⁹² Kristóf Béla (1908–1995): ügyvéd, Vác város polgármestere 1944. december 8. és 1948. november 29., valamint 1956. október 26. és november 15. között.

⁴⁹³ MNL-PML-IV. 408.-z.-26. Járási, városi tisztí és népi szervek értekezleteinek jegyzőkönyvei, Vác város, Vác város polgármesterének jelentése az értekezletről az alispánnak. 1948. június 30.

Kristóf Béla semlegesebb álláspontot tükröző magatartása hozzájárulhatott ahhoz, hogy nem sokkal később eltávolították a polgármesteri székből.

Az állami és egyházi források eltérő narratívájának egy szemléletes példája látható Fót község esetében is. 1948. július 3-án a „népi szervek” ülése pusztán azt rögzítette, hogy *„az iskolák államosítása és leltár szerinti átvétele a legnagyobb rend és a lakosság teljes nyugalma mellett történt meg.”*⁴⁹⁴ A fóti plébános visszaemlékezése azonban ezt a megállapítást nemcsak árnyalja, hanem olyan súlyos társadalmi feszültségről számol be, amely akár a Pócspetrihez hasonló eseményekbe is torkollhatott volna. Fontos kiemelni az alábbi idézet kapcsán azt is, hogy ez a szövegrész a historia domus mellé tűzött gépelt mellékletből származik. A plébános elővigyázatosságból a „hivatalos” plébániatörténet mellett az 1947. évi bejegyzéssel kezdve egy másik feljegyzést is vezetett, amelyet valószínűleg elrejtve őrzött, miközben a historia domusban semmilyen politikailag kockázatosnak vélt információt nem rögzített.

*„Az államosítás kérdése híveinket is rettenetesen megrendítette. Roppantul kellett vigyáznom, hogy egy véletlenül kipattant szikra fel ne gyújtsa a robbanásig feszült helyzetet: nem lett volna semmi eredménye sem. Felfogásom szerint az ilyen helyzetben az egyetlen helyes magatartás a rendíthetetlen fegyelem. Bár tisztában vagyok és voltam is mindig azzal, hogy iskolánk elvétele – és főképp keresztényellenes vonalra állítása – földreformnál, a katolikus közéleti tevékenység elszorvasztásánál, a katolikus sajtó gúzsba kötésénél és minden eddigi veszteségnél is súlyosabb és a jövő szempontjából aggasztóbb, mégis igyekeztem magamon uralkodni és híveimet is erre a magatartásra rávenni. Bár sok olyan esemény adódott, ami nagyon megnehezítette ezt az álláspontot. Nem a hívek részéről jöttek ezek a nehézségek. Tanítóink is, híveink is töretlen hűséggel kitartottak az egyház mellett és iskoláink mellett. De mikor pl. fényképeket készítettek az átvett iskolákról, és hogy minél nagyobb legyen a »kultúrbotrány«, a felvétel előtt össze-visszahányták az iskolában a padokat és egyéb tárgyakat. Sok hívem sírva panaszkodott az eljárás miatt, és nekem is felfordult a gyomrom, de nem volt szabad elragadtatni magunkat semmiféle felelőtlenségre!”*⁴⁹⁵

A világháborús károkat elszenvedett iskolák helyrehozatala a pénz és más anyagi források hiánya miatt sok helyen még 1948-ra sem valósulhatott meg. Az egyházi nevelés ideológiai támadása mellett a kommunista párt propagandája az iskolaépületek rossz állapotát és felszerelésének hiányát is felhasználta az államosítás szükségességének igazolására. A fenti idézet alapján tudatos provokációk is kapcsolódhattak ahhoz, hogy az egyházat a „rossz gazda”

⁴⁹⁴ MNL-PML-IV. 408.-z.-25. Járási, városi tisztii és népi szervek értekezleteinek jegyzőkönyvei, Váci járás, Fót helyi demokratikus pártok és népi szervek együttes ülése. 1948. július 3.

⁴⁹⁵ Fót plébánia historia domusának gépelt melléklete, 1948. évi bejegyzés

szerepében tüntessék fel. A Fóton kialakult súlyos társadalmi felháborodást a visszaemlékezés szerint a plébános mérsékelni próbálta. Értesülései szerint még mozgalom is indult a hívei körében azért, hogy – a pócspetri esetből kiindulva – az esetleges letartóztatás esetén megvédjék. A folyamatosan zajló és az egyházi személyeket lejárató szólalomokra adott reakció nem volt alaptalan, mivel a hatóságok a társadalmi ellenállás esetén gyakran a papságot tették bűnbakká. Pest megyében a járási főjegyzők és a települések elöljáróságai a Pócspetriben történtek után alispáni utasítást kaptak, amely szerint a felekezetek lelkipásztoraival és tanítóival közölniük kellett, hogy a „rémhírterjesztésekért, lázításért és reakciós megmozdulásokért, tüntetésekért” egyénileg ők a felelősek.⁴⁹⁶ Fóton – éppen az iskolák államosításáról szóló törvény elfogadásának napján – 1948. június 16-án a helyi Nemzeti Bizottság ülésén ismertették ezt az alispáni leiratot a katolikus, református és evangélikus egyház lelkészeivel, akiknek erről a helyszínen írásos nyilatkozatot kellett adniuk. Lancz Kálmán katolikus plébános a többi lelkész nevében kijelentette, hogy ők beszédjeikben a tömeget eddig sem izgatták, és ha mégis rendzavarás történne, azért személyesen nem vállalhatnak felelősséget.⁴⁹⁷ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy eközben a települések nyilvános helyein (köztereken, étkezdékben, vendéglőkben, előcsarnokokban stb.) elhelyezett rádióknak naponként 7 órakor, 20 órakor és 22 órakor kellett hangos híradást közvetíteni, amelyet a rendőrség is ellenőrzött,⁴⁹⁸ így a lakosság az iskolák államosításának megszavazásakor és végrehajtásakor a mindennapi életterébe beszűrődő agitáció hangjaival feküdt és kelt nap mint nap.

A provokáció és a kommunista propaganda számos módon kísérte a nevelési intézmények államosítását, amelynek körülményeiről a Vác mellett fekvő Rád község plébániájának historia domusa egy részletes és megdöbbentő visszaemlékezést közöl (teljes terjedelemben lásd Függelék: 6. forrás). Rádon június 6-án – mindössze 3 nappal a Pócspetriben történtek után – a községi Nemzeti Bizottság ülést tartott, ahol a helyi iskolák államosításának végrehajtásáról szavazásban kívántak dönteni. Ez idő alatt a rádiók a templomból a község háza elé vonultak. Ugyan az ülés ekkor az államosítást leszavazta, az indulatok felfokozottá váltak, mivel a községbe a szavazás idejére Budapestről és Újpestről „falujárók”⁴⁹⁹ érkeztek, akiket a helyi

⁴⁹⁶ Az alispáni utasítás a belügyminiszter 185.346/1948. (III.2.) sz. rendeletére hivatkozik. MNL-PML-V. 1089. Db. I.14. 1564/1948.

⁴⁹⁷ MNL-PML-XVII. 74. Jegyzőkönyvek 1948.

⁴⁹⁸ MNL-PML-V. 1089. Db.-I.-14. 1564/1948.

⁴⁹⁹ A kommunista párt által mozgósított és általában városokból érkező csoportok, akik a községekben agitációs, „átnevelő” tevékenységet folytattak a párt ideológiájának terjesztése érdekében. Váratlan megjelenésük és idegenségük önmagában is feszültséget és konfliktusokat eredményezett a helybéli lakókkal. Vö. CSIKÓS – HORVÁTH – Ö. KOVÁCS 2023: 99.

lakosok hangos megjegyzésekkel fogadtak. Hasonló konfliktusról olvashatunk a szomszédos Kosd esetében, ahol „falujárók” azt a látszatot keltették, hogy a falu plébánosát, Kovács Ferencet el akarják hurcolni, ezért a katolikus és református hívek együttes erővel a kivezető utat eltorlaszolták, és a kiérkezők autójának kerékszelepét kicsavarták. A szintén Rád mellett fekvő Pencen azonban a felekezeti különbségek mentén éleződött ki a feszültség, mivel a lakosság tiltakozása ellenére a zömében protestáns képviselőkből álló Nemzeti Bizottság megszavazta a katolikus iskola államosítását. A faluba a szavazás idejére váci rendőröket is kivezényeltek. Mivel a demonstrálók tiltakoztak az ellen, hogy a rádióban a katolikus egyházat és Mindszenty bíborost gyalázzák, továbbá plébánosuk védelmére keltek („*Papunkat el ne vigyék!*”), ezért a rendőrség a pap felelősségévé tette az indulatok lecsillapítását. Végül a tömeg szétoszlott, azonban később több személyt a községházára vittek kihallgatásra.⁵⁰⁰

Pócspetriben fizikai és pszichikai bántalmazásokat alkalmazva olyan vallomásokat akartak kikényszeríteni a lakosságból, amelyekkel – Rákosi Mátyás utasításának megfelelően – azt lehetett alátámasztani, hogy a pap felbujtására szándékos emberölés történt.⁵⁰¹ A Vác környéki településeken nem ismert, hogy a demonstrációk vagy az azt követő eljárások halálos áldozatot követeltek volna. Azonban a tapasztalatok azt igazolják, hogy a kommunista párt központi irányvonalának megfelelően törekedtek arra, hogy minden lehetséges módon összefüggésbe hozhassák a lelkipásztorok nyilatkozatait, prédikációit és a hívekkel való kapcsolatát az iskolák államosítása során tanúsított társadalmi ellenállásokkal, illetve keresték az alkalmakat a papság kulcsszerepének és „felbujtó magatartásának” demonstrálására. Rád és Penc plébánosát, Varsányi Lajost végül nem tudták hívei megvédeni a meghurcolástól. 1948. június 18-án letartóztatták, és államellenes izgatás koholt vádjával egy év börtönbüntetésre ítélték, amely alatt több napig sötétzárkában kínozták.⁵⁰² Asztalos János, pócspetri plébános mellett ő is egy olyan egyházi személy, aki igazságtalanul elítélve a kommunista egyházüldözés és kifejezetten az egyházi nevelést ért ideológiai támadás áldozata lett.

A társadalmi reakciók visszavezethetők a politikai döntések előkészítése, propagálása, végrehajtása és a megélt egyéni tapasztalatok közötti feloldhatatlan ellentétre, amivel a lakosságnak a mindennapi élete során szembesülnie kellett. A tudatosan gerjesztett, illetve rendszeresített uszítások pedig több helyen nyílt ellenállást váltottak ki. Az államosítás végrehajtásának narratíváját tovább árnyalja, hogyha mindezt a hétköznapi tapasztalati valóságába helyezzük. Szembetűnő ellentmondással találkozunk például abban, hogy a

⁵⁰⁰ Rád HD: 49–52.

⁵⁰¹ MIKÓ 2008: 128.

⁵⁰² HETÉNYI VARGA 1992: 423–424.

kommunista párt a programjában felújított iskolaépületet és olcsó, mindenki számára elérhető tankönyveket ígért.⁵⁰³ Ezzel szemben a II. világháború óta a családok jelentős részének még a ruházat és a cipő hiánya is olyan mindennapos, alapvető probléma volt, amely gátat szabott annak, hogy – különösen a téli hónapokban – a nevelés-oktatás minden gyermek számára biztosítva legyen:

*„Általános panasz amerre megyek a ruhátlanság. Nem tudják gyermekeiket az emberek iskolába járatni, ahol három, négy iskolás van teljesen lehetetlennek tartják a kis jövedelmükből megszerezni, sőt a tankönyv is nagy probléma részükről.”*⁵⁰⁴

Ugyanakkor az iskolák felújítására sem tudott az állam elegendő anyagi forrást biztosítani. A rádi iskolák olyan súlyos világháborús károkat szenvedtek, hogy éveken keresztül képtelenek voltak a berendezését pótolni. A nélkülözés mértéke pedig nemcsak az iskolák felszereltségén, hanem a lakosság – főleg a gyermekek – szociális és egészségügyi állapotán is szembetűnő volt.

*„(...) az iskolák felszerelése hiányos a háborús események során teljesen elpusztult. 1-2. osztályos gyermekek padok hiányában sámlikon ülnek vagy állnak padok helyett. A gyermekek ruhája hiányos, a táplálkozásuk igen silány.”*⁵⁰⁵

Pest megyében közel 300 olyan iskolát tartottak számon, amelyek mihamarabbi felújításra szorultak, azonban erre az államháztartás nem tudott anyagi fedezetet biztosítani.⁵⁰⁶

Mivel a lokális közösségek szorosan kötődtek az iskolákhoz, ami az államosítás kapcsán jelentkező reakciókban kézzelfoghatóan is megmutatkozott, a ragaszkodás érzését kihasználva indította meg a kommunista vezetés a „Dolgozók az Iskoláért” mozgalmat. Ismertetett célja az volt, hogy a „népi demokrácia” a legrövidebb idő alatt biztosítsa az épületek helyreállítási munkáit a társadalom bevonásával. Valójában ez annak a stratégiának a része volt, amellyel a társadalmat kívánták immár a kommunista ideológia alapján mozgósítani és átformálni.

A megyei Nemzeti Bizottság nyomatékosan felhívta az egyes települések vezetését arra, hogy a megalakult helyi csoportok munkájáról és az iskolák állapotáról részletesen jelentsenek, mivel ehhez „nagyfontosságú politikai és kulturális érdek fűződik.”⁵⁰⁷ A mozgalom

⁵⁰³ „S lám, az állam mire képes? / Dohos háznak híre, pora! / Kívül-belül, mint a tükör / Ragyog, nevet az iskola. / Frissen gyalult asztal, padok, / Olcsó könyvben csudás képek, / Az állami iskolában / Ugye, Jancsi, szép az élet?” „Jancsi és az iskola”. Kiadja az Egységes Parasztiifjúság Országos Szövetsége, 1948. (forrás: https://mnl.gov.hu/az_egyhazi_iskolak_allamositasa_tolna_megyeben_1948_ban)

⁵⁰⁴ MNL-PML-IV. 483.-3, 222/1948. Nagykáti járási szociális titkárának augusztus havi jelentése a megyei szociális felügyelőséghez. 1948. szeptember 3.

⁵⁰⁵ MNL-PML-IV. 408.-z.-25. Rád község nemzeti bizottságának és népi demokratikus szerveinek ülése. 1947. január 29.

⁵⁰⁶ MNL-PML-V. 1089. Db.-I.-14, 2029/1948.

⁵⁰⁷ MNL-PML-V. 1089. Db.-I.-15, 2269/1948.

megszervezésében az újjáépítési-, termelési- és munkaversenyekhez hasonló szemlélet jelent meg, mivel az önkéntesség látszatát keltve valójában a teljes lakosságnak részt kellett vennie a munkában, ahol elsősorban a politikai megbízhatóság ellenőrzése és az „antidemokratikus elemek” kiszűrése volt kulcsfontosságú. A különböző segélyosztások mellett a „gyermekhét” lebonyolítását is a kommunista párhoz köthető szervek szereplésével és propagandatevékenységével kötötték össze, amelynek keretében 1948 júniusában felszólították a községi előljárási írást, az óvónő, a védőnő, valamint az MNDSZ bevonására: *„Hasson oda, hogy a gyermekvédelmi intézmények ezeken a népi szerveken keresztül hathatós erkölcsi támogatásban részesüljenek. Egyben kérem, hogy ha a községben napközi, játszótér vagy egyéb megnyitás van kilátásban, ezt halasszák el a gyermekhét idejére, s azt ünnepélyesen, az egész lakosság mozgósításával bonyolítsák le. Ugyanez vonatkozik úgy az esetleges ruha, élelem, segély juttatásra is. Felkérem, hogy ennek a szép országos mozgalomnak a sikere érdekében előzetesen minél nagyobb propagandát fejtsenek ki.”*⁵⁰⁸

A propaganda másik színtere a szülői értekezlet lett. Az államosítás végrehajtását követő hónapokban az iskolákban és az óvodákban ismertették a szülőknek az állam fenntartó szerepének szükségességét és bemutatták az új pedagógusokat. Mindezek mellett buzdították az édesanyák csatlakozását az MNDSZ-hez és rendszerint különböző ígéretekkel tették a rászorultság csökkentésére (pl. napközi indítása, gyermekek bőségebb étkeztetése, Mikulás-ünnepség). Az értekezletekről készült jegyzőkönyvekből kiolvasható, hogy a szülők fenntartásokkal fogadták az intézményekben történt változásokat. Több beszámoló alapján a járási szociális titkár fokozottan kérte a szülőket, hogy ne „idegenkedjenek” az államosított intézménytől, hanem bízzanak az új nevelők és családlátogatók munkájában, továbbá ne beszéljenek tiszteletlenül az új óvónőről. Az erőszakosan végrehajtott változtatások elleni passzív tiltakozás az értekezleten való alacsony részvételben is megmutatkozott.⁵⁰⁹

A szülői értekezleteket a valódi céloktól eltérően tehát nem az intézmény, a pedagógusok és a szülők közötti párbeszéd és az együttműködés megerősítése végett, hanem elsősorban a kommunista párt propagandájának terjesztésére és a lakosság mozgósítására hívták össze. Az értekezletek állandó eleme volt a kommunista párt szervezeteibe történő agitálás, valamint a korábbi egyházi iskolarendszer és annak képviselőinek lejáratása, amelyet erőszakos kommunikációval, nyomásgyakorlással és más manipulációs technikákkal juttattak kifejezésre. A nagykáta Zárda utcai államosított iskolában 1949. január 23-án megtartott értekezleten

⁵⁰⁸ MNL-PML-XVII. 74-b, 1356/1948.

⁵⁰⁹ MNL-PML-IV. 416.-12. Szülői értekezletek jegyzőkönyvei: főtéri óvoda (1948. december 1.) és dunakeszi óvoda (1948. november 15.)

váratlanul Budapestről érkező „falujárók” is megjelentek, akik az iskolaigazgató beszédét méltatták, és hozzászólásaikkal – valamint feltehetően irányított kérdéseikkel – támasztották alá az elhangzottakat. Az egyik falujáró kijelentette, hogy *„ők Budapesten azt hitték, hogy vidéken minden tanító polgári gondolkodású és reakciós, ezért örömeinek ad kifejezést, hogy ennek ellenkezőjéről győződhetett meg.”* Az értekezletről készült jelentés alapján a központi téma a Mindszenty-kérdés volt, amely miatt a tömegben néhányan halk köhögéssel fejezték ki nemtetszésüket. A gyűlést követően az utcán felháborodva állapították meg az asszonyok, hogy *„nem gondolták, hogy ez a Barányi [az iskolaigazgató – K.T.] ilyen kommunista és nem elég, hogy felolvasta a mindszentire (sic!) vonatkozó dolgokat, hanem még magától is mondott hozzá.”*⁵¹⁰

Más beszámolókból is találkozhatunk a lakosság elégedetlenségének nyilvános megnyilvánulásával. A szülők több helyen nem fogadták el a szerzetesnővérek menesztését az óvodákból. A Pest megye Központi járásának szociális titkára felettesének jelentette, hogy a rákosszentmihályi Servita rend napközi otthonának államosítása során összehívott szülői értekezleten egy szülő „különösen agresszív” módon követelte, hogy az apácák folytassák a nevelést. Mások felháborodva panaszolták, hogy amikor a napközi otthon érdekében a minisztériumban jártak, akkor ott az otthont istállónak nevezték.⁵¹¹

Ugyancsak társadalmi ellenállást és felháborodást okozott a szerzetesnővérek iskolákból való távozása is. Bár az államosított iskolákban a katolikus püspökkari rendelkezés alapján nem maradhettek alkalmazottak, de a hitoktatást több helyen továbbra is folytatták. Példák azt igazolják, hogy az intézmények állami átvétele, valamint az ott dolgozó nővérek meghurcolása, internálása és a szerzetesrendek 1950. évi feloszlata a visszaemlékezésekben gyakran szinte egyidejű eseményként került rögzítésre, mindezt a kortársak egy összefüggő folyamatként élték meg:

*„A katolikus fiú és a zárdai leányiskolát államosították. Az épületeket elvették. A szerzetesrendeket így a Keresztes Nővérek rendjét is feloszlatták, nem taníthattak mint szerzetes nővérek. Nővéreinkből kettő a konyhába, egyet kántornak, egyet irodistának, kettőt egyházközségi nővérnek és egyet sekrestyésnek vettem fel. Sokáig nem dolgozhattak így sem, mert egy alkalommal, amikor hivatalos úton voltam, összeszedték a nővéreket és internálták.”*⁵¹²

⁵¹⁰ MNL-PML-IV. 483.-4. Nagykáta MNDSZ helyi csoportjának jelentése. 1949. február 15.

⁵¹¹ MNL-PML-IV. 416.-33. Rákosszentmihály Servita napközi otthonának államosítása a Központ járás szociális titkárának jelentése. 1948. október 12.

⁵¹² Kóka HD II. kötet: 24.

A tápiószentmártoni plébános visszaemlékezése alapján igyekeztek a helybéliek minden lehetőséget megragadni, hogy legalább a hitoktatást továbbra is a szerzetesek végezhessék. A fellépésüket azonban megtorlás követte:

„(1949) dec. 10-én jött meg a rendelkezés, hogy nem lehet a nővéreknek hitoktatást végezni. Én hivatalos kérést adtam be, de a válasz tagadó volt: a helyi népi szervek véleményét kérték. A népi szervek csak a Párt nyilatkozatot ismerték el. (...) Bár én kérelmet adtam be, sőt a járási párttitkárságnál is bent voltam, hogy a nővérek is taníthassanak, azalatt az asszonyok dec. 18-án du. az iskolában önkényesen összegyűltek és támadólag léptek fel az igazgató és a tilalom ellen. A falujárók is ott voltak s összeírták a kifakadó asszonyok neveit. Másnap éjjel összefogdosták őket és Nagykátára bevitték. Fogvatartották 2 napig. Kihallgatták. Varga János, az iskolaszolga és még Balarka Istvánné most is bent van. Ugyancsak eltávolította a rendőrség Burszki M. Kinga szerzetesnővért is dec. 30-án éjjel ½ 1 órakor.”⁵¹³

Az idézett források bizonyítják, hogy a kifejtett propaganda ellenére a lokális társadalmak számos helyen ragaszkodtak az egyházi iskolákhoz és óvodákhoz, elsősorban pedig az ott dolgozó nevelőkhöz. A kántortanítói státusz az egyház és az oktatás radikális szétválasztásával megszűnt, ezért sokan az egyházban végzett szolgálat folytatása mellett döntve elveszítették pedagógusi munkakörüket. Az új, állami tanítók és óvónők elutasítása – bár a szövegekben gyakran az alkalmazottak személyével szembeni bizalmatlanságként jelenik meg – inkább az intézmények államosításának drasztikus végrehajtására, az állami erőszakra és az egyházellenes propagandára adott társadalmi reakciónak tekinthető.

5. Gyermekotthonok államosításának következményei: Regőczy István váci „Sasfiókák” árvaháza

Az egyházi iskolák és óvodák államosításához hasonlóan más egyházi és magán fenntartású szociális intézmények, egyesületek megszüntetése is pusztán egy adminisztratív tollvonásnak vagy egy olyan szükséges, a „népi demokrácia érdekében” meghozott lépésnek tűnhet, amelyet a hatékonyabb szociális ellátás tett szükségessé. Más megvilágításba kerül, ha megpróbáljuk a rendelkezésre álló forrásokra támaszkodva az intézmények szerepét a lokális környezetben elhelyezve bemutatni, amelyre a váci „Sasfiókák” árvaház alig több mint hároméves (1945 vége és 1949 nyara közötti) működése és a szűkebb régió társadalmában betöltött szerepe számos példával szolgál.

⁵¹³ Tápiószentmárton HD: 86–87.

Regőczy István⁵¹⁴ 30 évesen, 1945 szeptemberében kezdte meg szolgálatát Vác város „kisváci” részén, ahol kápolnát és otthont létesített árván maradt gyermekek számára, akiket „sasfiókáknak” hívott.⁵¹⁵ A Rákóczi téren fekvő romos, a szovjet katonák által feldúlt egykori óvoda épületét a helybéli lakók és a közelben fekvő fegyintézet segítségével helyrehozták, és itt alakulhatott meg az első otthon. A közigazgatásilag Váchoz tartozó „Kisvác” a város periferiájának számított, amelyet a váci diadalív ma is látható módon elkülönít a püspökvárostól. Az egykori jobbágytelepülés képének meghatározó része az 1855 óta működő váci börtön robosztus fala. A városrész társadalma zömében kisiparosokból, gazdálkodókból és fuvarosokból állt,⁵¹⁶ akik az árvaháznak szánt épület felújításához kétkézi munkájukkal járultak hozzá, illetve az építőanyagok szállítását is maguk vállalták. A katolikusoknak itt templom, illetve kápolna hiánya miatt korábban saját papjuk sem volt, ezért a lelkipásztori szolgálatukat a váci-felsővárosi plébániáról látták el. Így Regőczy István érkezése – akit főpásztora egy új egyházközség létrehozása végett helyezett ide – a helybeliek számára a háború pusztítása után egy új kezdet lehetőségét jelentette, amely megmutatkozott abban a közösségteremtő erőben és összefogásban is, hogy a szűkös anyagi források ellenére a helybéli lakosok aktívan hozzájárultak a gyermekotthon létrehozásához:

„Már az első misén éreztem, hogy a kis-váciak a szívükbe zártak. Kis árváimon keresztül férkőztem hozzájuk. Nap nap után tapasztaltam, mennyi segítőkészség van bennük. Mindenki hozott valamit: gyümölcsöt, tojást, süteményt. Javarészüik gazdálkodó volt, bár a háború nagyon megkopasztotta őket, szívesen megosztották, amijük volt. Aminek nagyon örültem, a kis-váci gyermekek mindig ott settenkedtek a Rákóczi téren. Árváimmal játszottak, segítettek a ház körül. Összehordtak üveget, deszkát, edényeket, székeket, amit csak otthonról el tudtak kunyerálni.”⁵¹⁷

A váci „Sasfiókák” gyermekotthon létszámát tekintve rövid idő alatt meghatározóvá vált a térség többi szociális intézménye között. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye szociális

⁵¹⁴ Regőczy István (1915–2013): katolikus pap. Szolgálati helyén összesen több száz árva, illetve szegénysorsú gyermekről gondoskodott. 1949-ben a váci árvaház megszüntetése után a kistarcsai táborba internálták, ahonnan 1953. szeptember 16-án szabadult. Később többször is letartóztatták, 1971-ben pedig börtönbüntetésre ítélték. De ezt követően a politikai rendőrség még a rendszerváltásig rendszeresen megfigyelte, különösen a rászoruló fiatalok körében végzett munkássága miatt. (Vö. VÖRÖS 2013: 10.)

⁵¹⁵ A „Kisvác” nevet viseli a belvárostól északra eső városrész. A török kiűzése után a benépesülő és kulturális fejlődésnek induló Vácon megtiltották a protestáns felekezetű telepeseknek, hogy a püspökvárosba költözzenek, így ők a mai „Kisvác” területére telepedtek le. A püspökváros és a jobbágyfalu között fizikai határt képzett az 1764-ben Mária Terézia látogatásának tiszteletére megépített diadalív (váci köznyelvben a „Kőkapu”). Ugyan a katolikus felekezetű kisváciak aránya később megnőtt, katolikus templom a XX. századig nem állt itt, elsőként Regőczy István épített kápolnát a Rákóczi téren. (Vö. HORVÁTH M.–HÖRÖMPŐ 2017: 13.)

⁵¹⁶ HORVÁTH M.–HÖRÖMPŐ 2017: 65.

⁵¹⁷ REGŐCZI 1993: 133.

felügyelőjének iratanyagában található statisztika alapján a megye területén 1947 novemberében összesen 65 árvaház, szeretetház, valamint bentlakásos gyermekotthon működött, közöttük a „Sasfiókák” 80 fővel. Hasonló vagy ennél magasabb létszámúak ekkor csak az agglomerációs városok által fenntartott szeretetházak voltak (pl. az újpesti, rákospalotai, pestszentlőrinci és a Vác városi), az árvaházak közül pedig a pomázi Ottokár hadiárvaház látott el több gyermeket (110 főt).⁵¹⁸ Később a gondozottak száma tovább nőtt: a megyei szociális felügyelőnek küldött adatszolgáltatás alapján 1948. február végén már 142, három és tizennyolc év közötti növendéket fogadott be a „Sasfiókák” gyermekotthon.⁵¹⁹

A háborúk és az azt követő szociális válság legsérülékenyebb áldozatai a gyermekek voltak. Az előző fejezetekben már említett traumák, valamint a közellátási, megélhetési és egészségügyi krízis a családban nevelt kiskorúak számára is végzetes fizikai és lelki következményekkel bírt. A magukra maradt gyermekekről való gondoskodás pedig súlyos terhet rótt a helyhatóságokra. Házi Árpád, Pest vármegye alispánjának a kommunista párt részére írt 1946. december 8-i jelentésében az állami szociális ellátórendszer forráshiánya miatt a helyi szintű közigazgatás és más társadalmi szervek felelősségét hangsúlyozta a rászorulókról való gondoskodásban:

*„A vármegye népjóléti helyzete súlyos. A rászorultakról való szociális gondoskodás a demokratikus berendezésű államban a közösség feladata. A magyar demokrácia a háborús rombolások után azonban sokszor a legelemibb kötelességének sem tud teljes mértékben eleget tenni. Állami részről tehát szociális téren anyagi támogatást csak legkisebb mértékben kaphatunk. Ezért igen nagy súllyal nehezedik ez a feladat az önkormányzatok háztartására, továbbá a társadalom megértésére és áldozatkészségére.”*⁵²⁰

A gyermekek segélyezésében kulcsfontosságú szereppel bírtak a világháború után a külföldi segélyszervezetek – pl. a Vöröskereszt, az UNRRA, a Joint (American Jewish Joint Distribution Committee) – által küldött segélyszállítmányok, illetve az egyes településeken megszervezett – pl. „svéd”, „dán” – gyermekétkeztetési akciók. A segélycsomagok kiosztását általában az erre a célra létrejött helyi szociálpolitikai bizottságok végezték, azonban az adományok mennyisége és minősége attól függött, hogy az adott település, illetve járás részére központilag mennyi kiutalás történt.

⁵¹⁸ MNL-PML-IV. 416-3, Különféle kimutatások, 1947. november

⁵¹⁹ MNL-PML-IV. 416-11, Levelezések városokkal: Vác

⁵²⁰ MNL-OL-M-KS 274-15-76. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának jelentése 1946. év IV. negyedévről, 1946. december 8, 63.

Megyei szinten a jelentékenyebb külföldi segélyakciók elsősorban Budapest peremvárosaira koncentráltak, ahol a magasabb népsűrűség miatt az állam sürgetőbbnek érezte a segélyek kiutalását, míg a többi járására kevesebb figyelem jutott. A szociális helyzetet tovább súlyosbította, hogy a főváros környékén a német ajkú lakosság kitelepítésének következtében megüresedett házakba zömében többgyermekes családok költöztek, akiknek a megsegítése politikai és propaganda szempontból is prioritás volt. Ezt mutatja Rigó József vármegyei szociális titkár 1947 első negyedévi jelentése is, amely szerint egy svéd program keretében kb. 12 ezer gyermek számára biztosítottak ebédeltetést Budafok, Újpest, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Rákospalota, Kispest városokban, valamint Csepel, Albertfalva, Békásmegyer, Sashalom községekben. Ugyanitt a leginkább rászorultak közül mintegy 8176 gyermeket teljes ruházattal és lábbelivel is elláttak, amellyel a „hatósági szerveket is óriási gondtól szabadították meg.” Egy svájci segítő szervezet pedig a telepes községekben bonyolított le hasonló akciót. Az itt közölt további statisztika alapján a Népjóléti Minisztérium gyermekvédelmi osztálya ez idő alatt lényegesen kevesebb támogatást nyújtott a Váci járásnak, mint a Budakörnyéknek.⁵²¹

A külföldről érkezett támogatások Regőczy István árvaházának fenntartásában is kulcsszerepet játszottak. A központi elosztásból Vácnak juttatott segélyekből egy nagyobb létszámú otthont minden bizonnyal nem lehetett volna működtetni. Regőczy kispapként Belgiumban végezte a szemináriumot és ott szentelték pappá, így a személyes kapcsolatain keresztül azonban közvetlenül tudott az árvái számára adományokhoz jutni.⁵²² A gyermekotthon híre több nyugati országba is eljutott, ami újabb gyűjtések szervezését és adományok szállítását eredményezte. A néhány éves működés alatt a „sasfiókák” árvaháza olyannyira ismertté vált, hogy az intézményt az amerikai és a belga nagykövét is meglátogatta, ami a közvetlen kapcsolatfelvétel révén további segítségnyújtást eredményezett.⁵²³ Az otthon fenntartójának neve és megismert munkája hozzájárulhatott ahhoz, hogy a külföldi adományok már célirányosan érkeztek a „sasfiókák” megsegítésére. A segélyakciók kimutatásánál több ízben találjuk nyomát annak, hogy a helyi közigazgatás nem tudta számszerűsíteni az érkezett

⁵²¹ Budakörnyéki járás: 12.000 ft, 70 db edény, 15 gyermekágy, ágynemű, takaró, pelenka, lepedő, szalmazsák, zabpelyhely, tejpor

Szentendrei járás: 2100 ft, ágynemű, takaró, 40 db edény, 15 kg tejpor, 1 ½ láda tejkonzerv, gyógyszer, vegyes élelmiszer

Váci járás (Vác megyei jogú várossal együtt): 1600 ft, 20 kg szappan, 4 ½ láda tejkonzerv, ágynemű, takaró, 14 db edény, vegyes élelmiszer

MNL-PM-L-IV. 416-12, Elosztási tervezetek, Jelentés 1947. I. negyedév

⁵²² Egy alkalommal pl. 30 emeletes ágy, 30 matrac, 60 takaró, 60 lepedő, 4 láda ruha, 12 láda konzerv élelmiszer, csokoládé és kakaó érkezett Belgiumból. REGŐCZI 1993: 145.

⁵²³ REGŐCZI 1993: 150–151.

adományokat, mivel egyes külföldi szervezetek a kiosztásokat teljesen önállóan bonyolították le.⁵²⁴ Valószínűsíthető, hogy ezen akciók szervezői nem bíztak meg az államban, ezért a segélyeket inkább célzottan akarták eljuttatni egy-egy intézmény, csoport vagy szociális otthon részére.

A „Sasfiókák” árvaház gyermekvédelmi szerepe a felszámolásáig kiemelkedő maradt a térség szociális ellátórendszerében. A visszaemlékezések és a létszámadatok is azt támasztják alá, hogy nemcsak Vácra, hanem a környékbeli településekről, sőt Budapestről is befogadtak gyermekeket.⁵²⁵ Vácra vonatkozó kimutatás alapján 1948. szeptember 30-án a „Sasfiókák” árvaház volt a város legnagyobb létszámmal működő szociális intézménye.⁵²⁶

Intézmény neve	Kinek a kezelésében?	Létszám szept. 30-án
Irgalmaskórház	irgalmasrend	49
Gyengeelmájúak intézete	irgalmasrend	15
Váci szeretetház	szegénygondozó nővérek ⁵²⁷	118
„Sasfiókák” árvaház	Regőczy István	220
Püspöki szeretetház	irgalmas nővérek ⁵²⁸	5
Felsővárosi napközi	város	80
Alsóvárosi napközi	város	60
Siketnéma intézet ⁵²⁹	állam	150
Szövogyári bölcsőde	Szövogyár	44
Püspöki nagyszeminárium	püspökség	81
Tarzicius szeminárium (kisszeminárium)	püspökség	62
Állami ált isk. tanulótthon	állam	47
Ady Endre népi kollégium	NÉKOSZ	35
Fegyintézeti kórház	állam	108
Napközi otthon	MNDSZ	51
Deákvári napközi otthon	város	50
Elaggott Iparosok Otthona	Ipartestület	5
Mezőgazd. isk. intézet	állam	30

⁵²⁴ MNL-PML-IV. 416-12, Elosztási tervezetek, Jelentés 1947. I. negyedév

⁵²⁵ Vö. budapesti árva gyermekek érkezésének beszámolója REGŐCZI 1993: 144.

⁵²⁶ MNL-PML-IV. 416-12, Létszámmelentések

⁵²⁷ Szegénygondozó Nővérek Társulata: magyar alapítású római katolikus női szerzetesrend. A rend alapítását P. Oslay Oszvald ferences szerzetes kezdeményezte 1927-ben. Az „Egri Norma”, majd később a „Magyar Norma” létrehozásával végezték a gondozást mind szegényházakban, mind a rászoruló otthonaiban.

⁵²⁸ Páli Szent Vince Szeretet Leányai Társulata (vincés nővérek): római katolikus női szerzetesrend, hivatásukat iskolákban, kórházakban, árvaházakban, szeretetotthonokban és fogyatékkal élők mellett végezték. Vácon a szeretetház fenntartása mellett a Karolina leányiskolában is tanítottak az intézmény államosításáig.

⁵²⁹ Magyarország első siketnémák számára létrehozott gyógyító és nevelő intézete, amelyet Cházár András 1802-ben alapított.

Az eddig rendelkezésünkre álló források alapján nehezen rekonstruálható, hogy pontosan milyen múlttal és családi háttérrel érkeztek a gyermekek. Nehéz számszerűsíteni azt is, hogy mennyi volt közöttük a teljesen árva, a félárva, illetve azok, aki egyéb körülmények – például szüleik deportálása – miatt kerültek elhelyezésre. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a tartós szovjet katonai jelenlét miatt a térségben magas lehetett a nemi erőszakból megfogant gyermekek száma is,⁵³⁰ akiknek édesanyja az árvaházi elhelyezésben látott kiutat. Az intézményekben és a telepeken elhelyezett gyermekek számát 1948-ra tovább növelte az aszálykár okozta ellátási hiány. Az ellátást igénylők magas száma sok helyen zsúfoltságot okozott, ami egészségügyi kockázatokkal is együtt járt.⁵³¹

A „Sasfiókák” árvaházat is érték támadások a lakók zsúfolt elhelyezése miatt. 1948 karácsonyán egy elmarasztaló cikk jelent meg *A Szív* című jezsuita újságban, amelyben a szerző a higiénias viszonyokra hivatkozva kérte az intézmény felosztatását.⁵³² Lokális források is alátámasztják, hogy először a túlszűfoltásra hivatkozva próbáltak támadást intézni az otthon ellen. Vácon 1948. október 25-én a városi Nemzeti Bizottság ülésén Klein István kommunista delegált bejelentette, hogy az árvaházban csak 140 főről lehetne gondoskodni, ennek ellenére a vezető 214 körüli számban helyezett el gyermekeket, ami eltetvesedést okozott. A vád igazságtartalma ez alapján nem igazolható. Az intézmény irányába tanúsított hozzáállásban találunk a különbséget, mivel a hatósági bezáratás helyett Dr. Hofer Ferenc orvos felajánlotta segítségét abban, hogy a fertőző betegségek terjedésének megfékezésére az elhelyezés előtt minden gyermeket megvizsgál.⁵³³ A források alapján Vác polgármestere, Kristóf Béla sem gördített akadályt a gyermekotthon működése elé. 1948 augusztusában – az egyházi iskolák államosítását követően – Házi Árpád alispánnak tett jelentésében elismerően szólt a városban működő gyermekgondozó intézményekről, köztük a „Sasfiókákról” is:

*„Négy napközi otthon és egy árvaház működik Vácon, melynek működése kifogástalan.”*⁵³⁴

A gyermekotthon az 1948. évi XXXIII. törvény végrehajtását követően a Váci egyházmegyében az egyetlen egyházi kézben maradt gyermekgondozó intézményként még 1949 nyaráig működött. A felszámolás Regőczy István visszaemlékezésében nem érte váratlanul sem őt, sem a gyermekeket. A beszámoló szerint a gyermekek egy újabb háborúként élték meg az otthon megszüntetését: *„Visszafoglaljuk a sasiotthont. Küzdünk érte utolsó csepp vérig.”*⁵³⁵

⁵³⁰ Svájci források a budai oldalon, illetve Vácon is szovjet katonák által elkövetett tömeges nemi erőszakról számolnak be. (Vö. PETŐ 2018: 13.)

⁵³¹ GERGELY F. 1997: 69.

⁵³² VÖRÖS 2013: 3.

⁵³³ MNL-PML-IV. 408-z-26. Vác város tiszti és népi szervek értekezleteinek jegyzőkönyvei, 1948. október 25.

⁵³⁴ MNL-PML-IV. 408-z-26. Vác polgármesterének levele az alispánhoz, 1948. augusztus 30.

⁵³⁵ REGŐCZI 1993: 162.

Ezt az elkeseredett harcot és a vereséget azonban a korábbi háborús tapasztalatokkal ellentétben már nem az idegen katonák, hanem az államhatalom mindenhatósága ellen kellett elszenvedniük. Mindez megvilágítja, hogy a „háborús társadalmak” 1945 után is kimutatható jellegzetességei⁵³⁶ a gyermekek életvilágában is tetten érhetők.

A „Sasfiókák” árvaház története az egyházak társadalomban betöltött nevelő és oktató szerepének erőszakos felszámolásának sorába illik. Vácon a „népi szervek” ülése az iskolák államosításának végrehajtása után szemesült azzal, hogy a város súlyos pedagógushiánnyal küzd.⁵³⁷ Ennek hátterében az állt, hogy több olyan intézmény is állami kézbe került, ahol szerzetesek tanítottak, akik azonban a katolikus püspöki határozat értelmében elutasították, hogy állami iskolák alkalmazottai legyenek. Helyettük az államnak kellett biztosítani pedagógusokat. A tanerők átvezénylését azonban a szolgálati lakások hiánya is nehezítette. Ennek megoldása érdekében a kommunista párti képviselők a kanonoki lakások kiürítését és átvételét próbálták kikényszeríteni a városi lakáshivatalnál. Ekkor került a figyelmükbe a „Sasfiókák” gyermekotthon épülete is. Klein István kommunista képviselő javaslata alapján az „illegálisan igénybe vett épületeket” haladéktalanul ki kell üríteni, hogy 60 gyermeknél több ne tartózkodhasson az árvaházban. Kállay Oszkár pedig „hibának találta”, hogy nem államosították a „Sasfiókák” árvaházát. Ez követően ezért azt javasolta, hogy „*az Országos Nemzeti Bizottságot és a kormányt táviratilag üdvözljük és bélyegezzék meg a Mindszenty-féle (sic!) reakció demokráciaellenes magatartását.*”⁵³⁸

További dokumentum nem bizonyítja, hogy a váci kommunista párt írt-e jelentést a felettes szervnek, de az ülésjegyzőkönyv tanúsága szerint a párt helyi képviselői is szerepet játszottak az árvaház felszámolásában és a koncepciók vádában. A kilakoltatás végrehajtása nem volt egyedülálló. Tápióságban három szerzetesnővért kényszerítettek otthonuk elhagyására, hogy az államosítás után kinevezést kapott öt új tanító számára a községben szolgálati lakást tudjanak biztosítani. Az erőszakos eljárás tapasztalatának következtében a község lakói féltek segítséget nyújtani a nővérek elszállásolásában, ezért végül csak egy egyedül élő varrónő egyszobás, földpadlós lakásában tudták meghúzni magukat.⁵³⁹ Mindkét eset azt példázza, hogy az állam az iskolák átvételét követően nem volt képes teljes egészében ellátni sem az oktatáspolitikai, sem a szociális feladatokat. A felmerülő újabb problémák kezelésére pedig további adminisztratív eszközöket és az állami erőszakot alkalmaztak.

⁵³⁶ Ö. KOVÁCS 2022: 13.

⁵³⁷ MNL-PML-IV. 408-z-26. Vác polgármester jelentése az alispánnak a népi szervek értekezletéről, 1948. október 1.

⁵³⁸ MNL-PML-IV. 408.-z-26. Vác város tisztii és népi szervek értekezleteinek jegyzőkönyvei, 1948. október 25.

⁵³⁹ Tápióság HD: 96.

VIII. Konklúzió

A szociális gondoskodás vizsgálata rámutat arra, hogy mennyiben beszélhetünk „egészséges” vagy „egészségtelen” társadalmakról. Erich Fromm elméletét követve az „egészséges” társadalom arra motiválja az egyéneket, hogy szeressék az embertársaikat, fejlesszék az értelmüket, alkotó módon dolgozzanak, és a saját képességeik felismerésén alapuló „ön-érzetük” bontakozzon ki. Más szavakkal élve – a népjólét terén is – döntő különbség, hogy a gazdaságpolitika és a társadalmi folyamatok vannak-e az emberért vagy pedig éppen ennek a fordítottja.⁵⁴⁰ Erre vonatkozó példákat jártunk körbe Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében, a Budapest melletti Váci-, valamint a megye határán, az Alföldön fekvő Nagykátai járásban.

A két régió közül a Váci járás szociális helyzetében a főváros közelsége számos előnnyel járt, de ez önmagában nem jelentett általánosságban véve módosabb életformát. A jobb infrastrukturális ellátottság (pl. Budapest és Újpest közelsége és a vasúti összeköttetés által elérhetőbb egészségügy) bizonyos előnyei ellenére a kevés földjéből megélni nem tudó, napszámba járó, és emellett gyárakba ingázó népesség könnyen pauperizálódhatott. Amíg Budapest környékén a felgyorsult urbanizáció, illetve az ebből fakadó nagyarányú beköltözés okozott szociális problémákat és kihívásokat, addig teljesen más aspektusból tekintették elmaradottnak Pest megye periferiáját – köztük a Nagykátai járást –, ahol zömében törpebirtokosok és mezőgazdasági bérmunkások éltek. Elmarasztalóak például a népi mozgalom beszámolóí, amelyek nemcsak egzisztenciális és életmódbeli, hanem mentális visszamaradottságra és állandósult társadalmi problémákra is utalnak. Az orvosolhatatlan nyomor és a gondolkodásbeli korlátozottság miatt megjelenő „szektásodás” tette „híressé” vagy inkább „hírhedtté” ezt a térséget, amelyet Kovács Imre *A néma forradalom* című munkájában is megemlített, például a Tápió folyóban bemerítkezéssel történő keresztelkedés részletes leírásában.⁵⁴¹

⁵⁴⁰ FROMM 2010: 74; 85.

⁵⁴¹ KOVÁCS I. 1940: 19; 253. Kovács Imre az agrárszegénység végső elkeseredettségének bizonyítékát látta a „szektásodás” terjedésében, majd összekötötte ezt a korabeli szélsőséges politikai szervezkedésekkel, például a kaszáskeresztesek létrejöttével. Ezekkel a vélekedésekkel ellentétben, amelyek szerint kifejezetten a rendkívüli szegénység sodorta a „szektákba” az embereket, újabb adatok alátámasztják, hogy a kiségyházakhoz csatlakozók többsége a kevésbé módosak, de nem pusztán a kirívóan szegények közé tartozott. PAPP 2014: 13; 115-116. A Tápió-vidéken ezeknek a vallási csoportoknak a szociális helyzetéről egyelőre kevés dokumentum áll a rendelkezésünkre. Lokális egyházi források ritkán számolnak be a jelenlétükről; feltételezhetően alacsony létszámuk, illetve a (községi és egyházi) közösségből való kiszakadásuk miatt. Említésük leginkább lelkipásztori aspektusból, a népmissziók eredménye kapcsán küldött plébánosi beszámolóikban jelenik meg. Pl. „Az ördögűzők (pünkösdisták) közül többen visszatértek. A misszió hatása igen szépen megmutatkozott a hívek lelki és családi életében.” (Tápiósáp, VPKL-A-1-a Missio sacra 2. 905/1932.); „A notórius adventisták közül egyik nem tért vissza.

1. Milyen mentalitások, szándékok és döntések vezérelték a szociálpolitika és a szociális gondoskodás résztvevőit?

Az 1945 előtti és utáni időszakból származó – legfőképp személyes tapasztalatokon alapuló – példák alapján azt vizsgáltam, hogy a társadalmi környezet, a struktúrák és az egyéni látásmódok hogyan alakították, segítették vagy éppen korlátozták a szegénygondozás, a lakhatás, valamint az anya- és gyermekvédelem területét. Bár a jóléti ellátásban az állam szerepvállalása a XX. századra egyre inkább alapvetővé vált, és az I. világháború utáni konszolidációban jelentős politikai hasznot láttak a szociális ügyek hatékony intézésében, a lokális közigazgatás mindezt önerőből nem tudta kivitelezni. Régiótól függetlenül nyilvánvaló volt, hogy az ínségnyhítás az állam, valamint az egyházi- és a magánszervezetek közös feladatának számított. A társadalmi kezdeményezések nem voltak mellékes jellegűek – különösen nem egy település életében – és hatékonyságukat tekintve nem maradtak el az állami gyakorlatoktól. A szociális szféra azon területein, ahol az állam kevésbé volt képes hatékony munkát végezni, ott megnőtt a közösségi szolidaritás szerepe. Bár az I. világháború és a forradalmak utáni traumák, a családfők elvesztése és a szegénység súlyosbodása általános volt, az istápolásra szoruló hadiözvegyek és árvák számát tekintve a vizsgált két járásban (Függelékek 10. és 11. táblázat) lényeges különbség nem mutatkozott, inkább az emberbaráti és gazdasági szempontok játszottak döntő szerepet az egyes akciók megvalósulásában.

Közkeletű megállapítás, hogy az 1920-as évektől kezdődően az állami szociálpolitika figyelme szinte kizárólag a munkásságra fókuszált, a falvak szociális feszültségeit pedig alapvetően az 1920. évi „Nagyatádi-féle” földtörvénnyel szándékozták rendezni. Az országos ínségnyhító akció vizsgálata ezt árnyalja, mivel már a meghirdetése is azt sugallja, hogy a politikai döntéshozók továbbra is kockázatosnak érezték a vidék szociális problémáinak negligálását. A törvényhozás szintjén valóban csak az 1930-as évek végén történtek lépések a mezőgazdasági munkásság érdekében, de ez nem jelenti azt, hogy állami kezdeményezésre ne indultak volna intézkedések hamarabb is. Az akció lezárta a mozgalom tapasztalatairól, következményeiről és összességében a társadalmi fogadtatásáról, valamint a szociális problémák enyhüléséről szóló kérdőíves felmérés szintén bizonyítja, hogy az állam a mezőgazdasági szegénységgel kapcsolatosan nem helyezkedett passzív álláspontra. A vidéki társadalom véleményének feltérképezése egyben olyan további kutatási kérdéseket is felvet,

Az adventisták imádkoztak a »két bujtogatóért«, [a missziót végző két jezsuita szerzetesért – K.T.] hogy térítse meg őket az Úr. A féllábbal adventisták még nagyjából visszahívták, illetve meggyónak és áldoztak. Egyik adventista-féle asszony meggyőzésével – és férj kívánságára – P. Fiedler [Fiedler Lipót jezsuita szerzetes – K.T.] megpróbálkozott, de semmire se ment vele. Az ilyen szerencsétlenekről P. Fiedler azt tartja, hogy az ördög tartja őket megszállva.” (Farnos, VPKL-A-1-a Missio sacra 2, 650/1931.)

hogy a regionális különbségekből fakadó mérsékeltebb eredmények miatt az akció valódi célja inkább a társadalmi folyamatok és közhangulat felmérése, valamint a felmerülő feszültségek kezelése lehetett.

Ha nem is tudjuk pontosan vizsgálni az egyének materiális értelemben vett jóléti előmenetelét, a közösséghez való tartozás érzése segítette a nélkülözőket abban, hogy életkilátásaik pozitív módon rendeződjenek. Egy-egy patrónus humanitárius, elkötelezett szerepvállalása vagy a szervezett, működőképes karitatív mozgalmak meg is változtathatták egy lokális térség életvilágát, mivel a központilag vezényelt szociális akciók bebizonyították, hogy pusztán a helyi gyűjtések által, az ott lakók vagyoni helyzetére támaszkodva nem lehetett a megélhetési problémákat orvosolni. Sok helyen a lakosság jelentős része maga is anyagi nehézségekkel küzdött, az önkormányzatok pedig önerőből segélyakciót vagy közmunkát nem tudtak finanszírozni. A budapesti agglomeráció peremén egyre gyarapodó munkástelepek kifejezetten kétségbeejtő képet mutattak a tömegesen megjelenő nyomor okozta kilátástalan emberi sorsokról, amik szintén motiválhatták a környéken a magánkezdemenyvezésekből elinduló szociális intézkedéseket. A pauperizálódás megakadályozására a patronázs-szemlélet a helyi körülmények és a rászoruló egyének, családok ismeretén alapult, amely meghatározta a módszereket, és autonómiát biztosított az egyes szervezetek gyakorlati működésében. Mindez általában az alapító vagy az egyesület elöljáróinak szándékát tükrözte, de természetesen a rendszer függött az egyének kompetenciáitól és állhatatosságától is. A főváros tözsomszédságában az ilyen típusú szociális gyakorlat nem volt elhanyagolható, mert az urbanizációs folyamatok hatására egyre inkább megjelent a társadalom atomizálódásának veszélye. A rászorulók pusztán az alkalmi anyagi támogatástól képtelenek voltak ismét a társadalom teljes értékű tagjává válni. A belső motiváció és a közösségi támogatás nélkül ezért nem történhetett minőségbeli változás az életükben.

Az állam által támogatott, a közjót előmozdító „produktív szociálpolitika” elméletét lokális szinten is gyakorolták. A magánkaritásban többször láthattuk, hogy éppen a közjó megvalósulásának érdekében, hosszútávú, de tartós szociális munkában gondolkodva nem szorították háttérbe az egyének javát. E nézőpont a kölcsönösségen és a nevelő szándékon alapult, hogy a feltételek nélküli alamizsnaosztás helyett az kaphasson segélyt, akinek az élete – a hasznos közösségi tevékenységek végzése (pl. háziipar, közmunka) mellett – várhatóan stabilizálódik, és ezzel tevékeny, megbízható tagjává válik a társadalomnak; ugyanakkor a közjó szolgálata nevelő hatással bírt a szociális munka anyagi támogatóira és a gyakorlati gondoskodást végzőkre is.

A tervszerű jótékony intézkedések jeleit láthattuk a dunakeszi és fóti példákon keresztül. Az egyének életteréhez a lakóépületek mellett a tiszta, rendezett közösségi terek is hozzátartoztak, amitől remélhető volt az ottlakók igénye a tisztas és kulturált életvitelre. Ezenkívül a közjó vonatkozásában a szociális ügyek a lokális intézkedésekben gyakran összekapcsolódva szerepeltek az oktatás és kultúra területével. A gondoskodást végzők felismerték, hogy a munka, a társas- és kulturális tevékenységek egységet alkotva válnak igazán hatékonyá az elidegenedési folyamat visszaszorításában.⁵⁴² Ennek példái a fóti hadirokkanttelepen működtetett – rokkantakat is – foglalkoztató műhelyek és múzeum. Továbbá a dunakeszi MÁV-műhelytelepen felépített kultúrház, amely az itt élők részére számos társulatnak (pl. fúvószenekar, dal- és önképző kör, színjátszócsoporth, sportegyesület, cserkészstb.) adott otthont. Ezenkívül a vasutastelep önálló identitásának kifejezésére és érdekvédelmére saját testületeik is működtek (római katolikus egyházközségi képviselőtestület, VOGÉ, Segélyező Bizottság).

A II. világháború után kiépülő politikai felfogás kizárólag állami feladatként kezelte a szociálpolitikát, és kevésbé vette figyelembe az egyének életlehetőségeit, a települések és a régiók közötti különbségeket, így a gondoskodás módját uniformizálták. A háborút megelőzően egy-egy térség életében és a rászorulókat integrációjában egyértelműen szignifikáns és természetes volt a szociális gondoskodás hálózatának és a szerepvállalók kapcsolatrendszerének funkciója. A szovjet mintát követő társadalmi koncepcióban az autonóm kezdeményezések már nem kaphattak helyet, ezért a bünbakképzés módszerével „a haszontalan munkát végzőket”, „a szegények ellenlábasaikat” és „a társadalmi nyomor felelőseit” ártalmasnak bélyegezték. Emellett a politikai hatalom módszeresen megkezdte a hagyományos, egymásra támaszkodó szociális védőháló szétválasztását: új egyesületeket alapítottak és a nyelvuralásával megalapozták azt, hogy a párthoz köthető szervezetek jelentsék az egyetlen „hiteles” megoldást az ínség leküzdésében. Ezt követően pedig a nevelési intézményeket is államosították.

A közös társadalmi felelősségvállalás és annak nemesítő hatásának hangsúlyozása korábban sem volt ismeretlen gondolat. Az II. világháború előtt különösen az egyházi karitás egyik törekvése volt, hogy lehetőség szerint az állam törvényi előírásainál „többet adjon” – például közösségi- és lelki erőforrásokat –, hogy a népjólét ne pusztán egy adminisztrációs lépés legyen. 1945 után szintén lényeges volt az egyének személyes megszólítása és a közösségért végzett munkára való ösztönzés, de ennek a kereteit egyre intenzívebben az MKP határozta

⁵⁴² FROMM 2010: 280.

meg. Az újonnan létrehozott egyesületek átvettek bizonyos gyakorlatokat, mint például az adományosztásokat vagy a családlátogatásokat, de a konkrét céljuk egy teljesen új szervezetbe, illetve ezen keresztül a pártba való agitálás volt. Ehhez kapcsolódva a korábbi preventív irányvonalat felváltotta egyfajta „jutalmazási” felfogás: ha a háború utáni súlyos rászorultságban az egyén belépett egy „megfelelő” egyesületbe, akkor különböző kedvezményeket ígértek neki. Ilyen jellegű esetek nemcsak a nyílt egypártrendszer sajátjai voltak, hanem a személyes tapasztalatokban (például a sződligeti plébánia historia domusában vagy a segélykérő levelekben) már nagyon korán, a közvetlen harci események befejeztével feltűntek. A „jutalmazási” szemlélet a későbbi évtizedekben is megfigyelhető, például a – disszertációban az államosítások kapcsán érintett – gyermekjóléti intézmények vonatkozásában. Az üzemi gyermekintézmények kiépülése később a család- és a foglalkoztatáspolitikai részeként – mint a szociális jutalmak egyik típusa – a politikai rendszer fenntartásának célja és eszköze lett. A nappali ellátás keretében a kisgyermek felügyelete és étkeztetése a szülők munkavégzéséhez kötött szociális illetményként is értelmezhető, de az iskolára való felkészítő szerepük miatt az ideológiai nevelés első intézményesült színhelyeivé is váltak.⁵⁴³

A jólét és a szociális igazságosság minden korban hatásos és jól ismert módszere volt a propaganda terjesztésének. Ez a két világháború közötti évtizedekre is igaz volt, nemcsak az állami, de a lokális kezdeményezéseknél is. Állami akcióknál a disszertáció témája kapcsán elegendő csak arra gondolni, hogy közvetlenül az I. világháború után a nélkülözők megsegítésére országos szinten meghirdetett ínségnyhító akció Horthy Miklós kormányzó fővédnöksége alatt, az ő nevét viselve zajlott. Később pedig törvényi szabályozás írta elő a településeknek, hogy a mozgalom további céljaira „Horthy Miklós segélyalap” néven állítsanak fel egy szociális bizottságot. Ugyancsak propagandisztikus jelleggel bírt a főti és a dunakeszi telep a lakhatás és más szociális problémák terén elért sikerek bemutatásában: a Budapesthez való közelségük és könnyű elérhetőségük miatt többször is külföldi vendégeket kalauzoltak a két helységbe, amellyel az ország prosperitását és a népjólét terén nyújtott előrehaladását, modernitását demonstrálták.⁵⁴⁴ Ezek a lakókörnyezetek és lakóik a szélsőséges ideológiáktól

⁵⁴³ ACZÉL 2012: 37–38.

⁵⁴⁴ A dunakeszi MÁV-műhelytelepet például 1938-ban Wilhelm Kleinmann, a Német Birodalmi Vasút vezérigazgató-helyettese és a Közlekedési Minisztérium államtitkára szemlélte meg. (RIHGY Műhelytelep 158: 176.) Fóton 1926-ban Cesare Orsenigo apostoli nuncius (Fót HD: 1926. évi bejegyzés), 1934-ben a japán császár unokatestvére, Kaya herceg és felesége, Tosaiko hercegnő magyarországi útjuk alkalmából tettek látogatást a „*Suum Cuique*” telepen. (Fót HD: 86.)

mentes, keresztény alapokon nyugvó társadalom-, valamint a hazaszerető és az erkölcsös élet képét sugallták.

1945 után az állami szociálpolitika nemcsak egy jóléti intézkedéseket hozó, népszerűsítő kísérlet volt, hanem valójában a tömeges mértékben nélkülözést szenvedő emberek fölötti kontrollgyakorlás eszközének tekinthető. A közellátás levezénylésében szereplő példákban is láthattuk, hogy az élelmiszer-ellátás koordinálása helyi- és állami szinten is jelentős befolyást jelentett, amit az MKP kihasznált saját szociálpolitikájának kiépítéséhez.

A megtapasztalt visszaélések, az ellenségkeresés és az élelmiszerbeszerzések miatti megtorlások az első lépést jelentették ahhoz, hogy az állampolgárok magatartását az önállótlan, a félelem és a kezdeményezés teljes hiánya irányítsa.⁵⁴⁵ Az áruhiányt enyhítő adományosztások is politikai eszközzé váltak. A szociális demagógiát közvetítették azok a plakátok és egyéb kommunikációs formákban, agitációban megjelenő kijelentések, amelyek szerint a jótékony akciókban és a szegénység elleni küzdelemben – más, már korábban ismert és bizonyított karitatív csoportok helyett – igazán csak a kommunista párt és társadalmi szervei végeznek hatékony és emberbaráti munkát.

2. Hogyan érintették az egyéneket a szociálpolitika és szociális gondoskodásban megjelenő strukturális és kulturális változások?

A rászorulóknak mindennapi életvilágának bemutatására törekedve nem a piaci értelemben vett, számszerűsített anyagi helyzet, hanem inkább az életminőség megjelenését és ennek változását vizsgáltam a rendelkezésre álló forrásokban. Arra fókuszálva, hogy az egyének milyen „kapaszkodókhoz” juthattak, amelyek erősítették – a lelki kiegyensúlyozottságuk, a pozitív jövőképük és a biztonságérzetük növekedése által – a társadalmi felemelkedésre érzett motivációjukat.

A II. világháború előtt – bár jóléti gondozás szervezett formában nem mindenhol valósult meg – mind a Váci, mind a Nagykáti járásban a társadalmi kapcsolódások szerepe megszokott tényező volt a nélkülözők istápolásában. Egy-egy személy esetében elsősorban a család és a közvetlen rokonság feladata volt a segítségnyújtás, de aki a közösség része volt, azért a közösség felelősséggel tartozott, amit láthattunk például a lokális társadalmi csoportok, események, ünnepek kapcsán megjelenő, személyes ismeretségen alapuló segítő háló megjelenésében. Megfigyelhető az is, hogy a község jobban felkarolt egy „ismert” szegényt, mint egy új jövevényt. A közösséghez tartozás szerepe akár olyan törésvonalakhoz is

⁵⁴⁵ KOVÁCS T. 2012: 141.

vezethetett, mint a Dunakeszin a MÁV-műhelytelep és a hagyományos faluközösség esetében is, ahol a lokális gondoskodás két részre szakadt.

A II. világháború pusztításával az eredményes közösségi segítségnyújtás ellehetetlenült. Ennek oka nem a társadalom részvétlensége vagy a mások felé tanúsított közönye, hanem az anyagi erőforrások hiánya, a családtagok elvesztése, a személyes tragédiák és az itt állomásozó szovjet katonai jelenlét volt. A szűkös lehetőségek ellenére az újjáalakuló ifjúsági közösségekre, az egyházközségi csoportokra, a szerzetesrendekre, az adományokat szétosztó és a közellátásban résztvevő egyéb szervezetekre támaszkodva a lokális közösségek még biztosítani próbálták azt a létfenntartási és lelki értelemben vett támaszt, ami a háború előtti ínségnyhításban jellemző volt. A szovjetizálás folyamatának részeként megjelenő új szervek azonban már más alkalmassági kritériumok alapján kategorizálták a társadalmat, amelyet az egyének is érzékeltek. Az új, szociális jelleggel létrehozott mozgalmak ismeretlenségükből fakadó hátrányuk leküzdéséhez kezdetben – az egyházi és a civil egyesületek már meglévő kapcsolatrendszere miatt – az „együttműködést” hirdették. A tapasztalat azonban inkább azt mutatta, hogy a karitatív szervezetek kezdeti kooperációs törekvései után egyre inkább az „egymás mellett” való tevékenység vált jellemzővé. Ahogy 1947-ben az alagi plébános a historia domusban kiemeli, az alutáplált gyermekek vidéki üdültetésében az egyházi kapcsolatokon keresztül a település hatékonyan részt tudott venni, és emellett *„a községben mindenütt és mindenben a mi egyesületeink vitték a vezérszerepet, nélkülük társadalmi, szociális megmozdulás nem sikerülhetett. Ez kihívta az irigyek ellenszenvét és az ellenségeskedők alattomos munkáját.”*⁵⁴⁶

A patronázs szerepének ellehetetlenítése kifejezetten romboló hatású volt a társadalomra. Nem csupán az általános szegénység, hanem a személyes pártfogáson alapuló és kiszámítható segítséget nyújtó közösségek hiánya miatt nagyon sokan nélkülözték a személyes biztonságot. Drámai és kétségbeesett hangvételű segélykérelmekben és a fennmaradt historia domusok beszámolóiban a közellátási állapotok rendkívüli súlyossága mellett ugyanolyan hangsúlyosan szerepel a lakosság kifosztottsága, magárahagyatottsága és elidegenedése. A traumatikus események és az átélt szenvedések mértéke miatt a források sokszor szűkszavúak, de önreprezentációkként értelmezve azt látjuk, hogy az egyének gyakran a veszteségeiket a szégyenérzetükkel párosulva írják le. Az ilyen írások mögött tehát nem a megváltozott életminőség passzív elfogadása rejlik, hanem az életkilátások elfojtása, később pedig a szegénység tabusítása vált jellemző társadalmi gyakorlattá. A nyomor – azaz a megbízható

⁵⁴⁶ Alag HD: 76.

védelem hiánya és a kilátástalan élethelyzetek – tömegessé válása választóvonalat jelentett az egyének sorsának megítélésében. A kommunista párthoz való viszony vált a szociális védelem új kategóriájává mint végső soron az alávetettség egyik formája, tehát véleményem szerint ezért sem beszélhetünk a szegénységtudat csökkenéséről 1945 után.

A közösségek ragaszkodtak a társadalmi intézményeikhez és ezzel együtt a hagyományos támogató védőhálózathoz, ami a különböző társadalmi reakciókban is megmutatkozott, mint például az iskolák, óvodák államosítása elleni radikális tiltakozás, a kommunista egyesületekbe történő belépés elutasítása és az, hogy a rászorulóknak kiszolgáltatottságuk idején is inkább a már ismert szervezetekhez fordultak panaszaikkal. Az államigazgatás az elhibázott szociálpolitikai döntések elismerése helyett azonban a személyek hanyagságából fakadó mulasztásokkal vagy ideológiai okokkal magyarázta például a gyermekvédelmi funkciót is betöltő iskolák és óvodák, valamint a kiemelkedő regionális szerepet betöltő gyermekotthonok háború utáni állapotát, felszereltségi hiányosságait, következésképpen pedig – az ideológiai okok mellett – az állami átvételük szükségességét. A társadalmi átnevelés egyik drasztikus eszköze pedig a „Dolgozók az iskoláért” program volt, amely a célból született, hogy a szülők és a lokális közösség más tagjai egyre inkább magukénak érezzék az államosított helyi iskolát.

A fejezet elején feltett kérdés kapcsán azt láthattuk, hogy egy „egészséges” társadalomban a rászoruló személyek sikeres támogatásához és boldogulásához olyan tervszerű szociális munka szükséges, amely alapvetően nem a megoldás-, hanem a problémaorientált szemléletre támaszkodik.⁵⁴⁷ Ennek eszköze a szociális kihívások feltárása, a kiváltó okok megelőzése, valamint a társadalom peremére szorult emberek rehabilitációja. A II. világháború előtt az egyház és a magánszemélyek által végzett karitatív szolgálat törekedett ennek gyakorlására. Megszüntetésük ezért komoly veszteséget jelentett, annak ellenére is, hogy ezek az altruista akciók az anyagi fedezet és a piaci viszonyok instabilitása miatt könnyebben ellehetetlenültek. De ahogy kimutatható például Alag esetében, a község nagyrészenek állandó munkalehetőséget biztosító Magyar Lovaregylet egy-egy nem várt megmozdulásnál, mint a „Horthy Miklós” ínségnyhító akciónál – még ha csak alkalmi szinten is – de kimagasló összegű támogatást tudott nyújtani. Az olyan kivételes példák pedig, mint a Károlyi család összehangolt szociális tevékenysége Fóton, a MÁV dunakeszi műhelytelepe vagy Regőczi István árvaháza éppen pótolhatatlanságuk által mutatják meg azt, hogy a jótékony intézmények megszűnése vagy erőszakos felszámolása jöveteletlen veszteséget okozott. A „védetten élés” tapasztalata nemcsak anyagi, hanem közösségi és lelki szempontból is megfogyatkozott. A kölcsönös

⁵⁴⁷ BANGÓ 2002: 47.

ellenségesség, bizalmatlanság megjelenésével pedig idővel természetessé vált, hogy a személy a politikai rendszer által csupán egy felhasználható és kihasználható eszközzé váljon.⁵⁴⁸

Johan Galtung erőszakmentességre vonatkozó megállapítása igaz a II. világháború utáni Magyarország új szociálpolitikai irányvonalának kiépülése kapcsán is: a társadalmi béke építésének legelőször a struktúrában és kultúrában kell megvalósulnia,⁵⁴⁹ ami minket is figyelmeztet arra, hogy szolidaritással, együttérző szívvel és a személy veleszületett méltóságát elismerve forduljunk a rászoruló embertársaink felé, hogy a mai korunkban egy szociálisan igazságosabb társadalom bontakozhasson ki.

•

⁵⁴⁸ FROMM 2010: 74.

⁵⁴⁹ GALTUNG 2004.

Bibliográfia

Levéltári források

APPONYI KÉZIRAT

Apponyi Franciska: *Háborús évek Fóton 1914-1918*. MNL-OL-P 380.-I-14. (dátum nélkül)

EOL = Evangélikus Országos Levéltár

VIII. Irathagyatékok

066 Mezei József újpesti evangélikus lelkész iratai

FÓT-ÚJFALU 1929 „Egy falu, amelyet az egész világ épít” Fót-Újfalu „*Suum Cuique*”-telepe, brossúra MNL-OL-P 380-I.-5.-d -13, No. 2.

HD = Historia Domus

Alag, Dány, Dunakeszi, Felsőgöd, Fót, Kóka, Kosd, Püspökatvan, Rád, Tápióbicske, Tápióság, Tápiószecső, Tápiószentmárton, Vác-Alsóváros, Vác-Deákvár, Vác-Felsőváros

MNL-OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár

K Belügyminisztériumi levéltár (1857–1953)

166 Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium (1917–1932)

M Az 1945 utáni munkáspártok és szakszervezetek iratai

M-KS 274 Magyar Kommunista Párt iratai (1938–1948)

15 Közigazgatási osztály, jogügyi osztály (1945–1948)

76 Pártszervezetek és kommunista tisztviselők közigazgatási jelentései

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, Bács-Bodrog vármegye, 1946. január– augusztus

P Magánlevéltárak

- 380 Károlyi család fóti levéltára
 - I. Jótékonyági ügyek, alapítványok
 - 5 Fóti jótékonyági intézmények
 - d. A fóti „*Suum Cuique*”-alap telepe (1921–1942)
- 2249 Egyesületek fondtöredékei
 - 22 Magyar Keresztényszociális Vasutasok Országos Gazdasági Egyesülete (VOGE)

MNL-PML = Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltár

IV. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok

- 401 Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának iratai (1876–1949)
 - b/ Általános iratok (1876–1949)
- 408 Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának iratai (1876–1950)
 - z/ Panaszhivatal iratai (1945–1949)
- 411 Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye tiszti főorvosának iratai (1881–1950)
 - a/ Általános iratok (1892–1950)
- 416 Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye szociális felügyelőjének iratai (1946–1950)
- 451 Váci járás és Vác megyei város m. kir. tisztiorvosának iratai (1930–1948)
- 469 Nagykátai járás tisztiorvosának iratai (1945–1947)
- 483 Nagykátai járás szociális titkárának iratai (1947–1949)

V. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek

- 1031 Dunakeszi nagyközség iratai
 - Ca. Képviselőtestületi iratok (1892–1944)
- 1039 Fót nagyközség iratai
 - Da. Képviselő-testületi iratok (1945–1950)
 - Db. Elöljárósági iratok (1949–1950)
- 1089 Penci Körjegyzőség iratai
 - Db. Elöljárósági iratok - I. Penci Közjegyzőség

XVII. Néphatalmi és különleges feladatokra létrejött bizottságok (1944–1989)

74 Fóti Nemzeti Bizottság iratai (1948)

RIHGY = Révész István Helytörténi Gyűjtemény Dunakeszi

Műhelytelep 158: *A Magyar Királyi Államvasutak Dunakeszi Főműhelyének története*. Kézirat, é.n. (terminus ante quem: 1944.)

VPKL = Váci Püspöki és Káptalani Levéltár

A) Püspöki Levéltár

1. Váci Püspöki Hivatal iratai

a) Egyházkormányzati iratok

AC = Actio Catholica

Missio sacra

C) Plébániai Levéltár

Római katolikus plébániák egyházközségi képviselőtestületi jegyzőkönyvei:

Cegléd, Dunakeszi-Főplébánia, Nagybörzsöny, Sződ, Sződliget,

Tápiószecső

VVL = Vác Város Levéltára

V. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek

93 Vác város polgármesterének iratai

c) Közigazgatási iratok (1872–1950)

Jogsabályok

1871. évi XVIII. törvénycikk a községek rendezéséről

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87100018.TV> (utolsó letöltés: 2025. június 29.)

1876. évi XIV. törvénycikk a közegészségügy rendezéséről

<https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=87600014.TV&targetdate=&printTitle=1876.+%C3%A9vi+XIV.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (utolsó letöltés: 2025. szeptember 29.)

1886. évi XXII. törvénycikk a községekről

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88600022.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D32> (utolsó letöltés: 2025. december 13.)

1893. évi XXVIII. törvénycikk az ipari és gyári alkalmazottaknak baleset elleni védelméről és az iparfelügyelőről

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89300028.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D33> (utolsó letöltés: 2026. február 6.)

66.666/1920. F. M. rendelet (1920. november 17.) In *Magyarországi Rendeletek Tára 1920*. Budapest, Magyar Kir. Belügyminisztérium, 843–866.

1928. évi XXXI. törvénycikk az 1925. évben Genfben tartott Nemzetközi Munkaügyi Egyetemes Értekezlet által az idegen és a saját honos munkavállalóknak az üzemi balesetek kártalanítása szempontjából egyenlő elbánásban részesítése tárgyában tervezet alakjában elfogadott nemzetközi egyezmény becikkelyezéséről

Nemzeti Jogszabálytár: <https://njt.hu/jogszabaly/1928-31-00-00>

(utolsó letöltés 2026. február 6.)

900/1936. B. M. rendelet a hatósági orvosi szolgálatról (1936. július 1.)

In *Magyarországi Rendeletek Tára 1936*. Budapest, Magyar Kir. Belügyminisztérium, 671–683.

1945. évi VI. törvénycikk a nagybirtokrendszer megszüntetése és a földműves nép földhözjuttatása tárgyában kibocsátott kormányrendelet törvényerőre emeléséről

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94500006.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (utolsó letöltés: 2026. február 6.)

1948. évi XXXIII. törvénycikk a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonbavétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában.

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94800033.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D43> (utolsó letöltés: 2024. december 17.)

Statisztikák

GAZDACÍMTÁR

1925 *Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár). A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek 1925. év eleji adatai alapján.* Összeállította és kiadja: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság.

KSH = Központi Statisztikai Hivatal

1910 *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész: A népesség főbb adatai községek és népesebb pusztán, telepek szerint.* Magyar Statisztikai Közlemények 42. kötet, Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat. 1912.

1920 *Az 1920. évi népszámlálás adatai. Első rész: A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Magyar Statisztikai Közlemények 69. kötet, Budapest, Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, 1923.

1930 *Az 1930. évi népszámlálás adatai. Első rész: Demográfiai adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint.* Magyar Statisztikai Közlemények 83. kötet, Budapest, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, 1932.

1941 *Az 1941. évi népszámlálás adatai. Demográfiai adatok községek szerint.* Budapest, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, 1947.

1949 *Az 1949. évi népszámlálás. 9. Demográfiai eredmények.* Budapest, Állami Nyomda, 1950.

MSE = Magyar Statisztikai Évkönyv

1923-1924-1925 *Új Folyam XXXI-XXXII-XXXIII.* Magyar Statisztikai Hivatal, Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1927.

Folyóiratok

Belügyi Közlöny 1922/40. szám (1922. augusztus 27.)

Magyar Közigazgatás 1922 (XL. évfolyam) 36. szám (1922. szeptember 3.)

Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja

1922 (XX. évfolyam) 46. szám (1922. november 2.)

1922 (XX. évfolyam) 53. szám (1922. december 14.)

1924 (XXII. évfolyam) 12. szám (1924. március 12.)

Felhasznált irodalom

ACZÉL Zsófia

2012 „...ez közös gond volt, minden dolgozó anya közös gondja” Üzemi óvodák 1945 és 1975 között. *Iskolakultúra* 22/5, 37–38.

ÁGOSTON András

2018a A Magyarság Dal- és Önképző Egyesület története. In Kerekes Dóra (főszerk.): *Dunakeszi története II. 1910–2017*. Dunakeszi, Dunakeszi Város Önkormányzata, 240–272.

2018b Alag és Dunakeszi a második világháborúban; Dunakeszi története 1945-től 1950-ig; Alag története 1945-től 1950-ig. In Kerekes Dóra (főszerk.): *Dunakeszi története II. 1910–2017*. Dunakeszi, Dunakeszi Város Önkormányzata, 26–103.

ASSMANN, Aleida

2008 Canon and Archive. In Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (ed): *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin – New York, Walter de Gruyter.

BAKOS Katalin

2007 *10x10 év az utcán. A magyar plakátművészet története 1890–1990.*
Budapest, Corvina Kiadó

BALÁZS Gábor

2014 A filoxéra-járvány és a homoki borászat fellendülése Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében. In Schramek László és Kiss Anita (szerk.): *Tanulmányok Pest megye múltjából V.* Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára

BALOGH Dávid

2024 *A fóti Suum Cuique telep története.* Fót, Vörösmarty Mihály Művelődési Ház és Közérdekű Muzeális Gyűjtemény

BALOGH Margit

2008 Ínségakcióktól a politikai közéletig. Slachta Margit (1884–1974) szociális testvér pályaképe. In Szilágyi Csaba (szerk.): *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919–1945).* Budapest, Gondolat Kiadó, 213–230.

2018 Az iskolaháború avagy az egyházi iskolák államosítása 1948-ban. *Vigilia* 83/12, 949–956.

BANGÓ Jenő

2002 A társadalom szociális munkája. In Bangó Jenő – Karácsony András (szerk.): *Luhmann-könyv.* Budapest, Rejtjel Kiadó, 41–53.

BÁNKUTI Gábor

2017 A frontátvonulás és a diktatúra kiépülésének egyházi recepciója. In Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 411–424.

BÁRÁNY-SZILFAI Alida

- 2017 Katolikus nőként a társadalom és a kultúra szolgálatában. Gróf Zichy Rafaelné (1877–1964) munkássága a két világháború között. *Egyháztörténeti Szemle* 18/4.
https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/szemle17_4-teljes.3.pdf
(letöltve: 2021. november 21.)

BEKE Margit

- 1997 A historia domus fontossága, helye és gyakorlata.
Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 9/3-4. Budapest, METEM, 149–154.

BERÉNYI István

- 2010 Adalék a társadalmi egyenlőtlenség és a kultúrtáj kapcsolatának értelmezéséhez. In Barta Györgyi – Beluszky Pál – Földi Zsuzsa – Kovács Katalin (szerk.): *A területi kutatások csomópontjai*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 514–531.

BERKOVITS György

- 1976 *Világváros határában*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó

BÓDY Zsombor

- 2010 *Az ipari munka társadalma. Szociális kihívások és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. Budapest, Argumentum Kiadó
- 2015 Népesedés, életmód és a nők helyzetének változásai Magyarországon az I. világháború után. In Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest, Országgyűlés Hivatala
- 2020 A Horthy-korszak társadalomtörténetének néhány kérdéséről.
In *A Horthy-korszak vitatott kérdései. Konferencia, MTA Székháza, Díszterem 2020. szeptember 14-15*. Budapest, Kossuth Kiadó, 33–38.

BOROVSKY Samu

- 1896–1914 *Magyarország vármegyei és városai*. Budapest, Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság
<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarorszag-varmegyei-es-varosai-1/>
(utolsó letöltés: 2021. június 8.)

BÖDÖK Gergely

- 2015 Politikai erőszak az első világháború után: forradalmak és ellenforradalmak Magyarországon és Közép-Európában.
In Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 85–108.

BUDAI Attila

- 1997 *Gróf Károlyi István élete*. Újpest, Újpest Önkormányzata

CASTEL, Robert

- 1998 *A szociális kérdés alakváltozásai*. Budapest, Kávé Kiadó– Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsanna Alapítvány
2005 A társadalmi biztonság elvesztése. Mit jelent védetten élni?
Esély 16/4. 42–65.

CORA Zoltán – KISS Mária Rita – OLASZ Lajos

- 2020 *Fejezetek a magyarországi társadalom- és szociálpolitika történetéből I. Szeged, Belvedere*

CZETTLER Jenő

- 1918 Mit vár a falu a nőktől? In *Magyar Nő*, 1918. július 13.
2008 A falusi szegényügy és a különös védelemre szoruló gondozása.
In Nyilas Mihály (szerk.): *Szociálpolitika-történeti szöveggyűjtemény*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 399–409.
(Megjelent: Dr. Czettler Jenő: Agrárpolitika III. kötet Mezőgazdasági szociálpolitika. Stephaneum Kiadó, 1945)

CZETZ Balázs

- 2017 A szovjet megszállás tapasztalattörténete Fejér megyében a közigazgatási iratok tükrében 1945-1947. In Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 69–96.

CSÍKI Tamás

- 2018a Egy ágyban az ellenséggel: orosz hadifoglyok és falusi nők az I. világháborúban. *Néprajzi látóhatár* 27/I-II. 59–70.
- 2018b A parasztság „forradalma” 1918-ban. In Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás után*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 129–150.

CSIKÓS Gábor (szerk.)

- 2022 *Forrásvidékek. Visszaemlékezések a 20. századra*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága

CSIKÓS Gábor – HORVÁTH Gergely Krisztián – Ö. KOVÁCS József (szerk.)

- 2023 *A vidék szovjetizálása*. Budapest, Jaffa Kiadó

CSÓTI Csaba

- 2003 A Historia Domusok szerepe a 20. századi magyar történelemben (Somogy és Csík megyei példák alapján). In Dobrossy István (szerk.): *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai*. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 438–446.

DARÁNYI Gyula – S. JANKOVICH Adél

- 1935 Egészségi vizsgálatok budapesti magániskolákban és egy pestkörnyéki munkáslakta községben. *Népegészségügy* 16. 253–257.

DÖVÉNYI Zoltán (főszerk.)

2012 *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest, Akadémiai Kiadó

EGRY Ferenc

1938 *Szociális intézmények és berendezések a M. Kir. Államvasutak műhelyeiben.* (kézirat)

EGYHÁZKÖZSÉGI IGAZGATÁSI SZABÁLYZAT

1930 *A katolikus egyházközségek igazgatásának szabályzata.*
Eger, Érseki Líceumi Könyvnyomda

ERŐS Ferenc

2015 Háború és forradalmak: a trauma és az erőszak szociálpszichológiai megközelítésben. In Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 135–164.

ESZTERGÁR Lajos

2008 Szociális közigazgatás. In Nyilas Mihály (szerk.): *Szociálpolitika-történeti szöveggyűjtemény*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 175–198. (Megjelent: Martonffy Károly (szerk.): *A mai magyar szociálpolitika. Az 1939. évi közigazgatási továbbképző tanfolyam előadása*. Budapest, 1939)

ECO, Umberto

2011 Ellenséget alkotni. In Uő: *Ellenséget alkotni és más alkalmi írások*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 8–35.

FASSIN, Didier

2019 A kiállított test. Esszé a törvénytelenység morális ökonómiájáról.
In Balogh László Levente – Takács Miklós – Valastyán Tamás (szerk.): *Áldozat-narratívák*. Budapest, Kijárat Kiadó, 108–133.

FEHÉR György

2019 *A származás kötelez. Gróf Károlyi Sándor (1831–1906)*
Budapest, Gondolat Kiadó

FÉL Edit – HOFER Tamás

2010 *„Mi, korrekt parasztok...” Hagyományos élet Átányon.*
Budapest, Korall

FÉNYES Elek

1851 *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leíratatik.* Pest, Kozma Vazul nyomdája. <http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyas/>
(utolsó letöltés: 2021. június 8.)

FERGE Zsuzsa

1998 *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből.*
Budapest, Kávé Kiadó

FORBÁTH Tivadar

1908 *Adatok a magyar szegényügy rendezéséhez.* Budapest, Márkus Samu Könyvnyomdája

FROMM, Erich

2010 *Utak egy egészséges társadalom felé.* Budapest, Napvilág Kiadó

GÁL Judit – DUJMOV Milán

2010 *Adatok a váci ortodox keresztény közösség történetéhez.* Vác, Vác Város Levéltára

GALTUNG, Johan

- 2004 Violence, War, and Their Impact. On Visible and Invisible Effects of Violence. *Forum for Intercultural Philosophy* 5
<https://them.polylog.org/5/fgj-en.htm?classId=05ac6996-903b-4cb3-be0f-0dc2e0667c7f&assignmentId=65dfcc2c-318e-444f-afd4-307b334d3542&submissionId=a4c18009-f97f-2196-f229-edc2cae1fb66> (utolsó letöltés: 2022. február 28.)

GÁRDONYI Máté

- 2024 A népneveléstől a társadalompolitikáig. Katolikus vidékfejlesztési törekvések a 18. század végétől a 20. század elejéig. In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vidékdiskurzusok – Vidékképek. Történeti elitek a földről, parasztról, faluról*. Budapest, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 157–207.

GERGELY Ferenc

- 1997 *A magyar gyermekvédelem története (1867–1991)*
Budapest, Püski Kiadó

GERGELY Jenő

- 1993 *A keresztényszocializmus Magyarországon (1924–1944)*
Gödöllő, Typovent Kiadó

GIANONE András

- 2010 *Az Actio Catholica története Magyarországon 1932–1948.*
Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola

GYÁNI Gábor

- 1992 *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja.*
Budapest, Magvető Kiadó
- 2008 Szociálpolitika és jótekonyság a két világháború közötti Magyarországon. In Szilágyi Csaba (szerk.): *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919–1945)*. Budapest, Gondolat Kiadó, 11–23.

- 2012 *Az urbanizáció társadalomtörténete – Tanulmányok.*
Kolozsvár, Komp-Press Kiadó
- GYÁNI Gábor – KÖVÉR György
- 2006 *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest, Osiris Kiadó
- HÁMORI Péter
- 2004 Kísérlet a magyar falu lakásügyének rendezésére a két világháború közötti Magyarországon. Az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet története. *Aetas* 19/1. 49–73.
- 2006 „Szegények mindig lesznek veletek...” *Tanulmányok szociálpolitika történetéből.* Budapest–Piliscsaba, PPKE BTK Szociológia Intézet
- HEGEDŰS József – MATICS Ferenc – NYILAS Mihály – TOSICS Iván
- 1997 A szociálpolitika. In Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században. II. kötet.* Szekszárd, Babits Kiadó, 253–274.
- HELLER Farkas
- 2008 A szociálpolitika alapja és lényege. In Nyilas Mihály (szerk.): *Szociálpolitika-történeti szöveggyűjtemény.* Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 161–173. (Megjelent: Martonffy Károly (szerk.): *A mai magyar szociálpolitika. Az 1939. évi közigazgatási továbbképző tanfolyam előadása.* Budapest, 1939)
- HETÉNYI VARGA Károly
- 1992 *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában I.*
Abaliget, Lámpás Kiadó
- HÉVIZI Józsa
- 2008 Szociális és karitatív tevékenység – autonóm egyházszervezetben – a Fehérvári Egyházmegyében, Budafokon (1919–1945). In Szilágyi Csaba (szerk.): *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919–1945).* Budapest, Gondolat Kiadó, 275–299.

HOBBSAWM, Eric

- 2006 A társadalomtörténettől a társadalom történetéig. In Uő: *A történelemről, a történetírásról*. Budapest, Napvilág Kiadó, 84–108.

HORVÁTH Gergely Krisztián

- 2007 A helytörténettől a társadalomtörténetig. *Létünk* 37/1. 96–109.

HORVÁTH M. Ferenc – HÖRÖMPŐ Gergely

- 2017 *Kisvác. Falu a városban*. Vác, Vác Város Levéltára

HORVÁTH Sándor

- 2012 Kié a szegény? A szegénység tabusítása, traumatizálása és a társadalmi gondoskodás felügyelete 1945 után. In Bögre Zsuzsanna – Keszei András – Ö. Kovács József (szerk.): *Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 229–237.
- 2015 Az erőszak államosítása és a kollektivizálás – kutatási problémák és keretek. In Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 9–27.

HUBAI László

- 2001 *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. I. kötet*. Budapest, Napvilág Kiadó

ILLÉS Nándor

- 1885 *A futóhomok megkötése, befásítása és használata*.
Budapest, Országos Erdészeti Egyesület

JAHODA, Marie – LAZARSFELD, Paul F. – ZEISEL, Hans

- 1999 *Marienthal. Szociográfiai kísérlet a tartós munkanélküliség hatásairól*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó

JOHAN Béla

- 2006 Gyógyul a magyar falu. In Bíró Judit (szerk.): *Hivatalos falukutatók. A vidéki Magyarország leírása 1930 és 1940 között*. Budapest, PolgART Könyvkiadó, 343–419. (Megjelent: M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet Közleményei 7. szám, Budapest, 1939)
- 2008 Zöldkeresztes egészségvédelmi munka. In Nyilas Mihály (szerk.): *Szociálpolitika-történeti szöveggyűjtemény*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 411–428.

KAPPANYOS Ilona

- 2020 „Hajlékában kell felkeresnünk őt” A védőnői modell kialakulása. *Sic Itur Ad Astra* 72. 133–152.

KAPRONCZAY Károly

- 1997 Társadalombiztosítás. In Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században. II. kötet*. Szekszárd, Babits Kiadó, 277–284.

KÁRÁSZ Győző

- 1947 *A Nemzeti Segély két éve*. Budapest

KÁROLYI Mihályné

- 1967 *Együtt a forradalomban*. Budapest, Európa Könyvkiadó

KERBOLT László

- 2006 A beteg falu. A magyar falu szociális és közegészségügyi rajza. In Bíró Judit (szerk.): *Hivatalos falukutatók. A vidéki Magyarország leírása 1930 és 1940 között*. Budapest, PolgART Könyvkiadó, 67–123. (Első megjelenés: 1934)

KESZEI András

2010 Az emlékezet rétegei. *Korall 11/41*, 5–34.

2015 Hely, identitás, emlékezet. In Keszei András – Bögre Zsuzsanna (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 11–16.

KOCSIS Piroska

2006 A szövőszéktől a miniszteri bársonyszékig. *Archivnet 6/4*.
https://www.archivnet.hu/politika/a_szovoszektol_a_miniszteri_barsonyszekig.html (utolsó letöltés: 2025. július 1.)

KORMOS Szilvia

2010 *A váci zsidó temető*k. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatóközpont

KOVÁCS Imre

1940 *A néma forradalom*. Budapest, Szolgálat és írás munkatársaságának könyvei, Cserépfalvi Kiadó

KOVÁCS Teréz

2012 Paraszttalanítás Magyarországon. In Bögre Zsuzsanna – Keszei András – Ö. Kovács József (szerk.): *Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 133–142.

KOVRIG Béla

1936 *Szociálpolitika*. Budapest, Magyar Szemle Társaság

LAKNER Zoltán

2012 *Szociálpolitika*. Budapest, Szent István Társulat

LÁSZLÓ T. László

2005 *Egyház és állam Magyarországon 1919–1945*.
Budapest, Szent István Társulat

LÉNÁR Andor

- 2009 Az út Hejcére – Pétery József váci püspök (1890–1967) életútja és meghurcoltatása a kommunista diktatúrában. In Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián (szerk.): *Egyén és nemzet Európa történelmében. Tanulmányok*. Budapest, Modern Minerva Könyvek I, Heraldika Kiadó, 79–121.
- 2017 *A Váci egyházmegye Hanauer Árpád István püspöksége idején (1919–1942)*. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola – Pécsi Egyháztörténeti Intézet

LINDEN VAN DER, Marcel

- 2008 A munkás önszegélyező egyletek: történeti áttekintés. In Nyilas Mihály (szerk.): *Szociálpolitika-történeti szöveggyűjtemény*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 63–84.

LOSONCZI Ágnes

- 1989 *Ártó-védő társadalom. Ahogy a társadalom betegít és gyógyít*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

LÜDTKE, Alf

- 1995 Introduction. What is the History of Everyday Life and Who are its Practitioners? In Lüdtke, Alf (ed): *The History of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. Princetown, New Jersey, Princetown University Press, 3–40.

MIKÓ Zsuzsanna

- 2008 A pócspetri-per(ek). In Szabó Csaba – Szigeti László (szerk.): *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948*. Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány, Új Ember Kiadó, 123–137.

MOLNÁR Antal

- 2001 Adatok a váci püspökség török kori történetéhez. *Egyháztörténeti Szemle* 2/2. 41–65.
<https://egyhaztortenetszemle.hu/ojs/index.php/e/issue/view/4/4>
(utolsó letöltés: 2025. július 4.)

MOLNÁR Erik

- 1945 Dr. Molnár Erik népjóléti miniszter nyilatkozata a szociálpolitika időszerű kérdéseiről. *Magyar Jövő*, 1945. július 6.

MONTETY de, Henry

- 2008 A magyar szociális katolicizmus, ahogyan Pierre Delattre SJ látta.
In Szilágyi Csaba (szerk.): *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919–1945)*. Budapest, Gondolat Kiadó

NEMES Dezső

- 1962 *Az ellenforradalom története Magyarországon 1919–1921*.
Budapest, Akadémiai Kiadó

OSTERHAMMEL, Jürgen

- 2009 *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*.
München, C.H.Beck

Ö. KOVÁCS József

- 2015a Állami erőszak, paraszti társadalom, kollektivizálás – kutatási kérdések és válaszok. In Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 29–48.
- 2015b A vidéki egyházi társadalomtörténet összehasonlítási lehetőségeiről (20. század). In Bánkuti Gábor – Nagy Mihály Zoltán (szerk.): *Az Egyház társadalmi – a társadalom Egyháza*. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 9–20.

- 2019 Pócspetri, a „rendőrgyilkos falu”: Kommunista szómágia és társadalmi reakciók az egyházi iskolák államosítása idején. In Fazekas Ferenc – Fedeles Tamás – Nagy Levente (szerk.): *Évszázadok forгатagában. Keresztényüldözés – Krisztianizáció – Egyház*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Egyháztörténeti Kutatóközpont, 131–150.
- 2022 A rendszerváltozás vidéki tapasztalattörténeti előzményei. In Ö. Kovács József – Schlett András (szerk.): *„A föld nem tud futni.” A rendszerváltás vidéken*. Budapest, Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár – Nemzeti Emlékezet Bizottság, 11–34.
- PÁLOS Károly
- 1934 *Szegénység, szegénygondozás*. Szombathely, Martineum Könyvnyomda
- PAPP Barbara
- 2014 *A kaszáskeresztesek és Dévaványa*. Budapest, Gondolat Kiadó
- PARIS, Rainer
- 2019 A tehetetlenség mint a nyomásgyakorlás eszköze. Gondolatok az áldozatiság retorikájáról. In Balogh László – Takács Miklós – Valastyán Tamás (szerk.): *Áldozat-narratívák*. Budapest, Kijárat Kiadó, 70–84.
- PETŐ Andrea
- 1998 *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből 1945–1951*. Budapest, Seneca Könyvkiadó Kft.
- 2000 Nők és politika. Politikus nők és nagyasszonyok. In Balogh Margit és S. Nagy Katalin (szerk.): *Asszonysorsok a 20. században*. Budapest, BME Szociológiai és Kommunikációs Tanszék
- 2018 *Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak története Magyarországon a II. világháború alatt*. Budapest, Jaffa Kiadó
- PETRÁS Éva
- 2024 A parasztromantika hosszú alkonya. A politikai elit agrárdiskurzusának főbb tendenciái a Horthy-korszakban. In Horváth Gergely Krisztián

(szerk.): *Vidékdiskurzusok – vidékképek. Történeti elitek a földről, parasztról, faluról.* Budapest, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 61–117.

POMOGYI László

2001 *Szegényügy és a községi illetőség a polgári Magyarországon.*
Budapest, Osiris Kiadó

PÜSKI Levente

2013 Ellenségből bűnbak. Az MKP arisztokrácia-képe 1945 után. In Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben.* Pécs–Budapest, Kronosz Kiadó, 433–443.

REGŐCZI István

1993 *Az Isten vándora.* Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár
http://www.ppek.hu/konyvek/Regoczi_Istvan_Az_Isten_vandora_1.pdf
(utolsó letöltés: 2025. január 25.)

SÁPI Vilmos (szerk.)

1983 *Vác története I-II.* Studia Comitatus 13-14. Szentendre, Pest megyei Múzeumok Igazgatósága

SCHLUMBOHM, Jürgen

2000 Mikrotörténelem – makrotörténelem. *Aetas* 15/4. 170–179.

SCHÖTTLER, Peter

1995 Mentalities, ideologies, discourses on the „third level” as a theme in social-historical research. In Lüdtke, Alf (ed): *The History of Everyday Life. Reconstructing –Historical Experiences and Ways of Life.* Princeton, New Jersey Princeton University Press, 72–115.

SIMON Tamás

- 1999 Orvostudomány. In Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században. IV. kötet.* Szekszárd, Babits Kiadó, 529–545.

SIPOS Balázs

- 2022 *Személyes források és a történelmi tapasztalat elbeszélése. Egyének és közösségeik Magyarországon, 1848–1948.* Budapest, Napvilág Kiadó

SIPOS Károly

- 2000 *Régi keszi történetek.* Dunakeszi, Dunakeszi Önkormányzata.

SIPOS Levente (szerk.)

- 2014 *Dokumentumok a magyar nőmozgalom történetéből 1944–1948.* Budapest, Alfadat-Press Nyomdaipari Kft.

SÓBER Péter

- 2014 Fejezetek a kecskeméti szegénypolitika történetéből. A Horthy-akció (1922–1923) *Múltbanéző* 8. szám
https://mnl.gov.hu/mnl/bkml/multbanezo_8_4 (utolsó letöltés: 2025. december 28.)

STURM Albert (szerk.)

- 1888 *Új országgyűlési almanach 1887–1892. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól.* Budapest, Pesti Lloyd Társulat Könyvnyomdája

SZABÓ Zoltán

- 1935 Hét falu táplálkozási viszonyai.
Magyar Szemle 25/9-12. szám. 132–141.

SZALAI Júlia

- 1998 *Uram! A jogaimért jöttem!* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó

SZIJÁRTÓ M. István

- 2006 A mikrotörténelem. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe: hagyományok irányzatok, módszerek*. Budapest, Osiris Kiadó, 500–520.
- 2014 *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Budapest, L'Harmattan Kiadó

SZOLNOKY Erzsébet

- 2003 *Szociális igazságosság és keresztény szeretet. Giesswein Sándor a magyar keresztényszociális és kereszténydemokrata gondolkodás megalapozója*. Budapest, Éghajlat Könyvkiadó

TOMKA Béla

- 2015 *Szociálpolitika. Fejlődés, formák, összehasonlítások*. Budapest, Osiris Kiadó
- 2018 Erőszak a történelemben: jelentések és hosszú távú trendek. *Aetas* 33/3. 170–185.
- 2020 A Horthy-korszak társadalom- és gazdaságtörténetének kutatása: újabb eredmények és viták. In *A Horthy-korszak vitatott kérdései. Konferencia, MTA Székháza, Dicsőterem 2020. szeptember 14-15*. Budapest, Kossuth Kiadó, 17–32.

TÓTH Judit

- 2014 Áruhalmozás vs. pultagitáció, avagy „az ellenség ismét a közellátás vonalán próbál zavart okozni.” In Schramek László és Kiss Anita (szerk.): *Tanulmányok Pest megye múltjából V*. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, 137–152.
- 2017 Paraszti terhek Pest megyében 1945–1946-ban. In Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 701–718.

TÓTH Tibor

2018 *Társadalmi problémák a vidéki Magyarországon és szociálpolitikai viták a törvényhozásban az 1930-as években.* Budapest, Gondolat Kiadó

VALUCH Tibor

2005 *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, Osiris Kiadó

VÁLYI András

1796–1799 *Magyar Országnek leírása [...] I–III. kötet.* Buda, A királyi Universitasnak betüivel. <https://mek.oszk.hu/14500/14515/>
(utolsó letöltés: 2021. június 8.)

VARGA Károly

2005 *Vasúti járműjavító üzemek története.* Budapest, Magyar Államvasutak

VARGA Szabolcs

2006 A gyermekvédelem Magyarországon, különös tekintettel Sopron vármegyére (1945–1950). *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tomus VI, Fasciculus 8.* Szegedi Tudományegyetem, 199–246.

VÁCI TÖRTÉNELMI TÁR I.

1996 *„Késő maradványainknak tétessen jegyzésben”. Írásos emlékek Vác város múltjából (1074–1990).* Összeállította: Horváth M. Ferenc – Pintér Tamás. Vác Város Önkormányzata

VÉRTESI Lázár

2017 Frontátvonulások a Pécsi Egyházmegyében a Historia Domusok tükrében. In Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 379–409.

VIRÁNYI Péter

2020

A propaganda (ál)ruhája. In Sólyomfi Andrea Hanna – Virányi Péter (szerk.): *A propaganda propagandája*. Budapest, Gondolat Kiadó, 11–87.

VÖRÖS Géza

2013

Sasik a viharban. Egy gyermekmentő pap meghurcoltatásai a diktatúra évtizedeiben. *Betekintő* 2013/4. 1–15.

ZILAHY Lajos

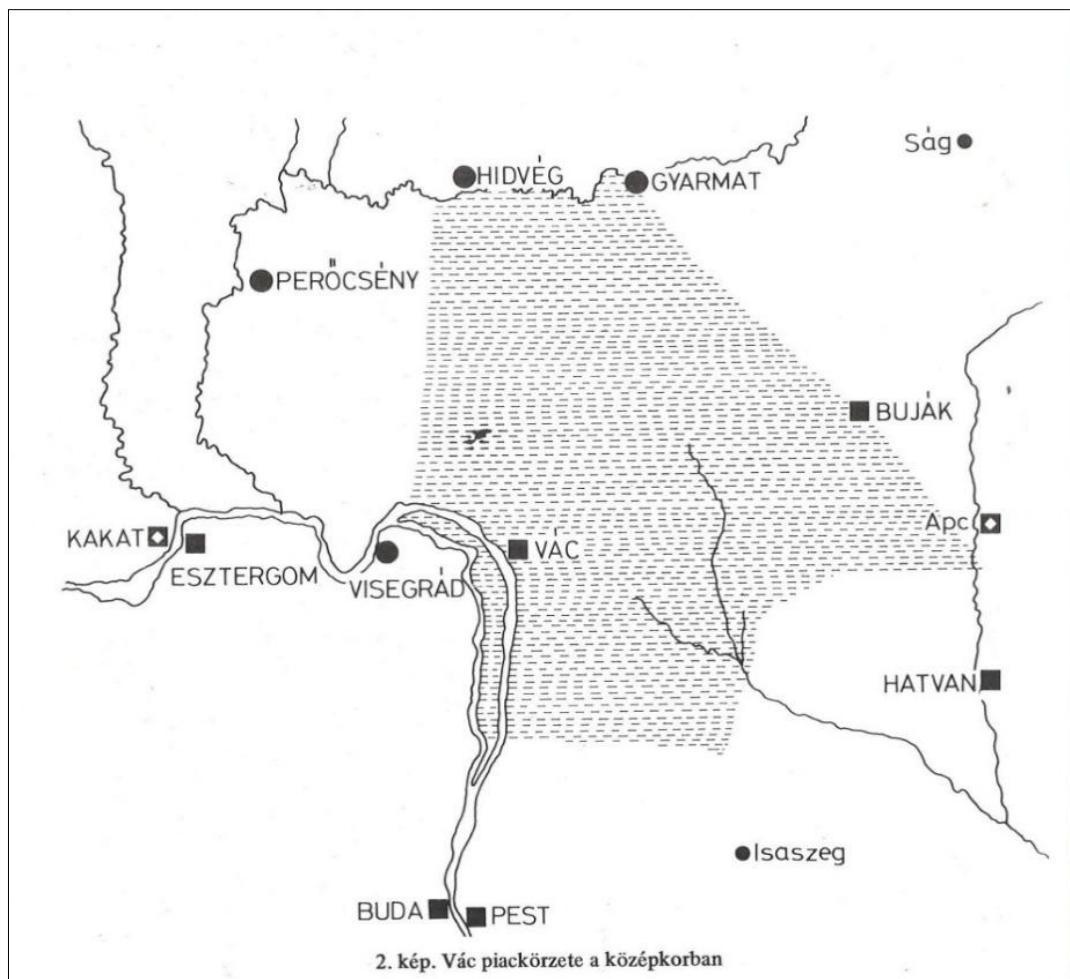
1945

A fordított betűk. *Magyar Jövő*, 1945. július 6.

Függelékek

1. térkép: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye közigazgatása (1930)

(forrás: <http://lazarus.elte.hu/hun/maps/1910/ppsk.jpg> utolsó letöltés: 2026. február 13.)

1. táblázat: Váci járás jelenlevő összes népessége

(KSH 1920: 96–98; KSH 1930: 180–184; KSH 1941: 122–124); KSH 1949: 222.)

Település	1920	1930	1941	1949
Acsa	1156	1280	1279	Aszódi járáshoz csatolták
Alag	2265	3015	3801	1950-ben Dunakeszivel egyesítették
Alsógöd	966	1430	2903	3601
Csomád	857	885	875	769
Csővár	634	642	704	Aszódi járáshoz csatolták
Dunakeszi	4106	6053	8365	12078
Felsőgöd	1647	3024	3733	4233
Fót	4217	5109	6403	6537
Kisnémedi	940	994	922	958
Kosd	1950-ig Nógrád megyéhez tartozott	-	-	2092
Órszentmiklós	1070	1355	1421	1571
Penc	1950-ig Nógrád megyéhez tartozott	-	-	1356
Pestújhely	7896	1924-ben a Központi járáshoz csatolták	-	-
Püspökhatvan	1369	1502	1528	Aszódi járáshoz csatolták
Püspökszilágy	1132	1103	1095	1062
Rád	1950-ig Nógrád megyéhez tartozott	-	-	1316
Rákospalota	36008	1923-tól rendezett tanácsú városként külön szerepel	-	-
Szód	3021	4712	5021	4558
Vácbottyán	621	646	747	761
Vácduka	734	709	720	826
Váchartyán	1091	1186	1196	1319
Váckisújfalu	516	557	488	Aszódi járáshoz csatolták
Vácrátót	1186	1377	1318	1410
Veresegyház	3130	4448	5663	6055
Zsidó (1943-tól Vácegres)	1041	1085	1108	Aszódi járáshoz csatolták
Összesen	75603	41112	49290	50502
Vác város	19395	20960	22130	21319

2. táblázat Nagykátai járás jelenlevő összes népessége

(KSH 1920: 94; KSH 1930: 178; KSH 1941: 120–122; KSH 1949: 220)

Település	1920	1930	1941	1949
Farmos	2828	3184	3526	3946
Kóka	4394	4868	4661	4638
Nagykátá	9975	11005	10764	11271
Pánd	2100	2072	2035	2206
Szentlőrinc-kátá	1898	2314	2074	2325
Szentmárton-kátá	3621	3933	4096	4398
Tápióbicske	4184	4226	3993	4141
Tápiógyörgye	5896	6147	5926	6039
Tápióság	2317	2596	2525	2647
Tápiószecső	3131	3902	4313	4670
Tápiószele	9739	9817	10165	7392
Tápiószentmárton	4613	5367	6066	6910
Tóalmás	3170	3389	3403	3534
Tápiószőlős (1947-től)	-	-	-	3418
Összesen	57866	62820	63547	67535

3. táblázat: Váci járás vallási megoszlása a nagyobb felekezetekben, 1920.
(KSH 1920: 97–99)

Település	Római katolikus	Református	Evangélikus	Izraelita
Acsa	234	19	885	15
Alag	1788	289	135	19
Alsógöd	798	84	39	18
Csomád	64	1	787	2
Csővár	96	2	518	17
Dunakeszi	3667	243	76	80
Felsőgöd	1364	151	55	53
Fót	1726	1911	514	19
Kisnémedi	909	15	2	13
Órszentmiklós	322	666	17	8
Pestújhely	5632	1267	397	445
Püspökhatvan	1338	5	20	5
Püspökszilágy	1098	7	23	3
Rákospalota	25696	5062	2579	2203
Szöd	2809	98	82	17
Vácbotyán	488	19	110	-
Vácduka	685	25	15	9
Váchartyán	472	510	78	10
Váckisújfalu	286	1	226	3
Vácrátót	1144	16	8	17
Veresegyház	1950	929	167	55
Zsidó	576	15	433	5
Összesen	53142	11335	7166	3016
Vác város	14806	1804	565	2063

Baptisták: Fót: 30, Órszentmiklós: 56, Rákospalota: 34

4. táblázat: Nagykátai járás vallási megoszlása a nagyobb felekezetekben, 1920.
(KSH 1920: 95)

Település	Római katolikus	Református	Evangélikus	Izraelita
Farmos	2367	157	275	23
Kóka	4227	57	13	89
Nagykáta	9280	340	56	276
Pánd	304	1755	10	18
Szentlőrinc-káta	1863	13	3	16
Szentmárton-káta	1691	1840	41	33
Tápióbicske	3799	199	117	57
Tápiógyörgye	5544	253	22	66
Tápióság	2277	26	12	-
Tápiószecső	3030	69	12	15
Tápiószele	7469	1745	360	155
Tápiószentmárton	3147	226	1201	31
Tóalmás	3041	88	11	29
Összesen	48039	6768	2133	808

5. táblázat: Váci járás lakóházai 1920-ban (KSH 1920: 97)

Település	kőből vagy téglából	kő/téglaalap vályogból/sárból	vályogból vagy sárból	fából vagy más anyagból
Acsa	50	14	159	-
Alag	304	5	-	28
Alsógöd	140	7	10	4
Csomád	6	4	162	-
Csővár	4	25	95	-
Dunakeszi	429	95	116	22
Felsőgöd	210	73	60	38
Fót	405	73	194	9
Kisnémedi	1	5	153	-
Órszentmiklós	13	23	170	1
Pestújhely	851	116	10	37
Püspökhatvan	9	250	-	-
Püspökszilágy	7	6	176	-
Rákospalota	3110	472	426	121
Szöd	110	71	221	28
Vácbotyán	5	6	86	-
Vácduka	5	22	60	1
Váchartyán	12	19	126	-
Váckisújfalu	-	43	35	-
Vácrátót	9	85	84	-
Veregyház	61	51	440	6
Zsidó	5	12	165	1
Összesen	5746	1477	2948	296
Vác város	804	852	313	12

6. táblázat: Nagykátai járás lakóházai 1920-ban (KSH 1920: 95)

Település	kőből vagy téglából	kő/téglaalap vályogból/sárból	vályog vagy sárból	fából vagy más anyagból
Farmos	6	16	457	1
Kóka	14	22	737	2
Nagykáta	40	398	1379	2
Pánd	5	52	307	1
Szentlőrinc-káta	1	11	314	-
Szentmárton-káta	21	101	582	1
Tápióbicske	15	20	880	2
Tápiógyörgye	12	142	984	1
Tápióság	10	19	368	-
Tápiószecső	31	15	447	-
Tápiószele	34	45	1658	-
Tápiószentmárton	20	163	487	-
Tóalmás	8	23	483	-
Összesen	217	1027	9083	10

7. táblázat: Budapest és agglomerációjának népességszám-változása a korabeli igazgatási határok között (DÖVÉNYI 2012: 521)

Év	A lakosság száma			Növekedés Nagy-Budapesten (1910 = 100%)
	Budapesten	Agglomerációban	Nagy-Budapesten	
1910	880 880	217 360	1 098 240	-
1920	929 690	287 928	1 217 618	110,9%
1930	1 006 184	415 215	1 421 397	129,4%
1941	1 164 963	547 828	1 712 791	156,0%
1949	1 057 912	532 404	1 590 316	144,8%

8. táblázat: Kimutatás az 1923. február hóban foglalkozás nélkül maradt mezőgazdasági munkások foglalkoztatásáról Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében (MNL-PML-IV. 401-b-314, 146/1924. 1/D)

Járás/város	Foglalkozás nélküli mezőgazdasági munkások /családfők/ száma	Az eltartott családtagok száma	Foglalkozást nyert munkanélküli családfők száma	Munkanapok száma	Munkabér készpénzben (korona)	Munkabér természetben								Természetbeni munkabér pénzértéke (korona)	Munkabér összesen
						búza (kg)	rozs (kg)	árpa (kg)	bab (kg)	fa (kg)	tengeri (kg)	liszt (kg)			
Abonyi	867	2928	24	29	-	-	2458	-	-	-	-	-	196 640	196 640	
Alsódabasi	8	33	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Aszódi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Biai	239	751	69	493	-	1868	114,2	16	180	1108	-	-	702 223	702 223	
Dunavecsei	22	-	22	48	21 300	-	14	-	-	-	-	-	1400	22 700	
Gödöllői	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Gyömrői	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Kalocsai	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Kiskőrösi	283	1158	36	66	41 052	-	224	-	-	-	-	-	17 920	58 972	
Kiskunfélegyházi	407	1351	129	276	20 400	-	382	-	-	-	1107	-	212 910	233 310	
Központi	30	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Kunszentmiklósi	512	1607	135	624	24 375	-	2786	-	-	-	-	375	255 890	280 265	
Monori	38	-	38	152	76 000	-	-	-	-	-	-	-	-	76 000	

Nagykátai	740	1817	125	92	16 900	966	816	.	.	.	1142	.	381 144	398 044
Pomázi	80	-	80	40	40 000	.	.	.	.	.	.	.	-	40 000
Ráckevei	175	495	55	139	93 000	.	.	.	.	.	.	1776	177 600	270 600
Váci	235	540	223	495	283 649,40*	.	.	.	.	.	.	.	-	383 649,40*
Cegléd város	152	156	31	213	42 609	.	.	.	.	.	.	2569,50	456 120	498 729
Kalocsa város	260	680	58	169	-	.	.	.	.	.	.	5640	1 082 880	1 082 880
Kiskunfélegyháza város	462	1200	94	703,5	-	188	5692	.	.	.	.	.	643 228	643 228
Kiskunhalas város	70	160	70	141	-	.	1357	.	.	.	.	.	111 274	111 274
Nagykőrös város	217	780	49	863	443 582	.	.	.	.	.	.	930	139 380	582 962
Összesen	4897	13 677	1238	4543,5	1 202 867,40	3022	13 843,2	16	180	1108	2249	11 290,50	4 378 609	5 581 476,40

* A forrásban elírás szerepel, a végösszegben szereplő 383 649,40 korona a valószínűbb adat, mivel az előző, 1923. január hónapban ugyanennyi foglalkoztatott munkásnak 444 munkanapra összesen 330 840,40 koronát fizettek ki. (MNL-PML-IV. 401-b-314, 146/1924. 1/C)

9. táblázat: Kimutatás az 1923. február hóban munkaképtelen mezőgazdasági ínségesek segélyezéséről Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében (MNL-PML-IV. 401-b-314, 146/1924. III/D)

Járás/város	Munkára képtelen mezőgazdasági ínségesek száma	A segélyezett munkára képtelenek száma	Segély készpénzben (korona)	Segély természetben								Természetbeni segély ellenértéke (korona)	Összesen
				búza (kg)	rozs (kg)	liszt (kg)	szalonna (kg)	szén (kg)	cipő (pár)	burgonya (kg)	fa (kg)		
Abonyi	1319	1314	-	2426,80	392	6225	1	.	.	.	.	1 306 240	1 306 240
Alsódabasi	633	95	1500	.	166	.	.	.	1	.	.	7600	9100
Aszódi	145	145	42 957	.	.	.	.	.	.	.	.	-	42 957
Biai	7	1	3115	.	.	.	.	.	.	.	.	-	3115
Dunavecsei	196	196	2300	.	3019	355	.	.	.	.	.	337 400	339 700
Gödöllői	376	114	50 508	.	390	1680	.	.	.	.	.	246 435	296 943
Gyömrői	-	-	-	.	.	.	.	.	.	.	.	-	-
Kalocsai	-	-	-	.	.	.	.	.	.	.	.	-	-
Kiskőrösi	-	-	-	.	.	.	.	.	.	.	.	-	-
Kiskunfélegyházai	187	173	-	.	594	500	.	.	.	.	.	146 280	146 280
Központi	72	72	71 251			15	.	400				3028	74 279

Kunszentmiklósi	324	76	-	·	343	·	·	·	·	·	·	27 440	27 440
Monori	180	180	89 005	480	1492	1420	·	·	·	1229	5800	859 000	948 005
Nagykátai	963	963	6000	·	329	2736	·	·	·	·	700	549 411	555 411
Pomázi	43	43	-	·	350	·	·	·	·	·	·	5250	5250
Ráckevei	-	-	-	·	·	·	·	·	·	·	·	-	-
Váci	217	152	165 900	·	100	12	·	·	·	·	·	4450	170 350
Cegléd város	526	526	733 293	·	·	820	·	·	50	·	·	687 800	1 421 093
Kalocsa város	62	62	-	·	·	1020	·	·	·	·	·	195 840	195 840
Kiskunfélegyháza város	-	-	-	·	·	·	·	·	·	·	·	-	-
Kiskunhalas város	-	-	-	·	·	·	·	·	·	·	·	-	-
Nagykőrös város	-	-	-	·	·	·	·	·	·	·	·	-	-
Összesen	5250	4118	1 167 829	2906,80	7175	15783	1	400	57	1129	6500	4 376 204	5 544 033

10. táblázat: A Váci járás I. világháborús elesett katonái, hadiözvegyei és hadiárvai
PPSK VM. CÍMTÁRA 3, 1931. 169–220)

Település*	Lélekszám (1920)	Bevonult katonák száma	Elesett katonák (%)	Hadiözvegyek száma	Hadiárvak száma
Acsa	1156	108	34 (31,5%)	9	4
Alsógöd	1200	29	9 (31%)	3	2
Csomád	915	135	28 (20,7%)	9	25
Csővár	632	86	32 (37,2%)	8	6
Dunakeszi	5200	549	116 (21,1%)	67	98
Felsőgöd	2438	38	16 (42,1%)	14	28
Fót	4217	880	98 (11,1%)	31	8
Kisnémedi	1025	102	28 (27,4%)	13	32
Órszentmiklós	1100	216	28 (12,9%)	12	11
Püspökhatvan	1410	200	53 (26,5%)	26	14
Püspökszilágy	1189	224	35 (15,6%)	18	54
Szód	5000	n.a.	54	25	21
Vácbottyán	621	146	17 (11,6%)	3	n.a.
Vácduka	765	68	22 (32,3%)	13	25
Váchartyán	1091	133	32 (24%)	19	22
Váckisújfalu	522	115	13 (11,3%)	4	7
Vácrátót	1186	139	28 (20,1%)	17	26
Veresegyház	3010	320	48 (15%)	12	2
Zsidó	1053	226	23 (10,2%)	6	5
Összesen	33 730	3 714	714 (19,2%)	309 (0,92%)	390 (1,16%)

* Alag községre nem tüntették fel az adatokat

11. táblázat: A Nagykátai járás I. világháborús elesett katonái, hadiözvegyei és hadiárvai
PPSK VM. CÍMTÁRA 5, 1931. 122–168)

Település	Lélekszám (1920)	Bevonult katonák száma	Elesett katonák száma (%)	Hadiözvegyek száma	Hadiárvak száma
Farmos	3227	287	83 (28,9%)	53	6
Kóka	4260	569	51 (8,9%)	72	15
Nagykáta	12 000	2131	272 (12,7%)	98	55
Pánd	2200	307	69 (22,5%)	20	1
Szentlőrinc-káta	2100	n.a.	48	14	34
Szentmárton-káta	3760	497	82 (16,5%)	32	55
Tápióbicske	4185	500	152 (30,4%)	35	23
Tápiógyörgye	6750	817	142 (17,4%)	57	8
Tápióság	2540	343	44 (12,8%)	23	8
Tápiószecső	3108	450	63 (14%)	11	13
Tápiószele	9780	1500	207 (13,8%)	107	62
Tápiószentmárton	4613	510	98 (19,2%)	22	11
Tóalmás	3176	330	110 (33,3%)	38	16
Összesen	61 699	8 241	1 421 (17,2%)	582 (0,94%)	307 (0,49%)

12. táblázat: Forgalmi összeköttetés és közegészségügyi ellátottság a Váci járásban
(PPSK VM. CÍMTÁRA 3, 1931. 169–220.)

Település	Lélekszám (1930)	Közlekedés	Orvosok	Gyógyszertár	Bábák
Acsa	1286	saját vasútállomás 1,4 km-re	egy körorvos	egy gyógyszerész	n.a.
Alag	3016	két saját vasútállomás (Dunakeszi-Alag és Alagi-Major)	két községi orvos; egy fogorvos	egy gyógyszerész	n.a.
Alsógöd	1430	saját vasútállomás	egy orvos/fogorvos	n.a.	n.a.
Csomád	885	saját vasútállomás 3 km-re	n.a.	n.a.	n.a.
Csővár	643	vasútállomás 6 km-re (Acsa)	n.a.	n.a.	n.a.
Dunakeszi	6119	3 vasúti megállóhely (Dunakeszi-Alag; Dunakeszi és Dunakeszi-Főműhely)	egy községi orvos; két magánorvos	egy gyógyszertár	n.a.
Felsőgöd	3023	saját vasútállomás	egy községi orvos; egy magánorvos	egy gyógyszertár	n.a.
Fót	5108	saját vasútállomás	két községi orvos	egy gyógyszerész	egy szülésznő
Kisnémedi	1032	vasútállomás 4,17 km-re (Váchartyán)	n.a.	n.a.	n.a.
Őrszentmiklós	1353	saját vasútállomás 2 km-re	n.a.	n.a.	n.a.
Püspökhátvan	1502	saját vasútállomás	n.a.	n.a.	n.a.
Püspökszilágy	1120	vasútállomás 7 km-re (Váchartyán)	n.a.	n.a.	n.a.
Sződ	4698	saját vasútállomás 3,6 km-re	egy községi orvos; egy magánorvos	n.a.	n.a.
Vácbotyán	651	saját vasútállomás 1 km-re	n.a.	n.a.	n.a.
Vácduka	711	vasútállomás 2,3 km-re (Vácrátót)	n.a.	n.a.	n.a.
Váchartyán	1178	saját vasútállomás	egy körorvos	egy gyógyszertár	n.a.
Váckisújfalu	558	vasútállomás 3,5 km-re (Galgamácsa)	n.a.	n.a.	n.a.
Vácrátót	1377	saját vasútállomás	n.a.	n.a.	n.a.
Veresegyház	4580	saját vasútállomás	egy körorvos; egy magánorvos	egy gyógyszertár	egy szülésznő
Zsidó	1086	vasútállomás 3,5 km-re (Galgamácsa)	n.a.	n.a.	n.a.

13. táblázat: Forgalmi összeköttetés és közegészségügyi ellátottság a Nagykátai járásban
(PPSK VM. CÍMTÁRA 5, 1931. 122–168)

Település	Lélekszám (1930)	Közlekedés	Orvosok	Gyógyszertár	Bábák
Farmos	3280	saját vasútállomás	egy magánorvos	-	egy községi szülésznő
Kóka	4781	vasútállomás 6 km- re, 3 autóbuszjárat	körorvos látja el	egy gyógyszertár	két szülésznő
Nagykáta	11 005	saját vasútállomás és autójárat	Járásorvos (dr. Sepsey Mihály); egy községi orvos; két magánorvos; egy magán fogorvos	két gyógyszertár	egy községi szülésznő
Pánd	2078	vasútállomás 16 km-re; autóbuszjárat Nagykátára	n.a. (valószínűleg körorvos látja el)	-	-
Szentlőrinc-káta	2408	vasútállomás 12 és 6 km-re; (autóbuszjárat és bérkocsijárat nincs)	n.a. (valószínűleg körorvos látja el)	-	-
Szentmártonkáta	3970	saját vasútállomás (2,5 km-re)	egy körorvos; egy OTI orvos	egy gyógyszertár	-
Tápióbicske	4631	vasútállomás 8 km- re; autóbuszjárat Nagykátára	egy körorvos; egy magánorvos	egy gyógyszertár	-
Tápiógyörgye	6206	saját vasútállomás	egy községi orvos; egy uradalmi orvos	egy gyógyszertár	két szülésznő
Tápióság	2658	vasútállomás 7,2 km-re	n.a. (valószínűleg körorvos látja el)	-	egy szülésznő
Tápiószecső	3900	saját vasútállomás	egy községi orvos	egy gyógyszertár	-
Tápiószele	10 027	saját vasútállomás	egy községi orvos; egy másodorvos; egy gyakorlóorvos	két gyógyszerész	-
Tápiószentmárton	5366	vasútállomás 13 km-re	egy községi orvos; két magánorvos	egy gyógyszertár	-
Tóalmás	3385	vasútállomás 10 km-re, autóbuszjárat van	egy magánorvos		két szülésznő

1. forrás: APPONYI KÉZIRAT: 175.

Magános kis csőszkunyhóban éldegél egy árva lány. Senkije a világon. Napszámból él, ha van napszám, – ha nincs, hát csak úgy teng-leng. Összebarátkozik egy orosz fogollyal, együtt éldegélnek azontúl a szőlőhegynek oldalában. Tavaszra szép, szőke kékszemű babát dajkál a hatalmas termetű orosz. Akárhányszor rendelik a munkára másfelé, csak viasszözik. Csendörök keresik, - hétszámra bujkál egy beomlott pincében, – nem tud elszakadni a kis lányától. Hazamegy Oroszországba, megszerzi az iratait, – negyven napos gyaloglás után megint csak „itthon” van. Sok baj és veszély között hű maradt a kis családjához. Most már hites ura az árva lánynak, kis fiúk is született azóta, boldogság lakik a kis kunyhóban.

2. forrás: APPONYI KÉZIRAT: 165.

Sok gyerekes családapá mozgósítás óta fronton. Megtört, szomorú ember, köszönni jön az irodára. Amíg a fronton volt, kis gyermeke született, – a hetedik. Az anyá tüdőbajos lett, meghalt. A férj otthon volt a gyermek születése után két nappal szabadságra, aztán visszament, felesége halálakor nem is engedték haza. Most fél év múlva hazajött, s legkisebb árvája a Csecsemő Szállóban nevelődik. Együtt megyünk fel a szállóba, – lassan, szomorúan ballag mellettem. A gyermekszálló fehér szobájában tíz kis ágyban tíz egyforma fehér pólyában, tíz kis csecsemő, – olyan egyformák az idegen szemnek, – nincs köztük semmi különbség. Az apa megáll egy percre, aztán gondolkodás nélkül odasiet az egyik kis fehér ágyhoz, felkapja a kisbabát, öleli, csókolja, sírva... „én kis árvám, kis Bözsikém, kicsi virágom”. Honnan ismerte meg fél esztendő múlva a kislányát, mikor csak két napos korában látta, akkor is csak egynéhány órára?

Vác megyei város polgármesterétől

1035/1945. kig.

FELHÍVÁS

adakozásra a Nemzeti Segélyakcióhoz.

Szörnyű vihar vonult át magyar Hazánk ezer éven át vérel áztatott földjén. Városok, falvak pusztultak el, otthonok semmisültek meg s a nagy pusztulásban legtöbbször szenvedett fővárosunk, Budapest.

A művész ecsetje, az író ihletett tolla soha nem lesz képes hű képet adni annak a szörnyű pusztulásnak, amely szerle az egész országban és annak szívében egy magyar földre lévedt lajfun eddig nem ismeri erejét mulatja.

Mindenütt romok... romok...

S a romok közül csontlá fogyott karok nyúlnak ki, esdeklőnl Gyermekek, ifjak, apák, anyák erőllen hangon kenyérért, otthonért könyörögnek.

És ahová az Ur kegyelméből nem ért el a vihar,

vagy nem teljes erejével ért el oda, megmozdult a szív:

— Mentjük meg az éhező magyarit!

— Teremtünk otthon magyar testvéreinknek!

Önként kell számyra a **Nemzeti Segélyakció**, melynek hivatása: az utolsóelőtti pillanatban megjelenni ott, ahol a legnagyobb a szükség!

* * *

Városunkon is átvonult a vihar! A szörnyű magyar sors minket sem kímélt meg! A mérleg még ma is áttekinthetetlen. Csak annyit tudunk: rengeteg a mi veszteségünk! De tudjuk azt is, a főváros és sok más magyar város és falu még nálunk is többet szenvedett és többet veszített!

Ebben a tudatban hívom fel a város lakosságát, nyissa meg szívé a még szerencsétlenebbek részére, azok részére, akiknek semmijük sem maradt és adakozzunk a Nemzeti Segélyakcióra!

Adjon mindenki ereje szerint!

A **Nemzeti Segélyakció** mindent elfogad. Pénzt és természetbeni adományt.

Adakozzanak a gyári munkások, tisztviselők, gazdák, iskolák, hivatalok, iparosok, kereskedők, magánosok és ebből az országépítő adakozásból ne maradjon ki senki!

A gyűjtés eredményesebbé tétele céljából felhívom a gyárak, hivatalok, intézetek vezetőit, a gazdaköröket, az

iskolák igazgatóit, az Ipartestületet és Ipartársulatot, a Kereskedők Egyesületét, bocsássanak ki gyűjtőveket, hogy a gyűjtés a leggyorsabban lebonyolítható legyen.

Kétszeresen ad, aki azonnal ad!

A gyűjtőveket, a pénz- és természetbeni adományokat a polgármesteri hivatalban (Városháza, I. em.) kell leadni.

A gyűjtés eredményét azonnal leszállítatom a **Nemzeti Segélyakció** budapesti központjába.

Április 29-én és május.1-én, a munkásság nagy ünnepén a város különböző helyein urnákban gyűjtenek a Nemzeti Segélyakcióra.

A társadalom szívére és áldozatkészségére az elmúlt évtizedek alatt igen sok alkalommal és talán feleslegesen sokszor is apelláltak.

A **Nemzeti Segélyakció** sürgelő kérése egyikhez sem hasonlítható.

Vác, 1945. évi április hó 26-án.

Ennél borzalmasabb tartalmú kérelemmel nem fordult még senki a magyar társadalomhoz!

Új honfoglaláshoz, új országépítéshez adod, amit adsz!

Polgártársam! Adakozz erődön felül is!

Dr Kristóf Béla s. k.

polgármester.

4. forrás: Konecsni György: „A kenyér itt kezdődik” MKP-plakát, 1945
(BAKOS 2007: 101)

5. forrás: Jankovich Józsefné segélykérő levele (a levelet szöveghűen közlöm)
(VPKL-A-1-a Actio Catholica 10, 5110/1947. 11/B)

Mélyen Tisztelt Igazgató Úr! Nagyon szerencsétlen asszony és anya fordul Önhöz segítségért. Fiam 8 évig járt Önökhöz gimnáziumban, nagyon jó és szorgalmas fiú volt Szalay László, az első házasságból született, férjem egyetemi m. tanár, természettudós volt. Második házasságomból is két leányom volt, s özvegy emberhez mentem, neki is egy leánya volt. Rákosszentmihályon laktunk egy 4 szobás villában, volt hozzá egy külön álló kis ház a kert végében, és ki szoktuk adni nyáron nyaralóknak, 44 nyarán is két hölgy kivette, rendesen bejelentették magukat református vallásúnak, jártak-keltek, egy szép napon reggel megjelenik négy nyilas vezér, és minket is velük együtt vittek Svábhegyre Gestapohoz, onnét egy hét múlva férjemet és két leányomat Komárom felé vitték, az úton megszökött a férjem és kisebbik leányom, az asszony leányunkat soha többé nem láttuk, a kisebbiket meg most dec. 29-én temettük el meghalt szentesi kórházban megzavarodott, a sok félelem, míg bujdosott az idegeit tönkre tették. Sajnos férjem is nagyon beteges azóta. Kisebbik leányommal, ki gyermek kora óta cukorbeteg toloncba kerültünk és ott internáltak bennünket 1945. jan. 8-án szabadultunk haza, akkor már nem tudtunk menni, teljesen kifosztottak bennünket, nem maradt annyi, amire behajtottunk fejünket vagy egy szék, mire leüljünk, és egy kedves, jó ismerősünk ide lehozott bennünket, egyedül én dolgoztam négy betegre, este tanítottam a fiatalságot mindenféle kézimunkára, és én magam is vállaltam éjjel-nappal dolgoztam, és bárányt neveltem, elmentem segíteni mezei munkát, hogy valahogy helyre jöjjünk, ágyneműt szereztem, de ruhafélét nem bírtam szerezni. Folyton az orvos és orvosságra kellett a pénz és kell most is. Teljesen munka nélkül vagyok egy hónapja, mert egyedül megcsinálnak mindent a fiatalok, hogy megtanulnak mindent. Elhatároztuk, hogy visszamegyünk és fent fogok dolgozni, kisleányomat ki 8 hónapja fekszik, kórházban felvételtem kezelésre. De szomorú, amit most be kell írnom, sem férjemnek, sem leányomnak nincs mit felvenni ruhájuk, 44-ben a nyilasok mikor elvittek bennünket egy ruhában és süttött nap, ballonkabátot vettünk fel, azt mondták, mi visszajöhetünk, csak kihallgatnák bennünket, de sajnos vittek tovább minket is, könyörögtünk, engedjenek haza legalább egyikünket melegruháért, de nem engedtek haza. Annyi idő után bizony leszakadt rólunk. Nagyon megkérem az Igazgató Urat, ha pártfogolna bennünket, és egypár ajánló sort tetszene írni az Actio Catholicához, hogy férjem részére egy öltönyt és fehérneműt adnának, és mirészünkre is valami kis ruhát. Férjem egész télen egy fehér vászon nadrágban telelt ki, meg egy kis vékony pulóverben. Leányom megfekvő beteg, orvos a faluban nincs, és ruhahiány miatt bizony a szomszéd faluba nem tudott menni, pedig a cukorbeteg nagyon komoly betegség. Nagyon jó ismerősünk is most kapott ruha segítséget az Actio Catholicától, egy kedves jó pap

ismerősük írt érdekében levelet. A jó Istenben bízok, hogy meg fog minket is segíteni. sokat imádkozom hozzá, Ő adott lelki erőt is e sok csapás elviseléséhez, egy kis édes unokát is fel kell nevelnünk, 8 éves, az ő mamája halt meg most dec. 29-én, Debrecenből jöttünk haza az ostrom alatt, hogy együtt legyünk, férje ott volt tanár, bevonult katonának és soha sem tudunk semmit. Még egyszer megkérem Igazgató Urat, hogy ne haragudjon, hogy kéresemmel zavarom, de kétségbe ejtő a helyzetünk. Férjemet is hívták már Pestre, hogy elhelyezik olyan könnyű munkára, amit betegen is el tud végezni és meg kell oldanunk, mert most már kész fogyasztjuk, amit őszre dolgoztam.

6. forrás: Varsányi Lajos bejegyzése a rádi plébánia historia domusába az egyházi iskolák államosításáról (Rád HD: 49–53)

1948. május. Pünkösöd vasárnapján /máj. 16./ Rádon és Pencen is felolvastam a templomban a rk. püspöki kar körlevelét Mindszenty József hercegprímás Úr aláírásával, mely az egyházi iskolák államosítási terve ellen szólt. A sztmise után a Kath. Szülők vallásos szövetségének határozatát szövegeztük meg s táviratilag küldtük a tiltakozást a Kultuszminiszterhez: Ortutay Gyula dr-hoz, aki rk., - egyházi /püspöki/ támogatással tanult.

1948. jún. 6. A mai napon történelmi esemény színtere volt a község. A Községházán a Nemzeti Bizottság /8 tagja van/ a Központi Nemz. Biz. felhívására ülést tartott, hogy az iskolák államosítását illetőleg döntsön. A du.-i litánia után a nép az evangélikus hívekkel együtt a községháza előtt gyülekezett össze és várták az eseményt – a szavazást, amit Hlinka József a helybeli kommunista párt titkára titkosnak kívánt. Miután a Marosi Imre helyett jelenlevő id. Travnyik János felszólalásában elítélte az államosítást, Vámos Béla is u.így nyilatkozott, a titkos szavazás 6:2 arányban leszavazta az államosítást. A szavazás idejére a falujárók /Bp.- és Újpestről/ csoportja is a községházára érkezett Penc felől. Ezeket a nép hangos megjegyzésekkel fogadta és csaknem inzultálta az államosítás miatt. A faluban levő kommunista párt éjjeli gyűlésén az államosítás mellett beszéltek. Ez is tudomására jutott a lakosságnak. A falujárók ittléte alatt a lakosság egy jó része a plébánia környékén helyezkedett el, hogy a plébánost mindenáron megvédje. Alig tudtam az utcára kimenni, mikor az iskolába kellett lemennem. A falujárók a népnek valaki által való felizgatásával magyarázták, hogy nagy sietve kellett elmenniök. Pedig senki sem izgatta fel őket. Az újabb államosításra s vele kapcsolatos állami törekvésekre vonatkozó püspökkari körlevelet felolvastam a templomban, de a tények leszögezésén kívül uszítás távol állt tőlem. A kosdi esemény ugyan nagy hatással olt ugyan a rádiakra. Kosdon u.i. ma egy hete a plébánoshoz Kovács Ferenchez nem ellenséges szándékkal bemenő falujárók azt a látszatot keltették, hogy el akarják őt vinni, mire a falu népe

– ref. hívek is – összeszaladtak, az autó szelepét kicsavarták, az utcát ekékkel stb. elállták. Ha csakugyan el akarták volna vinni a plébánost, vérontás lett volna belőle. A kosdiaknak ez a kiállása serkentette a rádiakat, hogy a falujárók ellen fellépjenek, ezen államosítást illető nemz. bizottsági gyűlés napján.

Jún. 9. Ma Pencen a népi szervek megbízottainak kívánságára népgyűlésen olvasták fel a bpesti Nemz. Biz. határozatát az iskolák államosítását illetőleg. A népgyűlésre váci rendőrök és detektívek is kijöttek. A nép hangulata az államosítás ellen volt. Felizgatott azért lett a hangulat, mert a Nemz. Biz., melyben 1-2 kath. van csak, megszavazta az államosítást. Péterfia Mihály ág. ev. jegyző maga is híve lévén az államosításnak, vagy legalább is – a mostani kívánalmaknak kíván eleget tenni, így többen ő utána mennek. A vezetőjegyző: Meskó Sándor, bár szintén demokr. érzésű, jóra való ember, leváltásától való félelmében komoly hadirokkantsága és betegségének segítségével nyugdíjaztatását kérte, tehát már nincs hetek óta hivatalában. Ág. ev. vallású, de jóindulatú volt mindig. A népgyűlés után az emberek jó része a Hangya előtt gyülekezett s mert az itt járó Dr. Földvári Rudolf körzeti isk. felügyelővel átmentem Pencre, a hívek odajöttek hozzám a rendőrökkel, detekt.-el együtt. A hívek azt hangoztatták, mért szidják mindig az újságok a hercegprímást, papjainkat, püspökeinket? /Tegnapelőtt a rádió a hercegprímást, Mindszenty Józsefet fascista gyilkosnak nevezte, mert a szabolcsmegyei Pócspetri-községben az iskolák államosításával kapcsolatos község ház előtti hívek közül egy község ház írnok agyonlőtte a szolgálatot teljesítő rendőrt, aki úgy látszik, (az újság nem írja persze) fegyverét használta. A pap is ott lévén a hívekkel, neki tulajdonítják a gyilkosságot./ „Papunkat el ne vigyék!” stb. kifejezések miatt, a rendőrség és a detektívek engem kértek meg, hogy csillapítsam le őket. Mikor már kibeszélték magukat és én az igazat concedálva a hivatalos emberek előtt is, végül irántam való szeretetükre hivatkozva pár perc alatt szétoszlattam őket. De a rendőrség utána többeket a község házára citáltatott kihallgatásra. A falu békéje, a felekezeti is! ezzel felborult. A kath. hívek az evangélikusokat okolják, hogy eladták az iskolánkat. Ezért még tegnapelőtt este az utcán őket nem kis mértékben sértő kifejezéseket használtak, bár azt is mondják kath. híveim, hogy az ág. ev. bíró: Dobry Mihály azt mondta volna: Meghalt hát a Kath. Isten! Mert nem vezet eredményre a katolikusok harca, melyet az iskoláért vívnak.

Még a pócspetri plébános sorsa nyugtalanítja a népet. Statárium elé állítják őt is, a fegyvert használó s a rendőrt lelövő írnokot, egy tanítót és a teleph. vezetékét elvágó fiatalembert.

Összefoglalás

A doktori disszertáció társadalomtörténeti megközelítésben vizsgálja a szociálpolitika és a szociális gondoskodás három jelentős területét, a szegénygondozást, a lakáshatást, valamint az anya- és gyermekvédelmet az 1920 és 1950 közötti időszakban Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye két eltérő adottságú régiójában: a megye periferiáján fekvő Nagykáti járás hagyományos falvaiban, valamint a Budapest melletti Váci járásban, ahol a gyárakba ingázó ipari munkásság megjelenése népességrobbanást és az agrárjellegű községek teljes funkcióváltását eredményezte.

Míg 1945 után a kommunista párt ideologikus narratívájában kizárólag elmarasztalóan értékelte a két világháború közötti Magyarország szociálpolitikáját, napjainkban az újabb kutatások (pl. az életszínvonal-növekedés, a törvényes munkásvédelem kapcsán) több állítást megcáfoltak. A mindennapok történetének vizsgálatával még pontosabb képet kaphatunk a szociális kérdésekről. Dolgozatomban konkrét intézkedéseken és személyes tapasztalatokon keresztül azt vizsgálom, hogy az egyének és régiók életkörülményeiben az állami szociálpolitika mellett milyen szerepe volt a lokális karitatív gyakorlatoknak. Célom annak bemutatása, hogy a politikai-társadalmi fordulatok és az életkörülményeket érintő töréspontok hogyan befolyásolták a rászoruló és a gondoskodást végzők közötti kapcsolatot, az egyének gondolkodásmódját és cselekvési stratégiáit, valamint a létbiztonság feltételeit.

A szociális gondoskodás terén végzett lokális vizsgálatok (pl. a Károlyi család hadirokkant-telepe és tervszerű karitatív munkája) megmutatták, hogy a közjó érdekében nem az alkalmi adományozást, hanem a nélkülözők társadalmi integrációját tekintették a leglényegesebbnek. A tehetős jótévedők és vállalatok mellett fontos szerepet játszott a rejtett közösségi háló is, ami a személyek közötti, segítő kapcsolatrendszer által szintén az egyének szociális biztonságát és a közösséghez való tartozását erősítette.

A II. világháborút követően a kommunista párt kezében a szociálpolitika kulcsfontosságú lett a tömeges mértékben nélkülözést szenvedő emberek fölötti hatalomgyakorlásban és a korábbi szociális gondoskodás felszámolásában. A személyes források rávilágítanak a megélt tapasztalatok és a politikai hatalom által elvárt magatartás közötti feloldhatatlan ellentétre, ami alátámasztja, hogy a szegénységtudat alakulásában nem kizárólag az általános nélkülözés és a kommunista párt által ígért pozitív jövőkép elfogadása játszott szerepet. Az egyének attitűdjében megjelent a traumák elfojtása és az elidegenedés, később pedig ezek folyamán a szegénység tabusítása vált a jellemző társadalmi gyakorlattá.

Summary

The PhD dissertation examines three significant areas of social policy and charity work: poor-relief, housing, and maternal and child protection from a social history perspective between 1920 and 1950 in two regions with different characteristics in Pest-Pilis-Solt-Kiskun County (Central Hungary), focusing on the traditional villages of Nagykáta District on the outskirts of the county and in contrast, the Vác District near Budapest where the arrival of numerous factory workers led to a population boom and a complete transformation of the functions of these agricultural villages.

After 1945 the communist party's ideological narrative evaluated the social policy of Hungary between the two world wars only negatively; nowadays newer research (e.g. legal worker protection, improvement in living conditions) has refuted several of these claims. By examining the history of everyday life, we can gain an even clearer understanding of social issues. In this dissertation, I examine specific measures and personal experiences how charitable practises have impacted the living conditions of the people and regions alongside the state social policy. My goal is to explore how the political and social turning points have influenced the relationship between the poor and their caregivers as well as their mindset, actions and conditions for a secure livelihood. Local surveys in the field of charity work (e.g. the settlement for war invalids, widows and the systematic charitable work by the Count Károlyi family) have shown that the social integration of destitute people for the common good was considered more important than the occasional distribution of alms. Alongside wealthy benefactors and companies, the hidden community network also played an important role by its supportive social relationship, which also strengthened the social security and the sense of belonging to the community.

After the World War II social policy became a key role in the hands of the Communist Party in controlling the masses suffering from poverty and elimination of the former social welfare system. Personal sources highlight the irreconcilable conflict between lived experiences and the behavior expected by political power. It also confirms that the consciousness of poverty was characterized not only by general deprivation but also by the acceptance of the idealistic vision of future promised by the Communist Party. The suppression of traumas and alienation also appeared in people's attitudes, and later, the tabooing of poverty became the typical social practice.